

Македоника

Год. IV, бр. 9-10,
февруари 2014
ISSN 1857-7539
UDK 82; 930.85

Издава

МАКЕДОНИКА литера ДООЕЛ
– Скопје

За издавачот

Ленче Тосева

Редакција

Горан Калогера

(Хрватска)

Мирослав Коуба

(Чешка)

Науме Радически *(Македонија),*
главен и одговорен уредник

Волф Ошлис

(Германија)

Нове Цветаноски

(Македонија)

Компјутерска подготвока

Снежана Бошковска

Дизајн на корица

Ленче Тосева

Адреса

МАКЕДОНИКА литера
ул. Никола Добровиќ 1/1-3, 1000

Скопје

www.makedonikalitera.mk

Е-маил:

makedonikalitera@yahoo.com

Тел.: +389 (0)2 2038117;

+389 (0)2 2722820

Трансакциска сметка:

210065788450142

Банка: НЛБ Тутунска банка – Скопје;

ЕДБ: 4044010502677

Печати

Графо ден – Скопје

ВО ОВОЈ БРОЈ:

Франтишек Липка (Словачка):

Солунските браќа..... 3

Полициското досие на Павел Шатев..... 4

Зоран Тодоровски:

Импозантна оставина на легендарниот

Павел Шатев..... 20

Јордан Плевнеш:

Што ѝ е Павел Шатев на светската историја 26

Нелја Гулчук:

Тајната на Александар Македонски..... 34

Стефан Влахов-Мицов:

Од историја на Балканот кон филозофија

на балканската историја 43

Драган Зајковски:

Статусот на Охридската архиепископија

во првите децении по освојувањето

на Самоиловата држава од Византија 52

Карл Штруп:

Правната положба на Македонците

во Југославија 57

Македонка Митрова:

Лондон v.s. Букурешт и активноста

на идеолозите на српската надворешна

политика..... 72

Круме Кепески:

Македонскиот јазик и литература 83

Константин Тренчев:

Творби 98

Васил Тоциновски:

Ракописното книжевно наследство

на Константин Тренчев 106

Науме Радически:

Гласови од дамнината – пораки благи,

топли и – болни 129

Весна Мојсова-Чепишевска:

Семејната меморија низ (авто)биографската

призма „Егејци“ 139

Марјан Иваноски:

Местото и улогата на Драган Богдановски

меѓу македонската политичка емиграција

1956-1977 149

Горан Тренчевски:

Свеста за кинотеатарско воздигнување

на струмичани со предзнакот 1912/1918 159

Славчо Ковилоски:

Лазар Поп Трајков како фолклорист и

есеист 168

Александар Симоновски:

Протестите во Полска во декември 1970 година

низ страниците на весникот „Нова Македонија“ 175

BIBLIOGRAFICA MAKEDONIKA..... 182

Министерство за култура

*Списанието МАКЕДОНИКА излегува со финансиска поддршка на
Министерството за култура на Република Македонија*

СОЛУНСКИТЕ БРАЌА

Благородни мажи бараа невеста од див род,
која би им донела капка крв
на совршеното срце од возвишената земја.
Патуваа од југ на север,
кај што е сонцето чисто како детско око,
а воздухот сребрен како изворска вода.
Секој чекор нешто остава, си зборуваа,
но загубено е само тоа што не е запишано,
а и земјата маѓепсана од мелодичните гласови,
беше мек килим и не им ги изрануваше
нозете на патниците.

Денеска не е важно, кој кого барал и каде.
Зборот, со кој си го осветлува патот,
пламтеше низ сè минливо
ни низ сè постојано,
или беше тоа во времето на сите времиња,
кога стасаа до темниот дом,
во кој планините беа сидови,
а реките строги прагови.

Ја донесоа светлината на зборот
и тоа не ги оставаше нештата да излезат од себеси.

**ПОЛИЦИСКОТО ДОСИЕ
НА ПАВЕЛ ШАТЕВ
(извадок)**

**УДБ на Македонија
III отделение**

ЗАПИСНИК
од сослушувањето на Шатов Павел во УДБ за Македонија – Скопје¹

Иследник: И. Ристовски
Записничар: М. Бочварска

По утврдувањето на идентитетот на обвинетиот, предупреден е да ја говори вистината во иследувањето, како и да ги наведе фактите врз кои мисли да се повика во својата одбрана.

На општите прашања одговара:

Се викам Павел Поцев Шатов, по занимање правник – публицист, роден на 15.VII 1882 година во Кратово, по народност Македонец, државјанин на ФНРЈ, оженет за Вера Мрмева, татко на две деца, Милка 27, Нада 21 год., син на Поце и Стојанка Николова, право сум дипломирал во Брисел – Белгија, говорам бугарски, турски, француски и руски, живеам во Скопје на ул. Бис бр. 34а. Суден сум за време на Турците на смрт, а подоцна амнестиран во 1908 година, потоа сум осуден во 1942 година на 15 години принудна работа поради антифашистичка дејност.

¹ Овој записник е преведен од српски јазик, машинопис на латиница.

Што правевте по Првата светка војна?

До 1921 година бев окружен началник во градот Крџали и бидејќи таа година бев отпуштен се населив во Софија каде што се занимавав со адвокатура. Кон средината на 1922 година се одржа конгресот² на легалната Федеративна организација на емигрантите Македонци, кои живеела во Бугарија. На конгресот бев избран за претседател, па така моето име продре во пошироката јавност. Во тоа време мене ми пристапија тројца Руси: Борис Николаевич, Александар и Борис Шпаг, кој подоцна се викаше и Андреев³. Тие тогаш работела во Бугарија како белогардејци во Црвениот крст. Преку Борис Бракалов имаа врски со бугарската партија. Овие Руси, всушност, беа органи на ГПУ⁴. Преку Бракалов побараа да се поврзат со Федералната организација, па тој ги упати кај мене. Во јуни 1922 год. дојдоа во мојот стан и ми рекоа дека СССР настојува сите Македонци заеднички да дејствуваат во борбата и дека ако има предавници треба да се бори против нив, нагласувајќи оти сето тоа СССР ќе го финансира. Јас им реков дека претходно би сакал да се посоветувам со своите другари, па дополнително ќе ги известам за резултатите, т.е. каков е ставот на раководството на организацијата по прашањето за нивната помош. Тие се согласија со тоа, а јас за разговорите што ги имав со Русите ги известив Чудомир Кантарџиев, припадник на санданистите, и д-р Никола Иванов, припадник на федералистите. Тие се согласија со предлогот на Русите. По 5-6 дена во мојот стан се состанавме: јас (Шатев), д-р Иванов, Кантарџиев и Русите Б. Николаевич и Александар. На состанокот ние изложивме каква е ситуацијата во македонското движење и дека во него постои сериозен раздор. За да се запознаат со состојбата, ние изработивме еден опширен извештај и им го врачивме за да го испратат во Москва. Ние се согласивме да соработуваме со нив, но нагласивме дека во никој случај не се согласуваме парично да нè помагаат. На овој состанок решивме Русите со помош на Илија Кушев⁵ да се поврзат со ВМРО на Тодор Александар

² Првиот основачки конгрес на Македонската емигрантска федеративна организација (МЕФО) се одржал на 4-5 декември 1921 година во Софија.

³ Всушност, Андреев бил псевдоним на Борис Шпаг, кога во декември 1923 г. ги водел преговорите со Тодор Александров во Пиринска Македонија и подоцна во Виена за време на подготовките за објавувањето на Мајскиот манифест во 1924 г. Види: Владо Поповски, Ленина Жила, Македонското прашање во документите на Коминтерната, Том I, дел 2: 1923-1925 г, Скопје, 1999, 1555.

⁴ ГПУ: кратенка на Државната политичка управа на Советот на народните комесари на СССР.

⁵ Илија Кушев (Велес, 1896 – с. Оризари, Велешко, 1922), велешки околински војвода.

дров. Подоцна дознав дека тие нему му нуделе како помош оружје и пари. Поврзувањето со Русите настана не по иницијатива на организацијата, туку тие настојуваа да се поврзат со нас. Бидејќи не можеа да се спогодат со Тодор Александров⁶, Борис Шпаг ме испрати јас лично да разговарам со Т. Александров по горните прашања. Преку Михаил Монеv⁷ јас договорив состанок со Т. Александров. Нему му реков дека Русите сакаат со оружје и пари да го помогнат македонското движење и дека тој по секоја цена треба да се поврзе со нив. Исто така му реков дека не ми е познато конкретно како сето тоа ќе биде, па поради тоа би требало да одреди свои делегати, кои ќе заминат за Москва на преговори. Т. Александров се согласи со тоа и вети дека ќе испрати делегати. За тоа го известив Шпаг, а тој ја извести Виена – своите луѓе со кои беше поврзан. Тоа беше некаде во мај 1923 година. Александров ги испрати делегатите дури во јуни истата година во лицата Димитар Влахов и Михаил Монеv. По десетина дена тргнавме со брод од Русе за Виена. Во Виена јас ги однесов во претставништвото на СССР кај некој Хинков, кој претходно од Шпаг беше известен за нашето доаѓање. При посетата, Хинков им рече да заминат за Берлин каде од Советите ќе добијат пасоши за да отпатуваат во СССР. По разговорот со Хинков, во хотелот дојде Протогеров, кој беше во Италија. На Протогеров му кажаа во што е работата и тој радосен рече: „Треба еднаш да се поврземе со некоја голема сила за да стане нешто“. Тој беше член на ЦК на ВМРО, а во Берлин⁸ дојде од Италија каде беше за да се поврзе со италијанската разузнавачка служба, со цел преку Албанците да дејствуваме во Македонија. Тој во Италија работел со полковникот Лоди⁹. Другиот ден Влахов и Монеv тргнаа за Берлин, односно за Москва. Протогеров остана во Виена, а јас се вратив во Софија. Јас во Софија на Шпаг му давав секои 10-15 дена извештаи по македонските прашања. Покрај тоа, тој се интересираше и за некои стопански прашања и колку што можев му собирав такви податоци. Се сеќавам дека еднаш се интересираше за електричната мрежа во Софија, па јас му набавив една карта со тие мрежи. По македонска линија, Русите ги опфаќаа следните лица: Александар Бујнов, Пенков¹⁰,

⁶ Всушност, меѓувремено, Тодор Александров го назначил Илија Кушев за велешки околински војвода, и тој заминал за Македонија, каде наскоро бил убиен кај с. Оризари, Велешко на 28 ноември 1922 г.

⁷ Михаил Монеv (Кратово, 1881 – Горна Џумаја, 1944), пунктов началник на ВМРО на Горна Џумаја, зет на Т. Александров.

⁸ Погрешно, се мисли на Виена.

⁹ Се однесува на Луиџи Еторе Лоди, италијански воен претставник, задолжен за односите со ВМРО.

¹⁰ Се однесува на Георги Пенков.

Чудомир Кантарчиев, Стојан Хаџиев¹¹, Георги Скрижевски, сите припадници на санданистите, Т. Александров, Монеv, Чаулев, Тодор Паница¹² и Влахов, припадници на ВМРО, а од федералистите д-р Филип Атанасов, архитектот Јуруков, д-р Никола Иванов, Владимир Алексиев и др.

Влахов и Монеv во Москва се задржаа околу еден месец каде разговарале со луѓе од ГПУ, т.е. разговарале со Александрович, помошник на Межински¹³. Истовремено во Москва засебно престојуваа и д-р Филип Атанасов и Славе Иванов. По враќањето од Москва, Влахов му поднесе извештај на ЦК на ВМРО и на ЦК на БРП(к), чиј член беше, за разговорите што ги воделе во Москва. Слушнав дека двата извештаја, според содржината, не биле исти. Во разговорите Русите се држеле на ставот КП на Бугарија да биде во тек со работата на организациите на македонските емигранти и на Македонците во Бугарија, да се соработува, но не и да се слеваат. Во тоа време, на интервенција на Тодор Александров, кој беше влијателен кај Цанков, тогашен претседател на владата, Влахов беше поставен за трговски конзул во Виена. Тој, всушност, тргна во Виена како претставник на ВМРО во Балканскиот револуционерен центар. Овој центар беше раководен од ГПУ преку д-р Черски, кој беше втор секретар на советската легација во Виена. Од овој центар беа раководени сите балкански револуционерни движења: македонското, добруданското, албанското, тракиското и др. Претставник на федералистите во центарот беше д-р Филип Атанасов, а на санданистите Паница. Во тоа време во бугарскиот парламент постоеше Македонска парламентарна група¹⁴, а исто така и во Србија постоеше таква група¹⁵, па Черски¹⁶ настојуваше преку Влахов да се поврзе со овие групи. Черски се поврза со групата во Бугарија и почнаа да соработуваат. Подоцна, во настаните што следеа, ВМРО на Тодор Александров изврши низа сверства и погроми против

¹¹ Се однесува на Стојо Хаџиев.

¹² Тодор Паница тогаш се одделил од ВМРО и станал еден од раководителите на новоформираната организација: Македонска федеративна револуционерна организација.

¹³ Се мисли на Вјачеслав Мјежински (1874-1934), заменик-претседател на Обединетата државна политичка управа при Советот на народните комесари на СССР.

¹⁴ Во тоа време Македонска парламентарна група не постоела во бугарскиот парламент. Во текот на 1925 година група пратеници од македонско потекло се одделила како посебна Македонска група, а во јуни 1927 година, на иницијатива на раководството на ВМРО, се формирала Македонска парламентарна група, која своето дејствување го официјализирала на новооткриеното XXII Народно собрание на Бугарија.

¹⁵ Во Собранието на Кралството на СХС во Белград никогаш не постоела таква Македонска парламентарна група.

¹⁶ Черски е псевдоним на Ефрем Голденштајн, прв секретар на советската амбасада во Виена и политички претставник на Коминтерната во Виена. Види: Владо Поповски, Ленина Жила, Македонското прашање..., 1453-1455.

комунистите и земјоделците¹⁷, но потоа им беше простено и преку Русите дојде до спогодба, ВМРО да оди паралелно со Комунистичката партија. Во таква ситуација, т.е. во 1924 година, се подготвуваше Мајскиот манифест. Манифестот беше изработен во центарот во Виена од Черски и Влахов. Но, кога Манифестот беше објавен, Александров демантираше дека тој го потпишал и нагласи дека тој не се согласува со Манифестот. И покрај тоа, Александров не ги прекина врските со Русите и со бугарската партија, туку напротив, тие продолжуваа и се зацврстуваа.

Еден ден тргнав кај Коста Јанков, член на ЦК на БРП(к), кој живееше илегално, и тој ми рече дека кај него дошол Ванчо Михајлов, поканувајќи го да појде со него во Кустендил кај Т. Александров и Протогеров за да разговараат¹⁸. Се разбира, разговорот би бил во духот на Манифестот и за зближување на ВМРО и БРП(к) како што препорачуваа Русите. Јас преку Шпаг го известив центарот во Виена за овој случај. Како човек на ГПУ одржував врски со ЦК на БРП(к). Секои 7-10 дена му давав податоци на Шпаг за центарот во Виена – каква е ситуацијата во Бугарија, како се развиваат настаните, какви се врските помеѓу ВМРО и владата, какви се врските со дворот, за односите помеѓу БРП(к) и другите национални групации и др.

Во ноември 1924 година емигрирав од Бугарија во Турција, по терористичките акции организирани од страна на ВМРО¹⁹. Во Турција побегнав со помош на БРП(к), односно со помош на Добри Терпешев²⁰, кој тогаш беше раководител на Окружниот комитет во Свиленград. Во Цариград уште првите денови се поврзав со секретарот на советската легација, Мирни. Тој, всушност, беше разузнавачки раководител како и Черски. За цело ова време ме помагаше парично во износ од 100-150 турски лири. Тој претходно беше известен од БКП за моето доаѓање во Цариград. Во Цариград тој ме користеше исто за македонските работи, како и за тоа што се случува во Бугарија, кои и колку лица емигрирале во Турција. Черски постојано бараше од мене да заминам за Виена, зашто Чаулев и Паница беа убиени, а односите со Филип Атанасов им беа поматени, така што во центарот останале само Влахов, Ризо Ризов и уште еден.

¹⁷ Се однесува за време на Септемвриското востание, во 1923 година, во Бугарија.

¹⁸ Според Тодор Александров и Кирил Прличев, Коста Јанков, од името на ЦК на БКП, побарал средба со Т. Александров, кој во тоа време бил сам во Кустендил, без А. Протогеров. Види: Тодор Александров, Сè за Македонија. Документи 1919-1924. Избор, предговор и редакција: проф. д-р Зоран Тодоровски, Скопје, 2005; Кирил Пърличев, 36 години във ВМРО. Съставител и редактор Кирил Пърличев, Софија, 1999.

¹⁹ Се мисли на горноцумајските настани во септември 1924 година.

²⁰ Добри Терпешев (1884-1967), член на ЦК на БКП од 1938 г., министер во првата влада на Народна Република Бугарија и потпретседател на владата (1949-1950).

Во јули 1925 година добив пасош и преку Италија стигнав во Виена. Настојувањата на Черски да дојдам во Виена беа во врска со создавањето на нова организација на Македонците. Кога стигнав во Виена, лицата за раководството на организацијата беа одредени од Влахов и од Черски. До моето заминување во Виена, лично не го познавав Черски. По 10 дена во Виена дојдоа Владимир Поп Томов од СССР, Георги Занков и Христо Јанков од Бугарија. Еден ден во просториите на советската легација одржавме состанок: Черски, Димитар Влахов, Владимир Поп Томов, Павел Шатов, Георги Занков, Христо Јанков-комунист, и Димитар Арнаудов, санданист. На тој состанок Черски изнесе преглед за резултатите од досегашната работа, за грешките и за успехите. Се реши да се формира организација, која и натаму ќе ја продолжи работата. Организацијата го доби името ВМРО (Обединета). Сите присутни беа прогласени за членови на ЦК на новата организација, а Владимир Поп Томов е избран за секретар. Покренат е нов весник „Македонско дело“. Освен тоа, изработен е Устав на организацијата, донесено е решение за негативно држење спрема Друштвото на народите (по сугестија на Черски), да се отфрли начинот на четничко војување и др. Записниците од состанокот останаа кај Черски. Тогаш е решено Занков да тргне во Албанија од каде би организирал канал за Македонија, со помош на Лазе Поповски²¹, кој во тоа време беше чиновник во бугарската амбасада во Тирана, а истовремено и агент на српската разузнавачка служба и платен агент на ГПУ. Во разговорот со Черски го прашав со кого ние сме поврзани, т.е. по чии директиви работиме – по директивите на III Интернационала или на Министерството за надворешни работи на СССР. Тој ми рече дека сме поврзани со СССР и дека тој е втор секретар на легацијата во Виена. Парите за издржување ги добивав преку Влахов и тој беше најдоверливото лице на Черски.

Во првата половина на 1927 година Лазо Поповски договори состанок помеѓу Диниќ²² и Черемизов, кој дојде на местото на Черски. Диниќ тогаш дојде кај Черемизов за тоа дали Советите преземаат некои мерки за да го убијат кралот Александар, зашто така гласеа податоците на српската разузнавачка служба. Черемизов ни објаснуваше дека на Диниќ теоретски и со документи му докажал оти тие не се занимаваат со терористички акции. Исто така, дека му дал некој оригинален документ од кого се гледало дека некој од повисоките раководители на српската полиција добивал пари од И. С.²³ Истата година Черемизов ги испрати во СССР на

²¹ Се однесува на Лазар Поповски, по потекло од Дебарско.

²² Се однесува на Танасие (Таса) Диниќ, подоцнежен шеф на разузнавачката служба на Кралството на СХС.

²³ Британска разузнавачка служба: *Inteligens servis*.

прославата на десетгодишнината од Октомвриската револуција следните луѓе: мене (Шатев), Занков и Влахов, а од Албанците Фан Ноли, Бедри Пеани и Константин Бошњаку, и Ибрахим Џакова од косовците. По завршувањето на прославата кај нас дојде Черски, па нè однесе во станот на Александрович Трилисер. На наредниот состанок дојде и Межински, кој со нас остана да разговара до 2 часот по полноќ. Разговорите беа главно околу разијдувањата, што постоеја во македонското движење. Јас тогаш напомена дека не можеме да се развиеме во помасовна организација, со оглед дека партијците сакаат да го заземат раководството, а непартијците ги третираат како наивни. Главно, тие ја поддржаа мојата линија. Јас тогаш мислев дека тоа е линија само на Влахов, но подоцна дознав дека тоа е линија на БРП(к). На состаноците во Москва со Трилисер и Межински дознав дека имаме работа со ГПУ, а не со Коминтерната или со Министерството за надворешни работи. Во Москва се задржавме околу еден месец. По враќањето во Виена, Черемизов ни рече дека треба сите да отпатуваме во Берлин, зашто австриската влада не го дозволува нашиот престој од една страна, а од друга на тој начин тие би се осигурале од продирање во нашите редови на останатите разузнавачки служби. По нас, во Берлин дојде и Георги Димитров. Подоцна е одржан и конгрес на организацијата²⁴ и во тоа време ме посетија Черски и Георги Димитров. Черски тогаш ме извести дека за раководител на Балканскиот центар доаѓа Георги Димитров и оти од него ќе бидеме раководени и дека нему треба да му ги поднесуваме извештаите. Кога бевме сами, само јас и Черски, тој ми постави задача да ја контролирам работата на Георги Димитров и нему (на Черски) да му поднесувам извештаи. Во ова време, Димитров не беше во добра ситуација. Против него постоеше силна опозиција на бугарските комунисти во СССР и во самата Бугарија. Задачата што ми ја постави Черски за контрола на Георги Димитров мене ми остави лош впечаток, зашто ја сметав за недостојна за еден виден револуционер каков што беше Георги Димитров. На Черски не му доставив ниту еден извештај во тој поглед, зашто тој тргна за Москва, а јас во тоа време го напуштив Берлин и отпатував за Цариград.

Моето заминување од Берлин беше во согласност со одлуката на Конференцијата на нашата организација, што слободно гласеше дека секој треба да се насели таму каде што ќе најде за сходно, зашто недостасуваат финансиски средства. Моето заминување беше забрзано и со тоа да не го дочекам Черски, кому требаше да му поднесам извештај за Георги

²⁴ Се мисли на Првата општа редовна конференција на ВМРО (Обединета), одржана во јули 1929 година во Берлин.

Димитров. Во Берлин останаа само Димитар Влахов, Владимир Поп Томов и Јордан Анастасов. Тоа раководство остана во Берлин до доаѓањето на Хитлер на власт, кога беше преместено во Париз, а малку подоцна во Москва. Моето мислење за повлекувањето на раководството во Москва е дека БРП(к) го изостави секое водење на македонското револуционерно движење. Главно им беше да се поврзат со поединци од прогресивното македонско движење, кои ќе ги искористува за свои чисто партиски цели. Мене ми се чини дека тоа е резултат на ставот на Георги Димитров за македонското прашање, што се сведува на тоа дека македонското национално движење не е ништо друго, освен обичен „комитлук“. Во последниот разговор што го имав со него во Берлин во очи му реков дека тие – БРП(к) – во текот на 20 години ги напаѓаа буржоаските партии и бугарскиот двор, дека го користат македонското движење за дворски и партиски цели, а дека и тие сега тоа истото го прават за да се претстават пред Коминтерната со поголем авторитет. Му реков дека не водат сметка за македонскиот народ за тој да се ослободи со свои сопствени сили, преку своите национални организации. Кога ова му го говорев, нему му беше многу непријатно.

Кога по вторпат дојдов во Цариград (од Берлин) не се поврзав со Русите. Живеев од помошта на моите пријатели во Турција и на мојот брат. По неколку години живеење во Цариград, се вратив во Софија²⁵. Непосредно пред војната, еден ден во станот дојде Васил Ивановски, Македонец, член на БРП(к), кој неколку години престојуваше во Советскиот Сојуз. Со него разговаравме по сите прашања, па и по македонското. Тој ми даде и еден леток напишан на машина за чукање во врска со македонското прашање. Во него се нагласуваше дека Македонците се посебна нација. Јас тогаш му реков дека само со такви летоци не може ништо да се постигне и дека би требало да се издаде некоја поголема книга за тоа прашање во која теоретски ќе се докаже дека Македонците се посебна нација. Ми одговори дека тоа засега не може да се спроведе во дело, зашто повидните луѓе од партијата се во затвор или во емиграција. На тоа јас му реков дека е чудно еден ренегат како што е Васил Хаџи-Кимов да може да пишува на долго и на широко за да докаже дека Македонците се Бугари, а една цела партија да не е во состојба поопстојно да го обработи тоа прашање. Иванов одговори дека тие дејствуваат така како што ќе им наредат од Москва и дека главната задача им е да се поврзат и да организираат групи по цела Бугарија. Ми напомена дека се водат преговори помеѓу СССР и Германија и оти партијата го чека крајот на тие преговори, па поради тоа во моментот немаат никаков одреден став.

²⁵ П. Шатев се вратил во Софија во јуни 1931 г.

Сличен разговор имав и со Самарџиев, кој беше член на партијата. Во тоа време десничарите од македонското движење издадоа еден мемоар во кој се тврдеше дека Македонија е бугарска и дека како таква треба да се приклучи кон Бугарија. Овој мемоар беше доставен до странските претставништва, вклучувајќи ја и советската амбасада. Во врска со тоа јас разговарав со повеќе истакнати личности од македонската емиграција, па и со Тодор Павлов²⁶. Со последниот се договоривме јас да составам еден мемоар во кој би ја докажал неточноста на тврдењето на десничарите. По извесно време, го напишав тој мемоар и заедно со Павлов на крајот ги ставивме следните заклучоци – на Македонците да им се даде правото на посебен јазик и училишта и да им се даде културна автономија. Не беше прецизирано прашањето за самостојноста на Македонија. Ова навистина беше минимално, но според зборовите на Павлов, не можеше повеќе да се бара. Тој овој мемоар го поднесе на одобрување пред партијата и откако таа го одобри, го потпишавме јас (Шатев), Тодор Павлов, Туше Делииванов²⁷, стар македонски деец, и други, па го доставивме до советската амбасада²⁸. Одговор или мислење од Русите не добивме, туку Павлов ми рече дека во

²⁶ Тодор Павлов (Штип, 1890 – Софија, 1977), деец на Бугарската комунистичка партија, филозоф-марксист, академик, бугарски политички и државен деец, регент на Бугарија (1944-1946).

²⁷ П. Шатев овој меморандум погрешно го заменува со Меморандумот „Известување од македонската јавност до светското општествено мнение“, објавен на 1 ноември 1938 година, потпишан од Туше Делииванов, д-р Павел Шатев и Божин Проданов. Види: Зоран Тодоровски, Павел Шатев (1882-1951). Живот посветен на Македонија. Музејски гласник, на Музејот на град Кратово, бр. 6, Кратово, 2012, 12.

²⁸ Се однесува на Меморандумот до Президиумот на Врховниот совет на СССР, изработен во летото 1940 г., кој, во името на „Општиот македонски народен сојуз“, го потпишале Павел Шатев, д-р Тодор Павлов и Петар Шанданов. Во него се барало Президиумот на Врховниот совет на СССР да се заложи за „решавање на македонското прашање“, за „признавање на правото на Македонците да се третираат како самостојна народносна единица“ и за „самоопределување на Македонија“. Види: Петар Шанданов, Спомени. Предговор и редакција проф. д-р Зоран Тодоровски, Скопје, 2002, 15.

Според документите на Министерството за надворешни работи на Советскиот Сојуз, во „Декларацијата на Општиот македонски народен сојуз“ од август 1940 г. до Президиумот на Врховниот совет на СССР и до претседателот на СНК на СССР, се барало владата на СССР да помогне „во борбата за припојување на Македонија кон мајката татковина Бугарија и да не се допушти поделбата на Македонија од која и да било држава“. Декларацијата била потпишана од Делииванов, Божин Проданов, Павел П. Шатев, Тодор Павлов, П. Шанданов, Дим. Ефтимов и др.

Од ова произлегува дека имало два меморандума (декларации), една за домашна употреба, за македонските емигрантски организации и за Македонците во Бугарија, а другата за советските државни органи. Види: Владо Поповски, Македонското прашање во советската надворешна политика (1922-1940). Документи, Книга II, Скопје, 2008, 1299.

Министерството за надворешни работи на СССР има некој Александров, кој раководи со балканското одделение, дека тој му е познаник на Павлов, дека ги познавал балканските работи, значи и македонското прашање, па повеќе нема потреба да се пишува по тоа прашање.

Во 1940 година како потпретседател на друштвото на публицистите бев повикан на еден прием во советската амбасада и таму се запознав со воениот аташе Бенедиктов. По 1-2 месеца Бенедиктов дојде во мојот стан и ми рече дека му е познато моето минато и ме замоли да му бидам на услуга. Јас му се ставив на располагање. Малку подоцна доведе еден млад човек – Савченко, кој по ослободувањето беше во Софија и во Скопје мајор на НКВД²⁹, и ми нагласи дека врска ќе одржувам со Савченко. Веднаш ми поставија задача да им пронајдам и доставам една поголема карта на Бугарија, што ја пронајдов и им ја доставив. Кога им ја доставив картата, ми поставија и задача да им набавам и карта на Југославија. Во меѓувреме, ме запознаа со полковник Дегачев. Не мина долго време, почнаа да ме обучуваат како да ги шифрирам податоците, што подоцна ќе им ги доставувам ним, и ме поврзаа со Димитар Арнаудов, радиотелеграфист. Потоа собраните податоци шифрирани му ги доставував на Арнаудов. Податоците беа од политичко-економски и воен карактер. Така работев сè до моето апсење во 1942 година.

Кога стара Југославија беше окупирана од Германците, бугарската партија се најде во беспаке. Не само што не знаеше што да прави, туку нејзините членови не умееја да дадат одговор на ниту еден настан. Сите ги исчекуваа резултатите од преговорите што тогаш се воде меѓу СССР и Германија. За ова прашање разговарав со Павлов, Гановски, Врбан Николиќ и др. Сите стоеја на становиштето дека нивниот став ќе зависи од исходот на тие преговори. Со Тодор Павлов, како со Македонец, разговарав поопширно по прашањето за решавање на македонското прашање, зашто тогаш Македонија беше окупирана. Неговиот став, главно, се состоеше во тоа дека засега не постои никакво разрешување на македонското прашање, бидејќи тоа е второстепено, а основно е СССР да ја добие војната. Во 1941 година добив задача да префрлам една радиостаница во Солун и да се поврзам со Белград, но во тоа не успеав. Истата година Дегачев дојде во мојот стан со еден хемичар, кажувајќи ми дека добиле налог од Москва по секоја цена да се најде динамит и ми предложија јас да го пронајдам потребниот материјал и простории во кои би го произведувале. Јас му објаснив дека сум многу зафатен околу прибирањето податоци, испраќањето телеграми во Москва и др., па го одбив по прашањето за производство на

²⁹ НКВД: кратенка за Народниот секретаријат за внатрешни работи.

динамит. Но, истовремено му ветив дека можам да ги најдам потребните хемикалии. Бидејќи не му ветив дека можам да најдам и простории за производство, тој од мене не ги бараше потребните материјали. Подоцна дојдов до идеја како да набавам динамит. Преку еден сопственик на рудник за јаглен успеав редовно да добивам поголеми количества динамит. За тоа го известив Савченко, кој ми рече да го чувам кај себе и дека тој ќе испраќа луѓе на кои, на договорен знак, ќе им давам одредена количина динамит. Во прво време доаѓаше едно момче, а подоцна доаѓаше Арнаудов. На Арнаудов одвреме-навреме му предавав по 20-25 килограми динамит. Подоцна го прашав Арнаудова што прави со тој динамит, а тој ми рече дека го дава на свои познати за извршување диверзии. Мене тоа ме зачуди, како целата партија, што тие ја имаа во свои раце, не можела да им набави динамит, туку морав јас да ги снабдувам Советите, а можеби и партијата со динамит за да вршат диверзии. По налог на Савченко, Арнаудов го запали сеното во близина на Борисовата градина, со цел да се запали и касарната, но таа остана негибната.

По оваа диверзија, на Савченко му предложив да го минираме бирото за печат во Софија. Со оглед дека бирото беше сместено веднаш до американската амбасада, тој не се согласи. Се договоривме да ја минираме редакцијата на весникот „Зора“, која водеше безобсирна кампања против СССР. Во разговор со Митко Зафиров³⁰ дознав дека тој има свој пријател, кој ќе може да го постави динамитот во редакцијата. На Зафиров му го предадов потребниот динамит, а тој му го дал на поетот Коле Неделковски. Неделковски беше талентиран македонски поет и комунист. На определениот ден тој не можел да ја изврши диверзијата, па динамитот го скрил во својот стан. Но, утредента во зградата во која тој живеел влегла полицијата и тој гледајќи од четвртиот кат дека доаѓа полицијата, го запалил динамитот, а тој самиот скокнал од прозорецот и така загинал.

Во тоа време добив телеграма од Москва со која бараа да се минира „Железната врата“ на Дунав. Ова барање од Москва мене исто така ме зачуди и одговорив со кратка телеграма дека тоа за мене е невозможно. На состанокот со Савченко му објаснив дека јас не располагаам со бригада, дека ние сме само поединци и дека таа задача не може да се спроведе во дело. Му напоменах дека тука постои партија која може да ја спроведе

³⁰ Се однесува на Митко Зафировски (Гевгелија, 1907 – Скопје, 1973), македонски културно-национален и општествено-политички деец, член на ВМРО (Обединета), на БКП и на Македонскиот литературен кружок во Софија. По ослободувањето на Македонија бил прв директор на Институтот за национална историја и директор на НУБ „Св. Климент Охридски“.

оваа акција, со оглед дека таа располага со луѓе во Видин и Лом, кои ги познаваат условите на терен. Но, Савченко пред мене никогаш не сакаше ниту со еден збор да ми стави до знаење дека е незадоволен од бугарската партија. Кога му поставував прашања како горното и сл., тој секогаш молчеше. Јас отворено му поставив прашање и да ми даде одговор дали ние сме во право што подготвуваме и почнуваме со диверзии по налог од Москва или е исправна линијата на БРП(к), која говори дека такви слични работи засега да не се прават, зашто состојбата во Бугарија не е каква што е во Југославија. Зачуден Савченко ми рече – Како тоа? Јас му изнесов конкретен пример и му пренесов еден мој разговор со еден комунист. Савченко категорично ми рече дека тоа не е точно и дека можат да се преземаат акции. Не мина многу време и беше организирана диверзија во Варна, т.е. беше уништено поголемо количество цистерни со бензин. Подоцна во затвор дознав дека оваа диверзија исто така била организирана од Советите преку еден Македонец, кој имал врска со советскиот конзул во Варна.

Во 1941 година на Пловдивскиот аеродром беа оштетени 2-3 авиони. Авионите ги оштетиле некои војници на кои Арнаудов им дал динамит. До крајот на 1941 година со сигурност можам да кажам дека други диверзии во Бугарија немаше. Од изложеното јасно се гледа дека бугарската партија во тоа време не презела некоја поголема акција, а сите споменати акции беа дело на советската разузнавачка служба.

Во декември 1942 година бев уапсен од полицијата и спроведен во логорот „Крсто поле“³¹. Во логорот бев заедно со Тодор Павлов, Лашев, роднина на Поп Томов, д-р Борис Спиоров³², д-р Ацов, Панов, сега генерал, и др. Во логорот бевме околу 400 луѓе, главно комунисти. Исто така, во овој логор беа и Жак Натан, Сава Гановски, Врбен Ангелов, Најден Николов, сега ополномоштен министер во Москва и др. Елитата на бугарската партија беше во логорот. Обезбедувањето на логорот беше мошне слабо. Колку тоа беше слабо можеше да се види од фактот дека по 40-50 логораши одевме во шумата по дрва, а не чуваа само двајца стражари. Во

³¹ Всушност, П. Шатев бил уапсен на 10 октомври 1941 година од полициските власти во Софија под обвинение дека „работел во минатото за создавање на македонска комунистичка организација“ и дека бил „во конспиративна врска со чиновници од советската амбасада, од којашто добивал инструкции за организирање и обединување на македонските Бугари комунисти од новоослободените земји“ и во ноември истата година бил испратен во логорот Крстополе. Во јули 1942 година бил осуден на 15 години и затворен во затворот во Хасково, а подоцна во Кустендил.

³² Д-р Борис Спиоров (с. Бреждани, Кичевско, 1897–Софија, 1974), по ослободувањето на Македонија бил секретар на Претседателството на Президиумот на АСНОМ, министер за социјални грижи и претседател на Уставотворното собрание на РМ (1946).

логорот често дискутиравме по разни прашања. Се сеќавам на разговорот за тоа каква ќе биде судбината на Македонија по завршувањето на војната. Тодор Павлов, Врбен Ангелов, Сава Гановски, Најден Николов и др., кои се сметаа за првенци и идеолози, го застапуваа становиштето дека македонска нација, македонски јазик и сл. не постојат, но и покрај тоа во рамките на Балканската федерација на Македонија ќе ѝ се даде можност да биде посебна држава.

Во летото 1942 година во логорот почнаа да доаѓаат Македонци од западна Македонија. Тие цврсто стоеја на становиште дека по националност се Македонци и дека никако не можат да се чувствуваат како Бугари, што на бугарските комунисти никако не им влегуваше во главата. Со доаѓањето на Македонците, во логорот почнаа дискусии за борбите во Југославија. Дотогаш во логорот, главно, се прераскажуваше како се развиваат борбите на Источниот фронт, до каде стигнала Црвената армија и сл., додека за некаква борба во Бугарија немаше ниту збор. Споменатите видни комунисти од логорот ги сметаа овие Македонци како „залутани овци“ и оти не знаат што зборуваат, дека се под влијание на Србите и сл. Во сите разговори, особено Врбен Ангелов и Сава Гановски го застапуваа гледиштето дека прашањето за Македонија е прашање на Србите и на Бугарите и оти прашањето за македонска нација и македонски јазик е празна приказна.

Во март 1942 година стражарно ме спроведоа во Софија, во дирекцијата на полицијата, и веднаш бев ставен под истрага. Ме сослушуваа Гешев и директорот на полицијата. Под истрага бев ставен поради тоа што ме провалила Мара Междуречка, односно Никола Вапцаров, кој од Мара ги зел динамитот и една радиостаница, што јас ги оставив кај неа на чување. Ова е таа радиостаница, што јас не успеав да ја испратам во Солун. Никола Вапцаров овие работи ги зел од Мара за потребите на „подземната организација“ со која раководел еден советски полковник Радионов. Оваа организација, според зборовите на сопругот на Междуречка, била организирана по директива на членовите на ЦК на БРП(к), Антон Иванов и Трајчо Костов. Работата на организацијата била недоволно конспиративна, па поради тоа дошло до провала. Биле уапсени Никола Вапцаров и инженер Манчев и тие ги провалиле останатите членови на организацијата. Во оваа провала бил провален и Трајчо Костов. Бев осуден на 15 години принудна работа на процесот на Трајчо Костов.

Од еден детаљ ќе наведам како дознав дека Трајчо Костов во тоа време одржувал врска со советската амбасада. Јас во истрагата реков дека радиостаницата, што е најдена кај Мара Междуречка, сум ја добил од некој Григоријев од советската амбасада и оти не ми било познато дека тој куфер,

всушност, бил радиостаница, па затоа и сум го примил на чување. Еден ден во разговор Трајчо Костов ми рече: „Шатев, лицето Григориев, дали е фиктивно?“ Од тоа разбрав дека на Костов му се многу добро познати лицата од советската амбасада. Трајчо Костов во истрагата се прикажуваше како сиромашен човек, како бивш член на БРП(к) од која се откажал кога била ставена вон законот. Обвинението го товареше дека живеел илегално во Софија, а тој говореше дека не се пријавил поради тоа што сметал дека ќе биде интерниран како порано, а тоа за него било тешко, зашто бил сиромашен и кратковид. Тој негираше дека е член на ЦК, иако го товареа дека заедно со Антон Иванов раководел со работата на партијата. Трајчо Костов во затворот се држеше многу резервирано. Во пресудата за него приближно пишуваше дека се осудува на вечна робија поради олеснителни околности, но тие околности не беа воопшто наведени.

До ослободувањето останав во затвор, па потоа кратко време живеел во Софија, од каде дојдов во Македонија.

Во 1945 година заминав за Софија да го посетам семејството. Во таа пригода навратив во советската амбасада во Софија за да го посетам мајорот Савченко. Савченко ме запозна со полковникот Зотов. Тие се интересираа каква е состојбата во Македонија и сл. и на крајот ми дадоа задача да соберам податоци дали Дамјан Велчев³³ одржува некакви врски со Драгиша Цветковиќ³⁴. Не можејќи преку лица да ги соберам тие податоци, еден ден тргнав лично во Министерството кај Велчев. Со него се задржавме во разговор и јас му поставив директно прашање дали тој одржува некакви врски со Цветковиќ, зашто за тоа нешто се зборува. Тој беше вчудовиден и ми одговори дека од Цветковиќ преку пошта добил едно писмо во кое му честитал на високата позиција и оти тој (Цветковиќ) се надева дека ќе им биде на услуга. За ова го известив Савченко, а тој немаше никакви забелешки што сум постапил на ваков начин. За време на овој престој во Софија го посетив и Кимон Георгиев³⁵. Со него останавме во подолг разговор. Ми говореше како тој го одобрува начинот на кој е решено македонското прашање во Југославија и воопшто уредувањето на Југославија. По прашањето за Пиринска Македонија го

³³ Дамјан Велчев (1883-1954), офицер на бугарската армија, член на Воениот сојуз, учествувал во воените преврати во 1923 и во 1934 г., министер на војната (1944-1946).

³⁴ Драгиша Цветковиќ (1893-1969), југословенски политичар и државник, претседател на Владата на Кралството на Југославија (1939-1941), од 1943 г. живеел во емиграција.

³⁵ Кимон Георгиев (1882-1969), генерал-лајтнант, еден од основачите на Воениот сојуз, учествувал во воените преврати во 1923 и 1934 г., министер во повеќе влади, пратеник во Народното собрание. По Втората светска војна бил претседател и потпретседател на Министерскиот совет и министер на повеќе министерства.

заземаше ставот дека засега во никој случај не може да се приклучи кон Вардарска ако не биде решено и прашањето на Егејска Македонија. Тој категорично изјави дека тоа е став на сите членови на бугарската влада, а и лично негов. Говореше дека тие сакаат да ѝ помогнат на Македонија, но дека од страна им се прават пречки. На моето прашање какви пречки им се прават, тој почна детално да ми расправа дека во тоа време владата на СССР добила од Англоамериканците нота, што содржела четири точки. Прво, дека тие не се согласуваат да се формира Балканска федерација без учество на Турција. Второ, дека одлучно се спротивставуваат на соединувањето на Пиринска Македонија кон Вардарска и трето, дека не се дозволува поширок контакт помеѓу македонската емиграција во Бугарија и Вардарска Македонија. Значи, заминувањето во Бугарија и обратно било спречувано од сојузничката контролна комисија во врска со оваа нота. Што било во останатата точка, не се сеќавам. Го прашав Кимон Георгиев дали слична нота добила и нивната влада. Ми одговори дека не добиле, но оти англискиот ополномоштен министер во бугарското Министерство за надворешни работи усно интервенирал за ова прашање. Тој, исто така, барал објаснување за ставот, што го поддржале во своите говори Добри Терпешев и Иван Харизанов во Скопје на заседанието на АСНОМ³⁶, нагласувајќи дека тоа се видни личности во бугарската влада. Наоѓајќи се во незгодна ситуација, бугарската влада се извинила кај англискиот ополномоштен министер, правдајќи се дека тоа не е став на бугарската влада и оти тие говореле само во свое име.

За споменатата нота и нејзината содржина Кимон Георгиев дознал во 1945 година кога бил во Москва по некои прашања, а најглавното да го уредат прашањето за федерација со Југославија. Разговорите во Москва се воделе во присуство на Кимон Георгиев, Георги Димитров, Молотов и Сталин. Кога дошло прашањето за федерација, Сталин веднаш им соопштил дека добиле нота од Англоамериканците со горната содржина. Кога се покренало прашањето Западна Тракија да се припои кон Бугарија, Сталин им одговорил дека тоа прашање засега е изоставено, зашто Советите не располагаат со флота. Кимон Георгиев и Георги Димитров, наводно, настојувале што побргу да се донесе решение за федерација со Југославија, па на тоа Сталин и Молотов им обрнале внимание дека премногу брзаат, зашто што и да направат во таа смисла нема да има никакво значење од меѓународен карактер, т.е. таквата федерација не би ја признавале сојузниците, па и самите Совети, бидејќи во Југославија сè

³⁶ На Второто заседание на АСНОМ, одржано во декември 1944 г. во Скопје, како претставници од Бугарија говореле: Иван Харизанов, како претставник на Националниот комитет на ОФ на Бугарија, како и Пецо Трајков и Христо Калаџиџев.

уште не постои влада. Им рекле да причекаат додека во Југославија се формира влада, а засега да направат поштенска или друга унија.

Во првата половина на 1945 година во Скопје дојде мајорот Савченко. Јас тогаш бев министер за правосудство во владата на НР Македонија. На моето прашање зошто дошол, тој ми одговори дека дошол службено во советската воена мисија и побара да го запознам со претседателот на владата³⁷. Јас за тоа го известив претседателот на владата и тој подоцна нè прими. Во разговорот со Савченко тој ми рече дека него го интересира продирањето на англиската разузнавачка служба кај нас, нејзините агенти и сл. Според нивните податоци, тој ми рече дека најлошо стоиме во Битола. Тогаш од мене побара 2-3 лица, кои би можеле да дејствуваат во тој правец на откривање на агентите на И. С. Му реков дека веднаш не можам да му препорачам такви лица, зашто сè уште не ја познавам состојбата, но оти ќе размислам. При посетата кај претседателот на владата јас нему му реков дека во Софија сум работел по директиви на Савченко и оти сега Савченко бара од мене 2-3 лица, кои ќе работат на откривање на агенти на И. С. Тогаш претседателот ми рече дека, било што било, и дека понатаму така не може да биде, зашто не може ништо во таа смисла да се прави без знаење на партијата. Кога излеговме од кај претседателот на Савченко му обрнав внимание и му реков дека јас ќе ги најдам лицата, но тој да го среди прашањето со претседателот. Подоцна за таа цел го предложив Крум Ефремов – Муркин, кој за време на окупацијата имал контакт со видни личности на И. С. во Цариград. Савченко го врбуваше, а тој му оформи и една група во Битола. Подоцна Муркин одеше во Софија кај Савченко и Зотов и тие му даваа задачи. Муркин ним им предаде еден поголем извештај за состојбата во Македонија, напаѓајќи ја политиката и раководството на ЦК КПМ. По кусо време, Муркин беше уапсен и осуден за земање мито. Тогаш од Софија дојде Савченко за да се распраша што се случило со Муркин и за таа цел го посети претседателот на владата, а исто така и мене. Оттогаш повеќе не се видов со него.

(Извадок од: Павел Шатев, *Полициско досие*, издание на „Македоника литера“ и Државниот архив на Република Македонија, 2013, превод: Предраг Димитровски, стручна редакција, коментари и предговор: проф. д-р Зоран Тодоровски)

³⁷ Претседател на владата на НРМ бил Лазар Колишевски.

Зоран Тодоровски

ИМПОЗАНТНА ОСТАВИНА НА ЛЕГЕНДАРНИОТ ПАВЕЛ ШАТЕВ (Кон деветте тома пишана оставина на Павел Шатев и документи за неговата дејност, објавени од „Македоника литера“ и Државниот архив на Република Македонија)*

Павел Шатев спаѓа меѓу ретките македонски револуционери, политичари и државници од постарата генерација, кој ги преживеа сите премрежиња на македонската ослободителна борба. Неговиот животен сон се оствари со ослободувањето на Македонија и создавањето на македонска држава, давајќи ѝ свој печат во нејзината изградба.

Павел Шатев е непосреден учесник и активен сведок речиси на сите етапи на македонското револуционерно минато. Животниот и револуционерен пат на Павел Шатев, роден во Кратово на 15 јули 1882 година, починат во Битола на 29 јануари 1951 година, главно, може да се подели на три периоди. Првиот: анархистичкиот период, како учесник во копањето канал за минирање на Отоманската банка во Цариград и учеството во групата гемиции во солунските атентати (1900-1903). Вториот: национално-федералистичкиот период, како политички активист во редовите на македонската емиграција во Софија, учеството во подготовката и преговорите за потпишување на Мајскиот манифест во Виена и дејноста во основањето и работата на ВМРО (Обединета) во Виена, Берлин и Цариград (1919-1930). Третиот: комунистичкиот период, кога се вклучил во државниот и политичкиот живот на новата македонска власт со членувањето во АСНОМ, потпретседател на Президиумот на АСНОМ и министер на правосудството во првата влада на Федерална Македонија (1944-1949).

На македонската политичка сцена Павел Шатев се јавува не само како искусен револуционер, туку и како доктор на правни науки од 1911 година

* Реч на промоцијата на пишаната оставина и документи во девет тома на Павел Шатев, Музеј на македонската борба во Скопје, 29.12.2013 година.

во Брисел, теоретски изграден за проблемите на македонското национално прашање.

За македонската политичка и културна историја, особено е значајно публицистичкото творештво на Павел Шатев. Тој се јавува и како плоден новинар и публицист, со мошне богат творечки опус за историското минато на македонскиот народ и како автор на повеќе необјавени ракописи (студии, мемоари и статии) од историјата на Македонија, во кои се осврнува на бројни настани, процеси и личности од историското минато на Македонија од најстарите времиња до Втората светска војна. Со ваквиот творечки опус, денес целосно објавен, Шатев се легитимира како прв македонски историограф, кој своите историски опсервации и констатации ги темели на научна основа, повикувајќи се на верифицирани историски автори.

Имајќи ја предвид бројноста на пишаните материјали, воодушевува творечката енергија на Павел Шатев, со оглед на неговиот немирн и бурен револуционерен и емигрантски живот низ европските држави и несоодветните услови во затворите, логорите и истражните затвори во Турција, Бугарија и во Македонија. Павел Шатев, легендарниот гемиџија, македонскиот национален деец, државникот во првата македонска влада е единствената политичка личност со четири полициски досиеја: турско, бугарско, руско и македонско.

Павел Шатев е единствениот жив гемиџија од солунските атентати во 1903 година, којшто излезе од запалениот брод „Гвадалкивир“ за да ни ја раскаже приказната за вистината на големиот подвиг и за смртта на македонските гемиџии.

Познатиот бугарски политички деец Никола Петков (кој и самиот ќе стане жртва на бугарската комунистичка власт), во беседата при преставувањето на рефератот што Павел Шатев го изложил во хотелот „Славјанска беседа“ во Софија на 8 септември 1945 година, на тема „Балканскиот проблем и Македонија“, ќе истакне: „Павел Шатев – едно име, кое достоино има свое место меѓу имињата на најсветлите ликови на македонското движење: Гоце Делчев и Даме Груев. Кој друг, освен Павел Шатев, би можел да говори со поголемо срце и со поголеми познавања за Македонија“.

Академик Гане Тодоровски во предговорот на изданието „Солунскиот атентат и заточениците во Фезан“, насловен како „Павел Шатев – еден македонски сонувач на апсолутното“, во 1994 година ќе напише: „Допрва Македонија ќе треба да вложува напори за да сфати што е и кој е Павел Шатев, зошто животниот пат на оваа легендарна личност е сместен меѓу огновите на двата македонски Илиндена – 1903 и 1944 г“.

Самиот Шатев во предговорот од својот мемоарско-публицистички труд „Македонија под ропство“ ќе напише: „Јас ги напишав овие ‘Спомени’ со

единствена желба да опишам некои факти и настани во кои сум учествувал и лично сум видел и научил. Јас не претендирам дека сум напишал некоја историја. Јас сум ја опишал активноста на некои лица и факти со детали од локален карактер, коишто ќе му помогнат и на идниот историчар за да знае каков бил животот и условите за работа во тогашната епоха.“

Револуционерната дејност на Павел Шатев во македонската историографија не беше доволно третирана и валоризирана. И покрај тоа што во колективната меморија кај македонскиот народ Шатев беше познат и славен како храбар гемиџија, во македонската историографија тој беше премолчуван и критикуван како „потенцијален непријател“ на македонската комунистичка власт, а спомнуван само кога се пишуваше за Солунските атентати во 1903 година.

Сега кога ги објавивме собраните трудови на Павел Шатев, македонската јавност со право ќе се запраша: зошто токму сега и зошто дури сега?, некои се напишани пред 85 години, односно после 62 години од неговата смрт. Причините се повеќе. Најпрвин, неговите трудови, барем во таквите македонски политички состојби по ослободувањето на Македонија, не можеа да бидат објавени затоа што никој не смееше да го обнароди споменот на еден анархист, соработник на советската разузнавачка служба и еден од првите критичари на новото македонско партиско раководство. Кој би се осмелил тогаш, во една таква строго контролирана партиска идеологија и цензура, до 1991 година, да ги објави ракописите на овој македонски национален деец, со цврсто изградени идеи и идеологии.

Втората причина е автоцензурата кај нашите историчари. И покрај тоа што од 1979 година, Министерството за внатрешни работи ја депонира и ја стави на користење во Државниот архив на Република Македонија, целокупната заплена ракописна оставина на Шатев, заедно со неговите спомени и записници од полициските сослушувања, ниту еден македонски историчар не пројави интерес за нејзино објавување.

Оригиналните ракописи на Павел Шатев, до минатата година, беа чувани кај неговата постара ќерка Милка Шатева во Загреб, која пред својата смрт му ги отстапи на новинарот Предраг Димитровски. По донесувањето на ракописите, заедно со материјалите депонирани во Државниот архив од Министерството за внатрешни работи и неговото полициско досие од Архивот на Министерството за внатрешни работи на Р. Бугарија, пристапиме кон објавување на целокупното пишано творештво на Павел Шатев, објавено и необјавено.

Собраните ракописи, статии, материјали, документи и објавени брошури и мемоарско-публицистички трудови на Павел Шатев, заедно ги објавуваме во 9 томови:

Првиот том: „Историја на Македонија“ содржи три обемни ракописни материјали што Шатев ги пишувал во 1944 година во затворот во Ќустендил: (првиот) Македонија низ вековите. Македонија во древноста, средниот и новиот век; (вториот) Доаѓањето на Турците на Балканскиот Полуостров; и (третиот) Врховизам и централизам-федерализам. Два светогледа, два концепта.

Вториот том: „Борис Сарафов (биографија)“, всушност, претставува прва биографија напишана за овој великан на македонското револуционерно движење, којашто Шатев ја напишал во затворот во Ќустендил во 1944 година.

Третиот том: „Спомени“, пишувани во затворот во Ќустендил во 1943 и 1944 година, го опфаќа животниот и револуционерен пат на Шатев од Илинденското востание до пред почетокот на Втората светска војна во 1939 година.

Четвртиот том: „Полициско досие“, водено од Управата за државна безбедност на Македонија, позната како УДБ-а, коешто содржи 9 записници од сослушувањето на Шатев во периодот 1948-1950 година.

Петтиот том: „Записи за нацијата и државата“, е поделен на два дела. Првиот дел ги опфаќа необјавените ракописни материјали што Шатев ги пишувал веднаш по ослободувањето на Македонија до последните години од неговиот живот. Во вториот дел се содржани објавените статии и написи на Шатев во весниците на македонската емиграција во Бугарија, „Независна Македонија“, во органот на Илинденската организација, „Илустрација Илинден“, во органот на ВМРО (Обединета), „Македонско дело“, и во весникот „Нова Македонија“, веднаш по ослободувањето на Македонија.

Шестиот том: „Македонија и балканскиот проблем“, се содржани неговите три брошури – историографски трудови: „Националните малцинства и самоопределувањето на народите“ (Софија, 1936), „Колонијалното прашање и сегашната војна (Софија, 1941) и „Балканскиот проблем и Македонија“ (Софија, 1945).

Седмиот том: „Македонија под ропство“, мемоарски труд објавен во 1934 година во Софија, во кој Шатев централно место им посветува на македонските гемисии – солунските атентатори од 1903 година. Како што пишува Шатев во спомените, тие станаа „првите светци на македонската револуција“, подвлекувајќи дека во нив го презентирал „сето она од кое што сум се воодушевувал и што сум правел – за еден заеднички за сите идеал – СЛОБОДАТА НА МАКЕДОНИЈА“.

Осмиот том: „Документи“, се состои од 153 документи, кои што ги пронајдам во повеќе странски и домашни архиви. Првиот дел ги содржи документите што ја опфаќаат револуционерната дејност на Павел Шатев од

1901 до 1948 година, односно од пред Илинденското востание до АСНОМ и неговото апсење и интернирање како македонски политичар и државник во 1948 година. Во вториот дел е поместено полициското досие на Шатов, водено од Одделението за безбедност при Министерството за внатрешни работи на Бугарија, од 1928 до 1944 година, а тоа се записници од претресите, распитите и сослушувањата на Шатов, извештаи од неговите следења, судски решенија, затворско досие и други полициски белешки.

Деветтиот том: „Заточението во Сахара-Фезан“, објавена во 1910 година во Софија, е прв мемоарско-историографски труд на Павел Шатов, во кој тој ги опишува своите доживувања, патешествија и заедничката голгота на македонските заточеници во турските зандани.

Преку сите овие ракописни материјали на Павел Шатов, читателот има можност да се запознае не само со историското минато на Македонија и на македонскиот народ, туку и со неговите погледи, опсервации, констатации и размислувања во однос на историските настани, процеси и личности од македонската историја, како и за македонските проблеми и за потребата за решавање на македонското прашање. Пишувањето на овие публицистички материјали на македонски теми, за Шатов претставува не само револуционерен и патриотски долг, туку и тестаментарна обврска да го запише својот богат револуционерен живот, да ги запише борбите, залагањата и страдањата во настаните во кои учествувал, да ја запише својата визија и мечта за македонската ослободителна борба и за личностите кои заедно со него учествувале во неа.

Во публицистичките трудови Шатов дава оценки за големите пресврти во македонскиот историски развој, такви како што биле и такви како што тој ги видел. Тие се пример како не треба да се дотеруваат и фалсификуваат историските настани и факти, не дозволувајќи да им влијае времето, идеологијата и оценката на историографијата, останувајќи верен на својата независна творечка природа. Во секој случај, на Шатов треба да му се признае мудроста и вештината што ја покажувал во одредени политички ситуации, како и храброста за објективно прикажувањето на настаните и личностите. Магијата на неговите ракописи е во бурните премрежиња на авторот, како македонски револуционер, анархист-гемиција, национал-федералист, либерал-демократ и професионален разузнавач.

Шатов не е само сведок и очевидец на настаните, туку дава и свое критичко видување на истите. Интелигентен, независен, смел, искрен и вешт посматрач на настаните и процесите, Шатов е во состојба да даде реална оценка за историските факти и личности, бидејќи не пишува по порачка, или дали тоа им се допаѓа на некоја организација, личност, власт или режим.

Цврсто верувајќи за блиското ослободување на Македонија и на македонскиот народ, Шатев своите трудови ги наменил на „новото поколение“, како што ги именува македонските читатели.

Овие собрани трудови на Павел Шатев, што за првпат ѝ ги нудиме на македонската јавност, можат да послужат како автентичен извор за пишување на сè уште недоистражената македонска историја, а што ќе го предвиди и академикот Гане Тодоровски: „Само тогаш, кога ќе го исчитаме целокупниот Шатев, како дело и како збор, ќе успееме да сфатиме колкава духовна величина сме имале во овој многустрадалник“.

Приопштувајќи ги овие девет тома од ракописното творештво на Павел Шатев на нашата историска и културна јавност, всушност, не почнува, туку завршува вистинската негова рехабилитација. На Шатев не му е потребна судска-правна рехабилитација, бидејќи со ова промовирање на неговите автентични дела, посветени, пред сè, на неговата татковина Македонија, тој си доби историска, односно општонародна рехабилитација.

Објавувањето на целокупното творештво на Павел Шатев, всушност, значи негово повторно враќање, четврто по ред во родната Македонија: Првиот пат во 1901 година, кога избега од Цариград пред да биде откриен тунелот за минирање на Отоманската банка и кога стана учител во Кратово и заедно со Тодор Александров помагаше при пренесувањето на динамитот до Солун; вториот пат во 1908 година, кога дојде од заточението во Фезан-Сахара и кога им ја однесе главата на својот другар – гемиџија, Марко Бошнаков, на неговите родители во Охрид; и третиот пат, кога дојде во слободна Македонија да учествува во создавањето на првата македонска влада и во изградбата на Федерална Македонија, но и да умре во интернација, осамен, напуштен и разочаран од новата македонска комунистичка власт.

Скопје, 29 декември 2013 год.

Јордан Плевнеш

ШТО Ѐ Е ПАВЕЛ ШАТЕВ НА СВЕТСКАТА ИСТОРИЈА (или илјада различни животи на еден човек и само една единствена смрт)*

Утре Европа и Светот ќе слават
Сто години од почетокот на Првата Светска Војна
И 2014 ќе биде прогласена за Година на Мирот
Токму пред сто години еден визионер
Кој повикуваше на Пацифистичка Европа
Со име Жан Жорес
А беше сверски убиен на улиците на Париз
Истиот тој Жан Жорес што кажа
Сè што требаше да се каже
А ништо не се оствари
Бидејќи Европа се претвори
Во најскапата гробница на светот
И со Првата и со Втората Светска Војна
Во самиот почеток на дваесеттиот век
Истиот тој Жан Жорес ќе рече:
„Човештвото не може да продолжи
Да живее со лешот на еден народ
Скриен во својот подрум“
Тогаш тој мислеше на Македонија
И на нејзиниот народ
И него тогаш го прочита во оригинал
Еден редок читател со име Павел Шатев

* Промотивна беседа на Јордан Плевнеш по повод излегувањето на деветте тома на Павел Шатев во Музејот на македонската борба за државност и самостојност во Скопје, одржана на 29 декември 2013 година.

Роден на 15 јуни 1882 во македонскиот град Кратово
Што доаѓа од кратер на згаснат вулкан
Го прочита еден младич
Со една толку бурна и вулканска биографија
Како ретко кој во Светската историја
Тој го прочита и преживеа од тогаш
Илјада различни животи
Преживеа неколку Империји
Неколку Монархии
Неколку комунистички диктатури
Неколку фашистички судски егзекуции
Преживеа се Павел Шатев
Но не ја преживеа само
Комунистичката диктатура
На својот сопствен народ
Од неговото апсење на 16 јуни 1949
Од страна на безочните властодршци
Кои не само што го затворија
Туку ги потоморија неговата биографија
И неговите дела
На творецот на филозофијата на
„Македонскиот идеализам“
И заедно со сите негови ракописи
Пишувани на сите страни на светот
Го ставија во истиот подрум
За кој што зборуваше Жорес
Во кое човештвото го криеше
Лешот на македонскиот народ
Комунистичките властодршци
Во неговата родна Македонија
Го забранија во мрачните подруми
Од неговата смрт до денес
Речиси седум децении
Од оној 30-ти јануари 1951 година
Кога едно од најславните имиња
На македонската историја
Беше анонимно и ноќе никој да не види
Погребан на гробиштата Света Недела во Битола
Почитувани дами и господа
Денес од тој бунар на историјата

Излегуваат деветте тома
И доаѓаат како од деветте кругови на пеколот
Како девет гласници со глас на гулаб од Светиот Дух
И Македонија се соочува
Со својот прогонет и забранет мит
Што ја одбележа Светската историја на Балканот
Павел Шатев
И ние го повикуваме првиот Министер за правосудство
На првата Влада на Република Македонија
Да им се обрати на тие што во сите овие години
Го држеа во подрумот на историскиот заборав
И слично на големите преломи
Во цивилизациските пресврти на Нациите
Се обраќаеме до него и деветте брилијантни тома
И го повикуваме да и го упати сопствениот монолог:
„Прости им Павел Шатев,
Простено нека им биде од тебе и од Бога
На безочните властодршци
И ним и на нивните наследници
Што и тогаш и денес
Од се на Светот најмногу сакаат
И уништуваат се што не мисли како нив:
Македонија да не ја биде, а тие да владеат“

Кога би се обиделе да ја реконструираат
Неговата животна биографија
Историчари од типот на
Арнолд Тојнби, Мишле или Хабермас
Тие би се чуделе
Како можел младичот од Македонија
Со име Павел Шатев
Да има илјада животи
И во исто време да биде пронаоѓан
Во сите градови истовремено
И во Скопје, и во Солун
Каде што е единствениот преживеан
Од Солунските атентатори
Заедно со Марко Бошнаков од Охрид
И Милан Арсов од Велес
Чишто глави во јодоформ

Ќе ги донесе во Македонија
Од Фезан и Сахара
Каде што е осуден на смрт
И испратен на доживотна робија
Ќе се чудат историчарите
Како е можно да биде
Во исто време и во Софија
И во Цариград, и во Москва, и во Берлин
Каде што пишува за „Ноќта на долгите ножеви“
Во македонските политички фракции
И македонските политички убиства
Како е можно неговото име да го наоѓаме
И во Националната библиотека во Париз
И во Конгресната библиотека во Вашингтон
Како е можно да биде цитиран
Во извештаите на Коминтерната
Проскрибирани меѓу Пекинг, Токио и
Латино Американските метрополи
За човек што знаел со повеќе од
Триесет пасоши да се движи
По целата Планета
Со една единствена мисла дека
Македонија еден ден ќе биде
Суверена во Светската заедница на народите
За која пишуваше Александар Кожев
Таканаречениот Претседател на
Крајот на филозофијата
Во неговото дело „Тиранија и мудрост“
Неговиот живот наликува
На човекот на кого му е должна
Светската уметност како што велеше
Есхил, Таткото на трагедијата
Наликува на безвремените и безграничните
Патници што ги опишува
Римскиот хроничар Тит Ливиј
Наликува на човекот
Што како разузнавач
Знаел 70 азбуки
За неговата ерудиција
Сведочат професорот Бернар Лори на Сорбона

Кој рече дека ништо подлабоко
Од балканскиот дух за светската историја
Нема прочитано
Како што зборуваше Жак Гишарно
На Универзитетот во Јеил
Никој друг не го употреби терминот
„Македонски идеализам“ освен тој
Последен Дон Кихот
На македонските гемиции
Што со своите џон-леноновски очила
Ја замислуваше Земјата
Како поле во кое што ќе биде
Или остварена идејата за
Македонија со нејзината цивилизација
Или единствениот излез
Ќе биде Подземната Република
Во интервјудо на Даме Груев
За Блеквуд магазин
Што тој го носеше до последниот ден
Во своите пазуви

За да го заокружам
Местото на Шатев во Светската историја
Ќе го потврдам со две круцијални фигури
Во неговиот живот
Едната е Фан Ноли
Големиот албански дух со кого се врсници
И кој има слична бравурозна биографија
Во чијашто митска песна „Покрај реките“
Кој е еден од потресните ламенти
На емигрантскиот дух
За кого што Џојс вели:
„Емигрантот е вистина
А неговата татковина е лага“
И тие двајцата Шатев и Фан Ноли
Се наоѓаат заедно на
Десетгодишнината од прославата на
Октомвриската Револуција
Сонувајќи за тоа дека
Со Балканска федерација

Можат да се надминат
Балканските крвопролевања
Го почувствував тоа
Во еден неверојатен настан
Кој што се случува
Во трагичната година на апсењето
На првиот Претседател на
Президиумот на АСНОМ,
Методија Андонов Ченто
Во Скопје доаѓа бесмртниот писател
На балканскиот дух, Иво Андриќ
И во тогашната зграда на
Стариот театар покрај Вардар
Кога се прашуваат кој може да биде
Неговиот домаќин
Кој поседува толку голема ерудиција
Се одлучуваат за Павел Шатев
И можете да ја замислите сите таа сцена
Последниот гемиција
И првиот иден нобеловец од Балканот
Иво Андриќ
Зборуваат за историјата
Како „минато што не поминува“

По сите светски библиотеки
Каде што го истражував делото
На Павел Шатев
Во средината на осумдесеттите години
По моето враќање од
New York Public Library
Влегов во државниот архив
И се запишав како единствен читател
Во злогласните контролирани графи
И ја напишав пиесата „Слободен лов“
Што во Драмскиот театар ја постави
Големото име на македонскиот театар
Љубиша Георгиевски
Потоа од кога со семејството заминав
По политичката егзекуција која се
Подготвуваше против мене во 1988 година

Заради реченицата
„Вашата револуција не е моја“
Ја напишав поемата „Подземна република“
И целиот ансамбл на Битолскиот Народен театар
Една ноќ на полноќ дошол на
Неговиот гроб во Битола
Да ја игра сцената посветена на Гемициите
Тогаш мојот неодамна починат брат
Владо Цветановски
Со таа митска претстава
Пред самото прогласување на
Самостојноста на Република Македонија,
Како вчера да беше ми рече
„Павел Шатев се врати од мртвите и вечно ќе биде жив“
И тогаш ја прочитале на неговиот гроб мојата песна
„Портрет на македонскиот анархист од почетокот на векот“
Што ја напишав кога имав толку години
Колку што тој имал кога ги копал тунелите
Во Солун и Цариград
И кога го поставил експлозивот
Во францускиот брод „Гвадалкивир“
Си реков тогаш ако тој можел да постави експлозив
Јас можам да напишам песна за него
Посебно што од мојот бескрајно сакан
Професор Гане Тодоровски
Ја добив на подарок
Неговата книга објавена во Софија
„Македонија под ропство“
Со зелени тврди корици
И посветата што и сега го понижува моето срце:
„Ако дарот се подарува на вистинско место,
Уште поголема е силата на убавината“

Таа песна е објавена во 1979 година во мојата
Прва поетска книга „Теорија на отровот“:

*Заг тебе почнува смртта пред тебе ништо друго
Исус Христос те сонува раснај во шуми идеи
Лицејто ти е љејсаж со боја на бунџи
Пелин, бозје, зимско грозје*

Очиѝе ниѝан знаен во бескраи, ѝустиѝни, недосѝижни лаки
Зао ѝебе една Македонија ѝред ѝебе ѝодвижен г̀роб
Се ѝосѝила векоѝ ѝред ѝвојоѝ оо
Како баѝанија оо ѝешка скрама
Еѝохаѝа дише загадена оо ѝризракоѝ – фуѝѝур
Те демнаѝ во Париз и Женева со куришум веке
Забодени во ѝвоеѝо срце
Насекаде на Балканоѝ мрачен ѝани
На мачки душождерни ѝе чека
Во Солун „Алхамбра“ и „колумбо“ смрѝобудно цвеке
Љубовници, ковчег̀, младо жиѝо
А ѝи
Ти веке знаеш нема ѝио да бараѝ
Нека лае Евроѝа во ѝесѝи хорови
Никој ниѝио нема да ѝи земе
Сам ке бидеш со веѝроѝ
Шѝо ѝреба да го разнесе ѝвоеѝо неѝочнаѝо време
Коњанику крѝоносен каков аршин ѝе дели
Оо законѝе на ѝоимоѝ сечие и оѝиѝо бремене?
Сакаѝ да измениѝ се
Расѝенија, народ, г̀раници и чемер
Мореѝо да го враѝиѝ во слеѝаѝа куѝија
На една друга ера
Духоѝ во орел да го ѝреѝвориѝ
Исѝоријаѝа во лейоѝис на мрѝов и залуден вознес
Венчан со смрѝиѝа во одори самрак ѝаен
Да ја бараѝ слободаѝа каѝиѝо уѝиѝе не ја нашол никој
Да ја оѝлодиѝ земјаѝа со исѝрелоѝ во здивоѝ
Да искоѝаѝ ѝунел низ ѝаа уѝроба
Да го фрлиѝ окоѝо како ѝечен свеѝозарен анг̀ел
Да го мине ѝој ѝаѝ, да види, да каже
Мрѝива ли е Македонија г̀ чека ли ѝвоеѝо неѝочнаѝо време?

Неговото непочнато време,
Почнува со деветте томови
На неговите избрани дела

28 декември 2013, Скопје

Нелја Гулчук

ТАЈНАТА НА АЛЕКСАНДАР МАКЕДОНСКИ

Нелја Алексеевна Гулчук (1941-1912) е руска писателка и филмски режисер и сценарист. Дипломирала режија, автор е на повеќе сценарија и режисер на неколку филмови и има добиено неколку меѓународни награди. Таа е автор и на неколку историски романи, меѓу кои и три романи за Александар Македонски. Романот „Тајната на Александар Македонски“ го следи животот на македонскиот цар, со неговите патешествија и битки. „Македоника литера“, во текот на 2014 година, овој роман ќе го објави на македонски јазик, а овде објавуваме извадок од почетокот на делото.

ПРВ ДЕЛ

I

По осмото, најжестокото ранување од безмилосната стрела што ги пронижа градите на Александар, царот на Македонија, царот на Персија, царот над царевите, наречен Великиот, тој ја напушти индиската земја.

Претрпувајќи пораз во Индија, на бреговите на Хифасис, – дотогаш невиден срам – Великиот цар сакаше да му докаже на сиот свет, на што тој сè уште е способен.

На крајот на 325-та година пред раѓањето на Христос, војската предводена од Александар пристигна до Гадросијанската Пустина.

Преку таа пустина и царицата Семирамида се враќала од Индија во својата татковина и од стоилјадната нејзина војска, со неа во Вавилон се вратиле одвај дваесетина војници; Великиот Кир го избрал истиот пат за свое враќање и ја доживеал истата судбина.

Загледувајќи го бескрајниот синцир на песочни дини, кои како непроодна препрека стоеше пред неговата војска, Александар ненадејно го запре коњот.

Птоломеј кој прв стигна до него, викна:

– Ти повторно сакаш да одиш во пресрет на опасноста!

– Подобро речено, во пресрет на судбината, но со цел да се запознае непознатото! – го поправи верниот Хефестион.

Александар молчеше, внимателно проценувајќи ја, како лут непријател, непознатата пространа пустина.

Проникливиот Птоломеј предупреди:

– Гадросијанската Пустина не успеала да ја покори ниту легендарната Семирамида, ниту Кир. Внимавај, не ја преминувај границата што господ ја предвидел за тебе! Нели е подобро, додека сè уште не е доцна, да се појде одоколу?

Александар, без колебање, одговори:

– Јас сум Александар! И не дозволувам пустината да ме победи мене, и мојата војска!

– Зборови, достоини за големиот Александар, – восхитено рече Хефестион, и погледнувајќи во вознемиреното лице на Птоломеј, ги цитираше зборовите на Херодот: „Луѓето што се решени да дејствуваат, најчесто ги следи среќата, за разлика од оние коишто само зборуваат, одмеруваат и се колебаат.“

Пријателите се засмеаја.

– Херодот – големиот историчар! И тој несомнено бил во право! – се согласи претпазливиот Птоломеј.

Александар повторно зафатен со воинствениот жар, извикна:

– Напред, и само напред! Во пресрет на регот на ветерот, жарот на сонцето, блесокот на молњите! Зевс е со нас, и победата!

И војската на Александар влезе во вжештениот пекол на песочното море. Песокот, вжарен, застрашувачки со својата пространост, песокот, бескраен, тивок и злокобен, се чинеше како со својот задушлив расеан пламен да ја беше преплавил целата вселена.

Војниците се влечкаа, двај држејќи се од изнемоштеност. Нозете покриени со рани им потонуваа во врелиот песок. Гледаа како врелиот песок ги голташе нивните пријатели. Но на кутрите, никој не посака да им помогне.

Со секој нареден ден жештината стануваше сè понеиздржлива, патот сè потежок. И влечните коњи, тешко дишејќи, пагаа и не се креваа. Кратките паузи што ги правеа под колите во вжештениот пекол, не го носеа посакуваниот одмор, тешките нозе, не стануваа полесни.

Само страсната желба да се победи пустината го принудуваше Александар со неверојатен напор и волја да ги крева војниците повторно и повторно, за да се движат по групата предводници, Индуси,

кои каскаа пред војската на издржливите камили, за коишто пустината и не беше толку страшна. Тие одеа напред, го одбираа патот помеѓу песочните ридови, кои стануваа сè повисоки и повисоки.

Стотиците песочни дини тешко отстапуваа назад, не обзирајќи се на молбените јачења кои сè почесто и почесто се слушаа од синцирот војници.

– Немаме повеќе сила!

– Завршете со нас!

– Застанете!

– Зошто мораше да се предизвикува судбината?...

Исцрпените луѓе, оставени од своите пријатели, паѓаа на колена или директно со лицето во врелиот песок...

– Помогнете ми да станам!

– Не ставајте ме да умрам во овој пекол!

– Наскоро и вас да ве стигне проклетството!

– Александар го насочи гневот на боговите кон нас!...

Но никој не ги слушаше.

Тмурно вртејќи се, војниците, немо, како призраци, се нишаа покрај оние што умираа, и молбите замираа зад благите контури на песочните ридови. Непријателскиот здив на пустината ги тераше луѓето сè пониско и пониско да ја веднат главата и да ги игнорираат страдањата на другите...

– Пустината е страшна за туѓинците! – рапаво и со суво грло рече Хефестион.

Пустотата, недостатокот од вода, овде беа најмалите страдања.

Заслепувачкото сонце, како и врелата прашина, предизвикуваа воспаление на очите и го попречуваа дишењето – токму тој кошмар ги тераше војниците на лелек.

И очите на командантот речиси престанаа да гледаат. Тој, двај се држеше на коњот.

– Дознајте дали наскоро завршува песокот! – намуртено му се обрати Александар на Хефестион.

– Предводниците рекоа дека има уште најмалку дваесет дена патување. Далеку сме.

– Што е тоа? – нервозно извикна Птоломеј приближувајќи се на својот коњ, и покажа кон небото покриено со сиви облаци.

Предводниците со плачливи крикови скокнаа од камилите и паднаа на колена. Ги кренаа рацете кон небото, молејќи ги боговите да ги заштитат од несреќа.

Еден од коњичката придружба скокна од коњот, грабна еден од предводниците за раменици и бесно праша:

– Што се случува?

– Доаѓа песочна бура, а заедно со неа долетува и смртта...

Тешка тишина се надвисна врз војската, која ја нарушуваше само лутото завивање на ветерот низ песокот. Жежок, тој се вееше со понижувачко фучење. Песочната магла ги раздели луѓето. Секој беше препуштен самиот на себе, осамен пред лицето на страшната несреќа.

Војниците ги криеја лицата во наметките и паѓаа ничкум.

Сувата бура ги задушуваше луѓето. Многумина паднаа во бессознание.

Градите на животните и луѓето беа притиснати од слој песок, задушувачко кашлање и лелеци.

Песочната бура беснееше од утрото до вечерта. Потоа наеднаш стивна.

Александар ги отвори очите и го виде свезденото небо. Свездите беа блиску, огромни и блескави.

Војниците се раздвижија во темнината, откопувајќи ги своите другари кои беа затрупани под песокот. Загинатите ги тргаа настрана.

Сосема истоштени, одвај распознавајќи го патот, преживеаните тргнаа по предводниците, држејќи се еден за друг.

Многумина од војниците останаа без своите коњи. Од колите со болни, итно се отпрегнуваа преживеаните животни, а болните војници беа препуштани на судбината. Војската на великиот војсководец со мачна забрзаност се движеше напред. Паѓаа војниците, зацврснати во битките, паѓаа и за чудо преживеаните влечни коњи.

Отсуството на дисциплина зафаќаше огромни размери. Александар мрачно, растревожено гледаше на она што се случуваше, и на крајот, донесувајќи одлука, слезе од коњот, му го ја подаде уздата на стражарот и тргна заедно со пешадијата...

Беше невозможно да се гази по вжештениот песок, но Александар, а по него и војниците, го продолжуваа патот, не запирајќи, не вртејќи се наназад. Само напред, со сите сили, напред...

А напред, затскривајќи го хоризонтот, бесконечно се редеа песочните ридови сите личејќи еден на друг...

Во главата на Александар лудо вриееше крвта, предизвикувајќи му неподнослива болка.

...Под жешкото сонце, помеѓу дините, неколку војници видоа мала локва.

Локвата беше покриена со зеленило, но сепак беше вода! Низ редот се разнесе радосен рапав шепот:

– Вода!

– Тоа е вода!

– Нека е и голтка, само да е течност!

Еден војник го симна шлемот, внимателно зафати и, плашејќи се да не се излее, му го принесе до царот. Со растреперени раце му го подаде шлемот.

– Пиј, царе!

Александар со двете раце го прифати шлемот:

– Ви благодарам, пријатели мои!

Кревајќи ја водата до сувите усни, тој погледна наоколу... Во него, од сите страни беа вперени воспалени погледи...

Со отсечно движење тој ја плисна драгоцената течност во песокот.

Песокот за миг ја проголта.

Птоломеј викна:

– Тоа е достоинство за Александар!

Царот едноставно рече:

– Јас сум војсководец! Верноста на мојата војска, може да ме чини една голтка вода.

Александар виде како војниците почнаа да се менуваат. Тапата рамнодушност, која беше запечатена на изморените, исцрпени лица, исчезна... Очите, дотогаш тапи и рамнодушни, сега внимателно, живо и со надеж гледаа во својот кумир.

И повторно, илјадници крвави нозе потонуваа и потонуваа во врелиот песок...

Тетеравејќи се, Александар, одеше заедно со нив. Само страсната желба да ја победи пустината го тераше да ги движи нозете во ритам со Птоломеј, Хефестион, и воините...

Одеднаш, царот застапа и нареди:

– Доведете ми го коњот!

Му го доведоа најсилниот од преживеаните. Тој изненадено извикна:

– Зошто црвен? А мојот Букефал? Каде е Букефал?

Воинот, збунето, одговори:

– Царе, Букефал остана во Индија!...

Со страв и тага Хефестион му рече:

– Александар, таму каде што е закопан твојот коњ, се издига градот Букефал...

Александар бладаше. Во вознемирениот мозок веќе се појавуваа визији... Тој ја стави раката на своето чело:

– Да... Да... што зборувам јас?...

И тогаш, соземајќи се, скокна врз грбот на коњот. Му даде знак на коњаничкиот одред да го следи. Потоа се сети на нешто и се озари:

– Овде треба да има море!...

Со последните сили се обидувааше да се задржи на коњот, држејќи се за густата црвена грива... Коњаниците заостануваа еден по еден. Коњите паѓаа, војниците не можеа да се влечкаат понатаму, само Александар и петтемина негови неуморни коњаници се стремеа напред. Најблиску до него беа Хефестион и Птоломеј.

На крајот, тие здогледаа море.

Александар најпрвин си помисли дека повторно има привидение. Но не: морската синевина блесна издигнувајќи се над белиот песочен брег.

Царот нареди:

– Копајте во песокот! Дали има вода?

Исцрпените војници заедно со царот почнаа со мечовите да копаат во песокот, во потрага по свеж извор.

И наскоро од песокот се појави извор. Водата беше чиста, свежа и студена! И толку блиску!

Александар црпна со дланката... стана и си рече самиот на себе:

– Се врати животот!

Патот низ Гадросијанската Пустина траеше шеесет дена, страдањата и загубите на овој пат беа поголеми отколку на сите претходни заедно.

II

И така, тој успеа да се извлече од местото, од коешто многумина не се вратиле, од Гадросијанската Пустина.

Александар Велики се враќаше со скапоцена победа, се враќаше, но сепак, се сомневаше во себе самиот.

Страшните случки во војната, со коишто беше освоена Азија, многу лесно можеа да изменат сè во друга насока: како што со еден удар на судбината богатството на царот го достигнува својот врв, но исто така лесно тоа може и да биде изгубено.

На враќање, тој помина извесно време помеѓу урнатините на дворците на царевите на Персепол. Сега тој веќе не се гордееше со тоа што го беше направил порано.

Салата од сто столбови, Ападаната, Портата на сите народи, Ризницата – од нив беа останати само тажни остатоци. Тој талкаше

заедно со своите блиски воени генерали. Многумина од неговите најлојални соборци веќе не беа со него.

Среде урнатините каде што домаќини му беа змиите, се слушаа крикови на був, дивите рози насекаде беа израснати, а на небото кружеа врани.

И тој јасно се сети на денот кога го уништи Персепол, денот на својот срам, кога тој се изневери самиот себеси.

Тој повторно го слушна шепотот на Таида, која седеше заедно со него на масата за време на пирот во салата со престолот на Дариј...

– Царе, Персијците заслужуваат одмазда заради понижувањето и навредите врз Грција. А не постои подобра казна, од рушење на Персепол...

– Да, да! Таа е во право! – се разлеаја гласови од сите страни.

Александар го крена златниот пехар полн со вино и ја погледна Таида:

– Не знам дали си во право, но ајде овој пат нека биде како што сакаш. Клит, дојди ваму!

Зад масата се крена крупниот убавец Клит и се упати кон царот...

Стојејќи среде разрушениот Персепол, Александар повторно ги виде огнените бакли, распламените греди, разрушените столбови, повторно ги слушна криковите, фучењето на пламените јазици, пијаните извици, кикотот, топотот на мноштвото нозе. И среде таа огнена баханалија пред него повторно се појави убавицата Таида, која потпалуваше сè што гори.

Во нејзините очи беснееше желбата за одмазда. Наликуваше на Еринија, божицата на одмаздата.

Пламените јазици се раширија, зафаќајќи го сиот дворец.

Се сретнаа кај разрушената статуа на нечестивиот Ксаркс, која беше проголтана и затворена од огнениот круг.

Отрезнетиот Александар тажно гледаше на уништувачкиот поход. Покрај него стоеше Таида. Таа триумфално се смешкаше.

Царот бесно викна:

– Зошто овие руини? Каде е одмаздата? Јас жалам за стореното!...

– О, царе, ти си неправеден! Со тоа што го сруши Персепол, ти само ја врати правдата. Сети се само колку чемер им предизвика Ксерокс на Грците кога го запали Акропол. Ние бевме должни да го одмаздиме! И го одмаздивме! Ова е света одмазда!

Александар гневно ѝ викна на Таида:

– Одмаздата никогаш не е света. А уште помалку – плодотворна. Глупаво е да се руши она што ти припаѓа. Одмаздата е избор на слабите, избор на глупавите. Но ти, Таида, ниту си слаба ниту си глупава. Која си ти?

Погледите им се сретнаа.

Тој мечтаеше да го покори сиот свет, а таа – него, Александар, царот над царевите. И тој за прв пат се потчини не на својата, туку на туѓата волја. На волјата на една жена, хетера, родум од Атина.

Во вечерниот самрак се појави силуета на Персиец со кама во раката. Тишината беше нарушена од топот на нозе и очаен крик на жена. И пак тишина.

Неговите зборови болно ја удрија по лицето.

– Јас не сакам повеќе да те видам, Таида! Оди си!

– Некогаш јас од тебе слушав други зборови...

Александар молчеше, замислено гледајќи пред себе.

Таида се сврте и тргна со неодлучен чекор. Наскоро нејзината фигура се стопи со самракот...

Одеднаш погледот на царот го улови тажното лице на Птоломеј.

– Ти сè уште ја љубиш Таида? – внимателно гледајќи го во очи, го праша Александар.

– Да, дури и мудроста на годините и разните други возбуди не можеа да ме заштитат од нејзиниот шарм..

– Безумник! Заради неа за малку ќе ја изгубевме славата стекната во безбројните битки. Каков глупак сум јас! Зарем еден голем човек смее да попусти пред каприците на една жена! И тоа јас, Александар, чијшто збор го менува текот на историјата! Сега јас знам, дека сум извајан од истиот материјал, како и сите смртници, дека сум ништожен и слаб.

Птоломеј внимателно погледна во Александар.

– Не суди така избрзано! Таида е вистинско совршенство. И нема помоќна сила од жената со сите нејзини слабости. А уште повеќе, кога таа е толку убава. Како што за еден вешт војсководец нема недостапна тврдина, така за неа нема срце, кое што таа не би го покорила.

– Ти сакаш да кажеш дека жената управува со светот?

– Да, заради неа се водат војни, заради неа мажот се расфрла со својата сила, за да ѝ подари богатства, заради неа тој прави подвизи и злочини, заради неа се стекнува со слава и власт...

Александар гласно се засмеа:

– Колку вдахновено зборуваш, Птоломеј. Ти, по којшто би тргнала и најдостојната жена. Ти, покорувачот на женските срца. Јас не сакам веќе да ја видам Таида. Јас веќе не се плашам од ниту една жена на

светот ниту од нејзиното лукавство. И да не е твојата страст кон Таида, јас ќе наредев да ја запалат и неа во изгорениот Персепол.

Птоломеј огорчено извикна:

– Александар, те молам, не ја предизвикувај судбината! Нека боговите го чуваат твојот дух со којшто се гордееш ти, цврст и недостапен за женскиот шарм. Моли ги твоето ледено срце никогаш да не се растопи.

– Ти имаш право на свои чувства... Но јас... Јас не сакам повеќе да ја видам Таида. Никогаш!... – жестоко му дофрли Александар на својот најдобар пријател.

Да, по нејзина волја, по волјата на најпрекрасната жена, тој го запали Персепол.

И тој ја протера Таида од своето срце.

Сега тој повторно стоеше среде урнатините, над коишто кружеа врани.

Зарем оттогаш не започна и трагичниот пресврт во неговата судбина? Зарем таа, вечен симбол на непријателството на Атина кон Македонија, таа, познатата убавица, атинската хетера Таида, не му донесе порази и несреќи? Предавството на најблиските соработници. Неславните битки во Бактрија со Спитамен и Скитите. Убиството на верниот Клит, кој неколку пати му го беше спасил животот, и, на крајот, неславниот премин преку Гадросијанската Пустина.

Од војската која толку гордо и свечено ја напушти Индија, остана само една четвртина, и овие жални остатоци од воините што го освоија половината од светот беа ослабени и неприепознатливи: облеката им висеше во партали, беа речиси невооружени, малобројните коњи изгледаа исцрпено и жално, и сето тоа даваше слика на длабока беда и очај.

Тој ѝ беше миленик на Тихе: се чинеше дека има склучено сојуз со неа. Но непостојаната божица на среќата го лиши од својата благонаклоност и оттогаш, од Персепол, за негов пат, му го предодреди патот кон порази и несреќи.

На небото над Персепол враните продолжуваа да кружат.

Александар јасно, како на јаве, повторно го слушаше фучењето на пламените јазици кое за цело време го прогонуваше.

Повторно и повторно тој го почувствува присуството на Таида.

„Зошто ти се појави на мојот пат, Таида? Зошто јас се потчинив на твојата волја? Која си ти?“ – замислено се прашуваше Александар.

(Превод од руски јазик: Ленче Тосева)

ОД ИСТОРИЈА НА БАЛКАНОТ КОН ФИЛОЗОФИЈА НА БАЛКАНСКАТА ИСТОРИЈА

Од древноста до денес постојат многу определници за суштината на историјата, за нејзиното значење и за тоа дали е „посебна наука“, една од многуте науки или воопшто не е наука.¹ Историјата практично ги покажува човечките и општествените илузии за издигнување, за моќ, за прогрес, постигнати со завојување на територии.² Идеите за историјата, всушност, се идеи за државното уредување, за институциите, за меѓусебните односи меѓу нив, за владеењето. Многу автори од минатото досега пишувале каква треба да биде историјата, но тоа се желби во духот на десетте божји заповеди од Библијата. Освен тоа, тие се субјективни, каква што е и самата историја. Што означува, на пример, историјата да биде „праведна“, „мудра“ и слично на тоа? За победниците во една војна, резултатите од неа секогаш се праведни, а за победените – жестоки и дискриминирачки ирачки. За бугарската историографија, на пример, окупацијата на Пиринска Македонија по Балканските војни во 1912-1913 г. е праведен акт. Истовремено, окупациите на Вардарска Македонија од Србија и на Егејска Македонија од Грција биле грабеж.³ Историјата на посебните држави е пофалба за нив во споредба со нивните поблиски или подалечни соседи, а исто и посубјективен признак на пофалба или прекор за одделни нивни владетели. Пример за таква оценка на Балканот е односот на античките Грци спрема „барбарите“⁴, во средните векови – на Византија

¹ Желязко СТОЈАНОВ, *Философия на историята*, София 2004

² Стефан ВЛАХОВ-МИЦОВ, *XX век предстои. Илузиите на човечкиот род*, София 1998

³ Георги МАРКОВ, *Българското крушение 1913*, София 1991

⁴ Ана ШУКАРОВА, *Филип Втори Македонски и атинските ретори*, Скопје 2003

спрема нејзините соседи.⁵ Историјата обично се прифаќа како летопис на факти и настани (оттука и старите автори се нарекувани летописци или хроничари), без да се сфаќа што стои зад тоа. На тој начин историјата се идентификува со статистиката. И денес често се слушаат гласови: „нека зборуваат фактите“. Тие гласови обично се на политичари, а познато е дека од антиката до денес политичарите и државниците се најголемите манипулатори на историските факти. Владетелите им наредувале на историчарите што да пишуваат, а светол доказ за тоа е односот кон византискиот летописец Прокопиј Кесаријски од страна на императорот Јустинијан Први (6 век).⁶ Затоа се важни не голите факти, туку механизмот на нивното создавање или на нивното „фабрикување“. Откако 70 години беше чувано како тајно, неодамна во Бугарија беше објавено судското дело против Вапцаров од 1942 г.⁷ Тоа содржи факсимили од документи, но од тоа што се објави се гледа дека по 1944 г. имало огромна манипулација со историските факти. Во почетокот, делото е содржано во 5 папки, од кои две се земени, а подоцна се додадени 8 и во моментов тоа вклучува 11 папки.⁸ Од своја страна, роднините на поетот кои ја издаваат книгата, толку ги подобриле документите за од нив да произлегува „бугарската“ припадност на Вапцаров. На тој начин е извршена тројна манипулација. Од една страна, тие кои во 1942 г. ги суделе Вапцаров и неговите другари ги принудувале да пишуваат дека се Бугари, а кога не успевале во тоа, определбата „Бугарин“ е додавана со машина за пишување. Од друга страна, од 1944 година до денес делото периодично е „прочистувано“ од неудобни материјали. Од трета страна, со посочената публикација роднините на Вапцаров ги завршуваат манипулациите. Во таква ситуација, каква доверба може да се има во такви историски „факти“? Или, да земеме друг вид манипулации – избор на факти од животот на историски личности, кои ги претставуваат во една или во друга светлина. Во 2008 г. во Софија и во Скопје беше направена заедничка публикација на Дневникот на Крсте Мисирков од 1913 г., во кој тој се прогласува за „македонски Бугарин“.⁹ Врз основа на еден Дневник пишувачан во периодот од 5 јули до 30 август се направи обид да се негира целиот живот на Мисирков како македонски општествен деец, научник и создавач на македонскиот литературен јазик. На истиот

⁵ Види: Грчки извори за бугарската историја (ГИБИ), т.1 Софија 1954, т. 3 Софија 1960, т. 5 Софија 1964, т. 7, Софија 1968, т. 8 Софија 1972 итн.

⁶ Прокопиј КЕСАРИЈСКИ, Тайната историја, Софија 1983

⁷ Дело 585/1942 – Никола Ѓонков Вапцаров, Софија 2012

⁸ Стојко СТОЈКОВ, И полуистината в помошт на лџтата, в. Народна воля, Благоевград, бр. 4/2013 с. 10

⁹ К. П. МИСИРКОВ, Дневник 5 јули – 30 август 1913, Софија-Скопје 2008

начин, но со спротивен знак, денес се прават обиди да се квалификува Тодор Александров како македонски патриот само врз основа на неговата дејност по 1919 г. до 1924 г. Ете зошто, како за историските дејци¹⁰, така и за историските процеси треба да се суди земајќи ги предвид сите услови и фактори кои раѓаат едно или друго однесување. Фактот станува вистински факт кога ќе се објаснат причината и времето на неговото појавување, неговите автори и целта, кои биле двигатели, дали дејствувале доброволно или под притисок итн.

Друга слабост на националните историографии е дека се обидуваат на локалните истории да им додаваат светски аспекти. Идејата за прогресот во историјата често се користи со незнаење. Колку од современите историчари (да не зборуваме за другите граѓани) знаат дека во времето на императорот Трајан (во вториот век по Христа) Рим имал 1,5 милиони жители, а во времето на Септимиј Север имал точно 46.602 „облакодери“ со висина од 21 метар, т.е. седумкатни згради. И уште неколку примери: 40 триумфални порти, 28 библиотеки, 11 големи термални бањи и околу 1.000 заеднички бањи (само еден од базените во термите на Трајан имал размери како плоштадот Сан Марко во Венеција), два плоштада за натпревар со двоколки (едниот од нив собирал 400 илјади души), четири театри (еден од нив за околу 25.000 луѓе), два амфитеатра (Колосеумот за 70.000 души) итн.¹¹ Ако споредиме некои од тие објекти со денешните во Рим, а да не зборуваме за другите европски центри, ќе ни стане непријатно за денешниот технички „прогрес“.

Накусо кажано, поранешните и денешните историографии одбирале факти од објективната историја, кои им служат на интересите на различните владетели, факти во кои сопствената историја се преувеличува за сметка на туѓите и оние кои се во интерес на различни идеолошки системи. Во средновековието, посебно во Западна Европа, религиозната доктрина доминира над светската. За разлика од источното православие, каде што е надмоќен цезаропапизмот, на Запад претставите на луѓето целосно се моделираат од христијанските постулати. Државата и народот целосно им се потчинети, иако, како што подвлекува Робер Фосие, и „тогаш се среќаваат истите начини, како денешните, за истакнување на господарот на државата: пропаганда што ја распространуваат платени хроничари, одбрани луѓе со доверба за исполнување на заповеди, семејни кланови или такви од приврзаници, ритуали за сакрализирање“.¹² Во Бугарија, пак, се зачувани

¹⁰ Види, на пример, 4-от том од собраните дела на Крсте Мисирков Дневнички и мемоарски записи /1903-1923/, Скопје 2013

¹¹ Алберто АНЖЕЛА, Еден ден в древен Рим, Софија 2010

¹² Робер ФОСИЕ, Обикновениот човек през Средновековието, Софија 2009, с. 235

надгробни натписи и за воените старешини („хранети луѓе“) на бугарските владетели.¹³ Улогата на државата најмногу се потцртува и се идеализира кога таа се уништува. Во еден апокрифен ракопис од втората половина на 11 век се вели: „И, тогаш, во тоа време, кога царуваше цар Симеон, тој земаше данок од целата земја, од секоја област на своето царство: едно клопче предено, лажица масло и јајце годишно. Тоа беше неговиот данок од неговата земја, од неговите луѓе и ништо друго тој не сакаше. И големо изобилство имаше во тоа време кај цар Симеон“.¹⁴ Во истото време, иако војувал со Византија во поголемиот дел од своето владеење, истиот цар Симеон сакал да создаде бугаро-византиска империја и вовел византиски поредок во својата држава.

Во времето на создавање на нациите во 18-19 век, историите на народите буквално се препишуваат. Политичката идеологија ја изместува религиозната и се претвора во сеопфатен процес. Според Хаген Шулце, нациите кои се појавиле во текот на последните децении на 18 и во првите децении на 19 век и кои во 20 век од Европејците беа прифатени како автентични, беа „исфабрикувани од мал број научници, публицисти и поети“.¹⁵ Фредерик Барт обраќа внимание на улогата на од него наречените етнички „претприемачи“ и политички лидери за создавање на идеолошки конструкции, кои биле пропагирани меѓу населението. И така терале, сè до создавањето на државните институции, кои веќе принудно создаваат национален идентитет.¹⁶ За разлика од средновековието, сега не само одделни летописци, ами целата држава е впрегната во пропаганда во сите можни насоки – медиуми, образование, книги итн. Доколку се прават обиди за осмислување на историјата, за филозофија на историјата, тоа се случува од националистички позиции. Филозофијата претставува идеолошка надградба врз одбрани историски идеи и факти.¹⁷ Под фирмата на филозофија, идеологијата почнува да ја манипулира историјата. Природно, на тој начин се манипулира и самата филозофија.

*

* *

Балканот е мост меѓу Европа и Азија, таков каков што, на пример, е преминот меѓу Северна и Јужна Америка. И Балканот, и Централна

¹³ Веселин БЕШЕВЛИЕВ, *Първобългарите. Бит и култура*, София 1981, с. 133

¹⁴ *История на България*, т. 3, София 1982, с. 104

¹⁵ Хаген ШУЛЦЕ, *Държава и нация в епропейската история*, София 2002, с. 190

¹⁶ Стефан ВЛАХОВ-МИЦОВ, *Македонската еманципација на Балканот*, Скопје 2013, с. 199

¹⁷ Желязко СТОЯНОВ – цит. дело с. 56–72

Америка имаат приближно еднакви површини и население. Централна Америка има површина околу 592.000 квадратни километри со население од околу 42 милиони луѓе. На таа територија постојат седум држави – Белизе, Костарика, Салвадор, Гватемала, Хондурас, Никарагва, Панама. Површината на Балканот е околу 505.000 квадратни километри, а населението е 53 милиони души. Досега, тукашните држави се: Словенија, Хрватска, Србија, Македонија, Албанија, Црна Гора, Босна и Херцеговина, Косово, Грција, Турција, Бугарија, Романија. Според составот на населението, најбројни се Словените – околу 22 милиони, по нив се Турците со 12 милиони (вклучувајќи ги и тие надвор од Турција), Грците 11 милиони, Албанците 4,5 милиони и околу 285.000 Италијанци. Не е случаен фактот што и на едниот и на другиот „мост“ има голем број држави. Стратегиската положба на Централна Америка и на Балканот овозможувала кај големите сили да се раѓаат амбиции на двата континента да го ситнат населението за да можат поефективно да го контролираат. Во исто време, државичките на двата „моста“ се третирали како периферија, притоа не само од големите сили, туку и од самото население. За жал, голем дел од него ја примило негативната претстава на Европа и на Америка за себеси како своја карактеристика.

Некои автори се обидуваат да ја објаснат негативната судбина на жителите на Балканот со самиот факт што живеат „на мост“. Притоа, се обидуваат да го иронизираат самосознанието на тукашните жители. Евгенија Иванова, на пример, пишува: „Голем е бројот на клишеата кои го определуваат Балканот, некои од нив – повеќе познати, други помалку познати: мост, крстосница, турлитава на народите, барутен погреб, затворено поле на Европа. Оние кои ги произведуваат, некако забораваат дека на мостот не се живее, ами оние што живеат на крстосница се бележани од лоша карма. Оние кои живеат во клишеата, исто го забораваат тоа и дури понекогаш се гордеат со своето жителство на мост или на крстосница... И воопшто не помислуваат дека мостот или крстосницата не даваат граѓанство“.¹⁸ Сосема друг е потфатот на Иво Андриќ во „Мостот на Дрина“. Освен реалното постоење од времето на великиот везир Мехмед паша Соколовиќ во 16 век, тој мост во Вишеград е и симбол на комуникација меѓу држави, етноси, религии, култури. Секој мост, и во директна и во преносна смисла е центар и основен фактор, доволно е да знаеш како да го искористиш. За Александар Македонски Балканот е основна база и појдовна точка за неговиот поход на Исток и за создавањето на неговата светска империја. На ист начин, во текот на 14 век Балканот се претвори во коридор и база на Османлиите во обидот да ја заземат Европа.

¹⁸ Евгенија ИВАНОВА, Балканите: съжителство на вековете, София 2004, с. 7

Поинаку кажано, на „мостот“ може не само да се живее, туку и од него да се контролира и да се владее. И ако народите во Централна Америка и на Балканот ја немаат психологијата на господари, кои го држат клучот на два континента, причината не е во „мостот“, ниту во „лошата карма“, ами во нив самите. Некои од жителите на Балканот, иако тука живеат со столетија, имаат психологија на привремено живеалиште. За недостигот на целосен поглед кон останатиот свет има и специфични фактори. Во својата книга „Пријателството и непријателството на Балканот“, Карл Казер обрнува внимание дека тукашните планини „се препреката за создавање и за експанзија на моќни држави со големи територии. Затоа во минатото и денес посилено е оформена тенденцијата за решенија ограничени на мали пространства“.¹⁹ Не е случаен фактот дека во последните две илјадалетија Балканот неколкукратно е завладуван од моќни империи, но единствената империја создадена врз него, која направила експанзија надвор од регионот, е македонската, империјата на Александар Велики. Доколку повремено се создале поголеми држави на Балканот, тие биле во неговиот источен дел.²⁰ Во тој дух се и белешките на Марк Мазовер: „За разлика од планинските синцири, кои ги заштитуваат пристапите кон Иберискиот и кон Апенинскиот Полуостров, балканските планини не се бариера спроти освојувачите и регионот го прават лесно достапен за напад и од север и од исток. Од друга страна, нивното нерамномерно распространување го отежнува придвижувањето од една долина во друга. Комуникациите со реони надвор од Полуостровот, на многу места се полесни, отколку меѓу одделни делови во внатрешноста...“²¹ Уште Херодот зборува за Тракијците, кои според знаењата биле втори, по Индијците, но не можеле да создадат силна држава.²² Географската средина, од една страна го олеснила создавањето на македонската држава, но од друга – го загрозувала нејзиното обединување и проширување.²³

Специфичната географска положба го засилува чувството на посебност на етносите, кои се населуваат на Балканот. Тие се чувствуваат како во стапица на Полуостровот и тоа раѓа самоуништувачки нагон, кој целосно ќе се пројави во времето на создавањето на нациите. Не случајно, во своите записи од 1875-1877 г. рускиот амбасадор во Цариград, грофот Игнатијев констатира: Расната посебност на Словените, за разлика од Германците, се состои во стремежот на секое племе, на секој клон од едно

¹⁹ Карл КАЗЕР, Пријателство и вражда на Балканите, София 2004, с. 7

²⁰ Таму, с. 141

²¹ Марк МАЗОВЕР, Балканите, София 2005, с. 45

²² ХЕРОДОТ, Историја, София 2010

²³ Стефан ВЛАХОВ-МИЦОВ, Македонската еманципација..., с. 27, 43

исто семејство да ја сочува својата самостојност и разновидност, така што нема да се потчинат едно на друго“.²⁴ Средните векови ги зачувале етничките разлики кај балканските држави, кои всушност претставуваат „мини византии“. Не само поради византиското влијание во нив, туку заради етничките и културните посебности. Тоа е така зашто приоритет има економијата, а политиката ги опфаќа само владејачките врхушки. Во рамките на средновековните балкански држави живееле различни етноси, а „средновековната балканска држава не ги заштитувала интересите на еден народ кој зборува еден ист јазик, споделува една иста религија и обичаи за да се чувствува како група луѓе поврзани меѓу себе... Сите држави, од современа гледна точка, биле многунационални, зашто обединувале луѓе кои зборувале различни јазици и биле со различна култура. Дури и владејачките елити да зборувале еден јазик, ниту еден балкански владетел не се обидуваат да ги принудат другите да ги примат неговите обичаи и јазик“.²⁵

Кога Балканот е вклучен во границите на Османлиската империја етничките разлики останале. Докази за тоа даваат патешествениците во периодот од 15 до 18 век. Тие разлики се на етнографски принцип. Иако во тој период имаат демонстративно покажувачки карактер, меѓу нив нема никакви конфликти. Патешествениците ги одбележувале разликите во носите на жените и на мажите дури и во блиски региони. Дури често велат дека биле накитени како божикни елки.²⁶ Тука има еден парадокс. Во времето кога Османлиската империја се проширила и армиите на султанот ја опсадуваат Виена (16 и 17 век), жителите на Балканот имаат чувство за привременост, за минливост. Тоа ги натерало парите да ги вложуваат во движна сопственост – облека и украси, наместо да подигаат згради. Денес се откриваат многу тајни скривници од тој период. Обратно, кога Османлиската империја почнала да ја намалува својата територија, тогаш балканските христијани започнуваат да подигаат големи дуќани и куќи. Патописците забележуваат дека христијаните не биле заинтересирани дури ни да ја обработуваат својата земја, бидејќи биле ограбувани од Турците, но тоа се шпекулации. Практично, даноците што ги земале Османлиите биле помали отколку во средновековните балкански држави. Всушност, христијаните тешко се адаптирале спрема поредокот во Османлиската империја, кој инаку не бил многу различен (ако се исклучи религијата) во

²⁴ Н. П. ИГНАТИЕВ, Записки /1875-1878/, София 1986, с. 52

²⁵ Андрју Барух ВАХТЕЛ, Балканите в световната историја, Софија 2010, с.38-39

²⁶ Стефан ВЛАХОВ-МИЦОВ, Общувание и представи на Българите за света /до Възраждането/, дисертация, София 1986

споредба со некогашната Византија. Во почетокот, Балканците живееле со чувството за минливост на самата Османлиска империја и дури кога разбрале дека се прелагале во својата проценка, станале активни и во голема мерка ги примиле трговијата и занаетите во империјата.

Во времето на создавањето на нациите, идеологијата (започната од група етнички „претприемачи“) го опфаќа целото општество, ја мобилизира целокупната и идејна, и морална, и физичка енергија. Буквално се случува разместување на пластовите. Се разбира, етничкото многуобразје на Балканот останува (нема како да исчезнат гените на стотици одминати или тука присутни етноси), но на површината се создаваат неколку национално-идеолошки концепции – грчка, хрватска, српска, романска, подоцна бугарска, кои наоѓаат основа во митовите за тие средновековни држави. Балканските нации се создаваат врз политичка основа, иако тврдат дека имаат крвни и јазични основи. Само што јазиците се блиски (оттука и решението во 1850 г. за создавање заеднички српско-хрватски јазик), а генетиката го негира крвното единство. На политичкото „единство“ на бугарската нација, на пример, се спротивставуваат 49% тракиски гени и само 15% словенски гени. Кај Грците само 35% од гените се елински, итн.²⁷ На тој начин, балканските политички нации во основата се трошливи, внатрешно противречни и расцепкани. Тоа предизвикува многубројни етнички „чистења“ од крајот на 19 и во 20 век. Што не ја прави поздрава одредена нација. За решение на тие проблеми има два пата. Едниот е на Балканот да се создадат мноштво држави, слаби и беспомошни. Таквиот процес тече од 19 век до денес. Другиот пат е создавање мултиетнички и мултикултурни општества без граници меѓу нив, врз база на јазичен и културен плурализам и синтеза.

*
* *

Зошто е неопходна филозофијата на балканската историја? Од една страна, заради спецификата на Балканот во споредба со останатиот дел од Европа. Од друга – заради објективното осмислување на самата историја, лишено од национализам и идеологеми. Досегашните балкански историографии се контрапродуктивни. Тие го носат духот на националистичкото спротивставување од 19 век. За да има филозофија на балканската историја, треба да се знаат објективните истории на балканските народи. Индикативно е што повеќето заеднички истории на

²⁷ Стефан ВЛАХОВ-МИЦОВ, Генетиката го враќа забравеното минато. Во Вируси за поматени мозоци, Скопје 2010, с. 190-195

Балканот започнуваат од 18 век.²⁸ Исклучоците се ретки, а и тие почнуваат од времето на османлиското завојување. Поинаку кажано, европското мислење за балканската историја се формира во период во кој таа историја почнува повторно да се пишува и дополнително да се идеологизира. Многу важен е потфатот при осмислувањето на историјата на Балканот. Тука треба да владее филозофијата на космополитизмот. Впрочем, тоа се однесува за сите мултиетнички и мултикултурни општества. Балканските општества се таков тип општества и нивните обиди да се претворат во затворени општества од еднонационален тип во новото време секогаш воделе до трагедии. Оттука и фактот дека балканските народи подобро живееле во империи или во поголеми обединувања, отколку во „национални“ држави.²⁹ Националната држава ја дискриминира мултиетничката и мултикултурната суштина на балканското општество, го ограничува погледот на свет на луѓето, ја блокира толеранцијата, ги спротивставува различностите. На крајот, една филозофија на балканската историја треба да даде не само оценка на балканските историографии, но и на самата балканска историја. Факт е дека териториите на денешните балкански држави се приближно еднакви на оние од средните векови. Тогаш, која е смислата на многубројните војни што до денес се водат меѓу балканските народи? Само губење на општествената енергија, материјални и физички загуби и летописи на победи и порази, од кои реално нема никаква полза. А од друга страна – политички и економски се зависни од државите во останатиот дел на Европа.

²⁸ Марк МАЗОВЕР, Балканите, София 2005; Мария ТОДОРОВА, Балкани, балканизам, София 2004; Барбара ЙЕЛАВИЧ, Историја на Балканите 17-19 век т. 1 и 2, София 2003

²⁹ Жорж КАСТЕЛАН, Историја на Балканите 15-20 век, Пловдив 2002; Крсто МАНЧЕВ, Историја на балканските народи т. 1 /1352-1878/, София 2012, т. 2 /1878-1918/, София 2006, т. 3 /1918-1945/ София 2008, т. 4 /1945-1990/, София 2006

СТАТУСОТ НА ОХРИДСКАТА АРХИЕПИСКОПИЈА ВО ПРВИТЕ ДЕЦЕНИИ ПО ОСВОЈУВАЊЕТО НА САМОИЛОВАТА ДРЖАВА ОД ВИЗАНТИЈА

И покрај ликвидирањето на Самоиловата држава од страна на Византија во 1018 година, Охридската патријаршија не била укината. Таа и понатаму продолжила да егзистира, со таа разлика што била симната во ранг на архиепископија, задржувајќи го автокефалниот црковен статус. Наедно ја задржала и дијецезата од времето на Самоиловата држава: под нејзина јурисдикција останале сите епископии кои ги имала во времето на Самоиловата династија. Единствено при изборот на нејзиниот поглавар, истиот морало да биде потврден од византискиот цар. Ваквиот заклучок произлегува од содржината на трите повелби издадени од страна на византискиот цар Василиј II кои се однесувале на статусот и дијецезата на Охридската архиепископија.

За жал, споменатите повелби на Василиј II не се зачувани во оригинал. Нивната содржина ја реконструираме врз основа на подоцнежни преписи. Попрецизно речено, за нив, првпат во пошироката научна јавност се дознало во 1855 година, кога Рали и Потли објавиле дел од првата повелба која се наоѓа во еден ракопис од XVI век.¹ Во средината на 40-те години на XIX век била пронајдена хрисовулата на византискиот император Михаил VIII Палеолог (1259 - 1282) датирана од август 1272 година, во која се наоѓа, целосно сочуван, текстот на трите повелби на Василиј II. Истиот првпат бил објавен во 1871 година од страна на Е. Е. Голубински,² а пак

¹ Ѓордан Иванов, Български старини из Македонија (София: 1970), 548 – 549. Истиот дел од првата повелба бил реиздаден во 1857 година од страна на Цахарие од Лингентал. (Стјепан Антољак, Средновековна Македонија, т. I (Скопје: 1985), 705; Јован Белчовски, Охридската архиепископија: од основањето до паѓањето на Македонија под турска власт (Скопје 1997), 114.

² Евгений Евсигнеевич Голубинский, Краткий очерк истории Православных церквей болгарской, сербской и румынской или молдо-валашской (Москва: 1871), 46-72.

во 1924 односно 1931 година бил реиздаден од страна на И. Снегаров³, односно Ј. Иванов.⁴

Според податоците содржани во првата повелба, датирана во 1019 година, во годините по паѓањето на Самоиловата држава под византиска власт, под јурисдикција на Охридската архиепископија влегувале 17 епархии. Притоа особено важен е податокот дека Василиј II не направил смена на охридскиот црковен поглавар туку, мошне мудро и во манир на искусен политичар, го оставил охридскиот патријарх Јован да раководи со новоуредената Охридска архиепископија, единствено симнувајќи го во ранг на архиепископ.⁵

Податокот за останувањето на поглаварот Јован на чело на Охридската архиепископија го поврзуваме со дополнувањата на Михаил Деволски кон Кратката историја на Јован Скилица, каде е допишано името на архиеерејот Јован, кој во 1018 година, во близината на Струмица, се сретнал со императорот Василиј II предавајќи му писмо од царицата Марија, во кое таа му ги нудела условите под кои би го напуштила престолот.⁶ Поаѓајќи токму од наведеното сведоштво за учеството на поглаварот Јован во преговорите за предавањето на Самоиловата царска династија, сметаме дека имаме аргументи да претпоставиме дека за време на истите, охридскиот црковен поглавар ја стекнал довербата на византискиот император. Претпоставуваме дека тој, заедно со заробеното царско семејство од Самоиловата династија, бил дел од триумфалната поворка на Василиј II, која влегла во Константинопол во 1018/19 година.⁷ Следната 1019 година Јован бил вратен во Охрид и, од чисто прагматични причини, оставен да раководи со архиепископијата.

³ Иван Снегаров, *История на Охридската архиепископия*, т. I, второ фототипно издание (София: 1995), 55 – 59.

⁴ Ѓ. Иванов, *Български старини...*, 547 – 562.

⁵ *Sigilium primum* (ИБИГИБИ VI, 40 - 44); Сп. Ѓ. Иванов, *Български старини...*, 550 – 555; Иван Снегаров, *История на Охридската Архиепископия...*, 55 – 57; Божидар Прокиќ, “Постанак охридског патријархата”, *Глас Српска краљевска академија* бр. 90 (Нови Сад: 1912), 231 - 235; Цветан Грозданов, “Архиепископот Јован од Дебарско и традицијата за основањето на манастирот Свети Јован Бигорски”, *Зборник Манастир Свети Јован Бигорски, Културно-историско наследство на Република Македонија XXXII* (Скопје: 1994), 20.

⁶ Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historarum*, 41, 75 - 80 (rec. J. Thurn, Berlin 1973, 357 - 358); *Die Zusätze in der Handschrift Des Johannes Skylitzes*, 38 (Codex Vindobonensis historia graeca LXXIV, ed. Bozidar Prokic, Munchen 1906, 32; 33); Сп. ИБИГИБИ VI, 290 - 291; ВИИИИ III, 124 – 125.

⁷ *Die Zusätze in der Handschrift Des Johannes Skylitzes*, 56 [Codex Vindobonensis historia graeca LXXIV, ed. Bozidar Prokic, Munchen 1906, 35.

За автокефалниот статус и воопшто за канонските права на Охридската архиепископија во годините по паѓањето на Самоиловата држава под византиска власт особено сведоштво даваат податоците содржани во втората повелба на Василиј II, датирана во мај 1020 година.⁸ Уште на почетокот од повелбата, императорот Василиј II ги потврдува правата и привилегиите кои Охридската архиепископија ги уживала во времето на Самоил. Истовремено се наведуваат 15 други епархии кои не се спомнати во првата повелба, а за кои експлицитно се одредува дека влегуваат во рамките на дијецезата на Охридската архиепископија, односно дека нивните епископи се под јурисдикција на охридскиот архиепископ. На тој начин дијецезата на Охридската архиепископија осетно се проширила достигнувајќи ја бројката од 32 епархии.

На крајот од втората повелба на Василиј II недвосмислено и јасно се забранува секако мешање на световните власти во работата на архиепископот и нему потчинетите епископи, свештеници и монаси. Исто така, со повелбата се забранувало секако мешање на локалната власт во манастирските работи, на тој начин, гарантирајќи ја неповредливоста на имотите и, воопшто, привилегиите со кои располагале манастирите под јурисдикција на Охридската архиепископија. Во повелбата уште се наведува и тоа дека локалната власт мора да ги почитува одлуките на охридскиот архиепископ, да ги слуша неговите зборови и морални поуки.⁹

Правото на автокефално уредување е нагласено и во третата повелба на Василиј II, датирана во периодот меѓу 1020 и 1025 година.¹⁰ Во неа, меѓу другото, се вели дека охридскиот архиепископ има право *без ѝречки да уѝравува со еѝскопѝиѝте на Сервија, Сѝаѝ и Бер*.¹¹

Освен канонскиот статус и границите на дијецезата на Охридската архиепископија, со трите повелби на Василиј II се одредувал и бројот на клириците и париците со кои требало да располага секоја епархија одделно. Во зависност од бројноста на клириците и париците со кои располагале епископиите, Иван Снегаров ги класифицира во три категории: првостепени, второстепени и третостепени. Во првостепените епископии влегувале Охридската, Костурската, Главиничката, Петерската, Скопската, Нишката, Белградската, Видинската, Дристарската и Средечката епископија; во второстепените влегувале Липљанската, Берската и Сервијската епископија; во третостепените влегувале Мегленската, Пелагониската,

⁸ Sigillum secundum (ИБИГИБИ VI, 44 - 47); Ѓ. Иванов, Български старини..., 555 - 561; Иван Снегаров, История на Охридската архиепископия..., 57 - 59.

⁹ Sigillum secundum (ИБИГИБИ VI, 47)

¹⁰ Ѓ. Иванов, Български старини..., 561 - 562.

¹¹ ИБИГИБИ VI, 47.

Мородвишката, Велбуждската, Браничевската, Сремската, Призренската, Рашката, Чернишката, Дринополската, Јанинската, Козилската, Струмичката, Орејската, Химарската, Ботротската, Стагската и една непозната – најверојатно Велска епископија.¹²

Сведоштва за автокефалниот статус на Охридската архиепископија во времето на Василиј II, освен во горе наведените три повелби, има и во други подоцнежни извори од XII век, за кои претпоставуваме дека ја отсликуваат состојбата од XI век. Во оваа група извори ги вбројуваме дополнувањата на Михаил Деволски кон Кратката историја на Јован Скилица, датирани во 1118 година, потоа делото на Нил Доксопатрид, посветено на петте патријаршии, како и т.н. Диканжов список кој, иако индиректно, сепак, сведочи за автокефалноста на Охридската архиепископија.

Поаѓајќи од хронолошкиот редослед на нивното датирање, како прво го вбројуваме пишувањето на деволскиот епископ Михаил, кој сосема недвосмислено наведува дека, по освојувањето на Самоиловата држава, византискиот император Василиј II повторно ја утврдил автокефалноста на „ἐπισκοπήν Βουλγαρίας“, очигледно мислејќи на Охридската архиепископија.¹³ Притоа, наведеново сведоштво, до толку повеќе добива на значење ако се знае дека Михаил бил деволски епископ и воедно член на Синодот на Охридската архиепископија, што ни дава основа да претпоставиме дека добро бил запознаен со документите кои се однесувале на историската основа за нејзиниот автокефален статус.

Дека станува збор за автокефална Црква сведочи и пишувањето на Нил Доксопатрид, автор од XII век. Тој во неговото дело посветено на петте патријаршии во рамките на вселенската Црква, говори и за Охридската архиепископија, за која пишува дека е автокефална и непотчинета ниту на една од петте патријаршии. Тој воедно го наведува податокот дека чинот на хиротонија, односно церемонијата на ракополагање на охридските архиепископи, била извршувана исклучиво од страна на епископатот на Охридската архиепископија. Од византиските власти единствено императорот бил тој кој го потврдувал изборот на новиот архиепископ.¹⁴ Со тоа Нил Доксопатрид јасно го дефинирал автокефалниот статус на

¹² ИБИГИБИ VI, 40 – 47; Ѓ. Иванов, Български старини..., 550 – 562; Иван Снегаров, Историја на Охридската Архиепископија..., 62.

¹³ Die Zusätze in der Handschrift Des Johannes Skylitzes, 57 (Codex Vindobonensis historia graeca LXXIV, ed. Bozidar Prokic, Munchen 1906, 35); ИБИГИБИ VI, 296; ВИНН III, 136.

¹⁴ Nilus Doxapatricus, De Thronis Patriarchalibus, col. 1097 – 1198 (PG 132); Сп. ВИНН III, 363 – 364.

Охридската архиепископија и нејзиното канонско место на самостојна црковна единица во рамките на Вселенската црква.

Имајќи ги предвид горенаведените факти, односно поаѓајќи од изнесените аргументи, неминовно се поставува прашањето за мотивите на Василиј II да донесе одлука за зачувување и потврдување на автокефалниот статус на Охридската архиепископија. Ние сметаме дека истите се исклучиво од политичка природа. Имено, потврдувањето на автокефалниот статус на Охридската архиепископија и привилегиите кои ѝ биле дадени, според нашето мислење, единствено можат да се толкуваат како дел од политиката на царот Василиј II да најде влијателна институција преку која ќе ја контролира покорноста на населението во поранешната Самоилова држава.

Карл Штруп

ПРАВНАТА ПОЛОЖБА НА МАКЕДОНЦИТЕ ВО ЈУГОСЛАВИЈА

Германскиот научник Карл Штруп (1886-1940) бил професор по јавно право на Универзитетот во Франкфурт на Мајна, придружен член на Институтот за меѓународно право, член на Меѓународната дипломатска академија, дописен член на американскиот Институт за меѓународно право, професор на Академијата за меѓународно право во Хаг, директор на речникот по меѓународно јавно право и дипломатија, кодиректор на списанието за меѓународно право *Reitschrift fur Volkerrecht*, член на бирото на германското здружение за правата на луѓето.

Карл Штруп е еден од неколкутемина германски научници кои во првите децении на 20 век ја проучувале Македонија и како резултат на таквите проучувања зад себе оставиле научно-истражувачки трудови – значајни сведоштва за минатото на Македонија. Најинтересната книга за политичките случувања во Македонија пред и по Првата светска војна ја објавил Карл Штруп на француски јазик „Правната положба на Македонците во Југославија“ („La Situation juridique des Macedoniens en Yougoslavie“), во 1929 година, во Париз.

Во книгата за Македонија Штруп зборува за поделбата на Македонија и бесправната позиција на Македонија во „Кралството на Србите, Хрватите и Словените“ и сугерирал, на Македонија да ѝ биде дадена барем регионална автономија во федерална Југославија. Карл Штруп барал еманципација на Македонците, односно живот во рамките на една балканска федерација. Штруп во тоа време бил славен правник, стручњак за меѓународно право. Во оваа книга тој тврди дека Македонците, со оглед на нивната народност, религија и јазик не се Срби, а тоа го докажува врз основа на фантастичната презентација на историја на Македонците од антиката до современоста.

Во овој број на „Македоника“ објавуваме извадок, односно почетокот од оваа книга, која за објавување ја подготвува „Македоника литера“.

Правната основа

Етничката нетолеранција е исто таков анахронизам како и религиозната нетолеранција. Раздорот, прогонот, неправдата, конфискацијата на добрата генерира омраза и ги поткопува темелите на секоја држава која станува

виновна за овие грозоти. (Хејкинг, *Концепција за државата и идејата за етничка кохезија*, 1927, стр. 4).

I

Во рубриката „Југословенскиот печат алармира за активностите на македонските комитети“ весникот Ла Стампа од Торино од 16 март 1929 година објави една забелешка на својот дописник од Белград, која јасно ги рефлектира впечатоците предизвикани во печатот и југословенската јавност од новата активност, овојпат мирољубива, но не помалку активна, од страна на „Внатрешната македонска револуционерна организација“. Оваа организација, основана во 1893 година, под девизата „Смрт или слобода“, со цел ослободување на македонските селани од турското ропство, ги предизвика немирите во 1903, што станаа многу славни во балканската историја. За волја на вистината, откако ја постигна својата прва цел со Првата балканска војна во 1912 година, таа едноставно го смени противникот. Пред оваа предавничка војна, таа има војувано против владите на Константинопол, но по 1913 година таа борба продолжува против властите на Атина и Белград, бидејќи Македонија беше поделена во најголемиот дел меѓу Србија и Грција; додека Бугарија, по нејзиниот неуспех во Втората балканска војна, доби само мал дел од Македонија. Борбениот бес на Организацијата се зголеми по Договорот од Неј од 27 ноември 1919 година, потпишан меѓу Бугарија и здружените сојузничките сили. Овој договор ѝ одзема и други територии на Бугарија, многу поголеми. Верна на својата девиза и решена да се добие „Македонија за Македонците“ или да се умре, Организацијата ја продолжи својата жестока борба, карактеризирана со сите средства на внатрешна војна против Србите (Југословени) и Грците. Во известувањата што таа ги испратила на Заедницата на нациите и на други официјални или приватни светски организации, ВМРО искрено се изјасни дека нема да се колеба, за да ја постигне целта да користи дури и најсурови средства, кои Западна Европа не ги одобрува.

Не е место овде да се разговара за можноста за создавање на една независна Македонија, бидејќи, меѓу идејата за создавање на независна македонска држава и нејзината *практична* реализација се наметнува постоењето на договорите од Букурешт и од Неј. Би можело да се замисли една таква држава внатре во една федерална југословенска држава која ќе ги опфати разните делови на денешното кралство на Србите, Хрватите и Словенците, на Бугарија и на Македонија – со исклучок на нејзините

грчки делови – би имало извесни можни правни решенија, за кои понатаму ќе стане збор.

Но овие идеи, за кои и покрај тоа што беше разговарано доста често во текот на последниве години, не се цел на нашата студија. Најпрво треба да се занимаваме со последното барање за признавање како малцинство, упатено од ВМРО до Заедницата на нациите. Ова барање не ја засега само Југославија, која е директно посочена, туку и целиот свет. Не живееме повеќе во времето кога Гете го напиша својот „Фауст“ и кога секој пристоен граѓанин можеше да се прошета за Велигден, уживајќи во помислата дека граѓаните на Ориентот се ангажираа во војна. Историјата на овие последни сто години очигледно ни докажа дека секој пожар на Балканот треба да се смета како работа која го засега европскиот мир, а по искуствата од големата војна, и светскиот мир.

Алинеја 2 од членот II на пактот на Заедницата на нациите гласи:

„Декларирано е дека секоја членка на Заедницата има право, на пријателска основа, да го привлече вниманието на Асамблејата или на Советот за сите околности кои влијаат врз меѓународните односи и кои се закануваат да го разлишаат мирот или разбирањето меѓу нациите, од кое зависи мирот“.

Инаку, дозволено е да се каже, општо, дека балканските работи се „по природа такви што влијаат врз меѓународните односи“. А посебно, македонското прашање е такво што ги возбудува националните чувства до степен кој спречува една дефинитивна *Релаксација* со убавата перспектива на евентуален *Договор* меѓу Југославија и Бугарија. Дури и ако *владите* на овие две држави можеле да се договорат, оставајќи го недопрено македонското прашање, луѓето не би биле воопшто задоволни.

Тука не сакавме да се соочиме со политичките проблеми кои го опкружуваат и го поставуваат македонското прашање. Ние едноставно истражувавме, поставувајќи го на цврста и стабилна основа *актуелној меѓународно јавно право, какво што е основањето на македонската претенциозност* која бара жителите на таканаречената југословенска Македонија (кои станаа, според договорите од 1913 и 1919 година, граѓани на кралството на СХС) да ги добијат *правата на малцинства*, признати со договорот од 1919 и со југословенските закони кои следат.

Со други зборови, прашањето кое се поставува е следното: Областите за кои станува збор *се населени од лица различни од српскиот народ, во етнички, лингвистички или религиозен поглед* или претенциозноста на ВМРО и официјалните или приватни кружоци на Бугарија е лажна и претставува штит зад кој се кријат територијални претензии или други политички визии?

II

Значи дека *проблемој на малцинска војна оцена не како политички или правно-политички проблем, туку како еволуално решение* за истражување, ќе биде цел на нашата студија.

Овој проблем, скоро чисто национален, пред светската војна го задржа вниманието на законодавецот само во правото на двојната монархија. На меѓународен план, во корист само на *религиозните* малцинства, во некои одредби од меѓународните договори, донесени во некои од балканските држави, тоа наиде на едно лично проширување (се однесуваше на поголем број држави) и само по светската војна овој проблем се рашири, зголеми *ratione materiae*, за да стигне до признавање на *правото на малцинствата*.

Во извесна смисла, тоа значи победа на нацијата над апсолутизмот на државата. Ако *Талејран (Talleyrand)* можел да каже дека „луѓето немаат посебни права како нивните владетели и можат да бидат асимилирани како добиток“, малцинското право, отфрлајќи го овој начин на неморално гледање, не ја прифати спротивставената теза која се залагаше за самоопределување, за слобода на народите да се конституираат во држава. Меѓу овој принцип, одобрен од претседателот Вилсон, кој доведе до лажни последици во врска со постојните држави, но објективно малку посакуван, бидејќи тој создава премногу мали држави и апсолутното непознавање на интересот на некои државни фракции поврзани со други, беше побарано да се најде компромис. Оттука произлезе признавањето на „малцинствата“, непознато до денес, бидејќи тоа го поткопа т.н. суверенитет, толку добро сочувван од државата, која одбива секакво мешање во нејзините внатрешни работи. Ова право на „малцинствата“ беше признато, од една страна, во разни мировни договори (од Сен Жермен со Австрија, од Неј со Бугарија; од Тријанон со Унгарија) и, од друга страна, во посебните договори, по моделот на договорот склучен меѓу сојузничките и придружните сили и Полска, од 28 јуни 1919 година. Предмет на нашиот интерес е специјалниот договор од Сен Жермен од 10 септември 1919 година, кој стапи на сила на 16 јули 1920 година.

Склучен меѓу Британската Империја, Франција, Италија и Јапонија, од една страна, и Државата на Србите, Хрватите и Словенците, од друга страна, овој договор има преамбула според која „од почетокот на 1913 година, големи територии се приклучени на кралството Србија. „Ова пак цени дека државата на Србите, Хрватите и Словенците *има доброволно, лична желба да им даде на жителите на сите територии вклучени во оваа држава, без разлика на раса, јазик или религија на која припаѓаат, апсолутна гаранција дека ќе продолжат да бидат раководени во согласност со принципите на слобода и правда*“.

Преамбула која, навистина, не содржи задолжителни норми. Но таа барем ги дава мотивите кои се основа на овој договор. Во овој случај, тоа значи дека договорните страни се согласни, на териториите стекнати по 1913 година, да се примени владеење на правна држава (Rechtsstaat во смисла на германската доктрина). Не сакаме да потсетиме овде на жалбите против Југославија, со кои уште ќе се занимаваме, во врска со лошиот третман врз граѓаните на „новата“ Србија, и не тврдиме дека она „ќе продолжат“ од 6-та преамбула содржи страшен притисок врз Македонците кои се сметаат за лошо третирали по нивното приклучување кон кралството на СХС. Меѓународните договори треба да бидат интерпретирани според владеењето на добрата волја. Повеќе, ова би било навреда на достоинството на Југославија, да ѝ се даде *ab initio* (од почеток) различно толкување, а тоа значи, на граѓаните од засегнатите земји, да им се даде третман спротивен на принципите на слобода и правда.

Наведениот договор содржи:

Член први. – Државата на Србите, Хрватите и Словенците се обврзува одредбите содржани во членовите од 2 до 8 на оваа глава да бидат признаени како основни закони, така што ниту еден закон, ниту еден пропис, ниту една официјална акција (дејство) не биде во противречност или во опозиција со овие одредби и така што ниту еден закон, ниту еден пропис, ниту една официјална акција не надвладуваат над нив.

Член 2. – Државата на Србите, Хрватите и Словенците се обврзува да им даде на сите жители полна и целосна заштита на нивниот живот и на нивната слобода, без разлика на *раѓање, националност, јазик, раса или религија*.

Сите граѓани на кралството на Србите, Хрватите и Словенците ќе имаат право на слободно дејствување, колку јавно толку и приватно, на вероисповед, религија или верување, доколку нивното практикување не е спротивно на јавниот ред и обичаите.

Член 3. – Освен горенаведените договори, Државата на Србите, Хрватите и Словенците ги признава како српски, хрватски и словенечки граѓани, со целосно право и без никаква формалност, австриските, унгарските или бугарските државјани, кои, во случајов, имаат живеалиште или место на раѓање, на датумот на стапувањето во сила на овој договор, на територијата која е или ќе биде призната како дел од српско-хрватско-словенечката држава, во согласност со сите склучени договори со цел регулирање на актуелните прашања.

Истовремено, горенаведените лица, на возраст постари од осумнаесет години, ќе имаат можност, во условите предвидени во спомнатите договори, да се определат за која било националност која ќе им биде отворена.

Опцијата на мажот ќе ја повлече онаа на жената и опцијата на родителите ќе ја повлечат онаа на нивните деца кои имаат помалку од осумнаесет години.

Лицата кои го искористија правото за горенаведената опција, би требало, во наредните дванаесет месеци, да се преселат во државата од избраната опција. Тие се слободни да ги сочуваат недвижностите кои ги поседуваат на територијата на српско-хрватско-словенечката држава. Тие можат да ги понесат своите движни добра од секаква природа. Нема да им биде наложен никаков данок по основ за излез.

Член 4. – Државата на Србите, Хрватите и Словенците ги признава како српски, хрватски и словенечки државјани, со целосно право и без никаква формалност, лицата од австриска, унгарска или бугарска националност, кои се родени на оваа територија од родители кои имаат нивно живеалиште или потекло и кои на датата на стапување во сила на овој договор немаат таму нивно живеалиште или, во случајов, дом во наследство.

Истовремено, во наредните две години по стапувањето во сила на овој договор, овие лица ќе можат, пред надлежните српско-хрватско-словенечки власти во земјата каде престојуваат, да се изјаснат дека се откажуваат од српско-хрватско-словенечката националност и така престануваат да бидат сметани за српско-хрватско-словенечки државјани. Во овој случај, изјавата на мажот ќе важи и за жената, а онаа на родителите ќе важи за децата на возраст под осумнаесет години.

Член 5. – Српско-хрватско-словенечката држава се обврзува да не носи никаква забрана на примената на правото на избор, предвидено во вклучените договори или во тие што ќе се склучат меѓу сојузничките и придружните сили со Австрија, Бугарија или Унгарија и ќе дозволат на заинтересираните да добијат српско-хрватско-словенечко државјанство.

Член 6. – Српско-хрватско-словенечко државјанство ќе добие со целосно право, со самиот факт на раѓање на територијата на српско-хрватско-словенечката држава, секое лице кое од раѓање немало друго државјанство.

Член 7. – Сите српско-хрватско-словенечки државјани се еднакви пред законот и ги имаат истите цивилни и политички права, без разлика на раса, јазик или религија.

Разликата во религија, верување или вероисповед не треба да му штети ниту на еден српско-хрватско-словенечки државјанин, што се однесува до уживањето на цивилните и политичките права, се разбира во мисијата на јавните вработувања, функции и почести или во вршењето на различни професии и занаети.

Нема да биде изречена никаква забрана против слободното користење на кој било јазик од секој српско-хрватско-словенечки државјанин во

приватните или во комерцијалните односи, било по прашања на религијата, печатот или изданијата од секаква природа или на јавните собири.

И покрај воспоставувањето од страна на српско-хрватско-словенечката влада на официјален јазик, на српско-хрватско-словенечките државјани кои имаат јазици различни од официјалниот, ќе им бидат овозможени рационални олеснувања за користење на сопствениот јазик, било усно или писмено, пред судовите.

Член 8. – Српско-хрватско-словенечките државјани, кои припаѓаат на етнички малцинства, по религија или по јазик, ќе имаат ист третман и исти гаранции, во права и во дела како и другите српско-хрватско-словенечки државјани. Тие, исто така, ќе имаат еднакво право да создаваат, управуваат и да контролираат со сопствени средства, добротворни, религиозни или социјални институции, училишта и други воспитни установи, со право во нив да го користат сопствениот јазик и да ја практикуваат сопствената религија.

Член 9. – Во правец на јавното образование, српско-хрватско-словенечката влада ќе обезбеди во градовите и подрачјата каде живеат пропорционално значителни српско-хрватско-словенечки државјани со различен јазик од официјалниот јазик, соодветни олеснувања за да се обезбеди образованието на децата на овие српско-хрватско-словенечки државјани на сопствениот јазик. Оваа одредба нема да ја спречи српско-хрватско-словенечката влада да го наложи за задолжително учењето на официјалниот јазик во наведените училишта.

Во градовите и областите каде живеат пропорционално значителен број на српско-хрватско-словенечки националности кои припаѓаат на етнички малцинства според религијата или јазикот, овие малцинства ќе имаат обезбедено еднаквост во доделувањето и користењето на сумите, кои може да им бидат доделени на јавните фондови од страна на буџетот на Владата, општинските буџети или други, со цел образование, религија или доброволност.

Одредбите од овој член ќе бидат применливи само на териториите доделени на Србија или на кралството на Србите, Хрватите и Словенците по 1 јануари 1913 година.

Член 10. – Српско-хрватско-словенечката држава се согласува одредбите од претходните членови кои се однесуваат на лицата припадници на малцинства по раса, религија или јазик, да претставуваат обврски од меѓународен интерес и ќе бидат ставени под гаранција на Заедницата на нациите. Соединетите Американски Држави, Британската империја, Франција, Италија и Јапонија се обврзуваат да не ја одбијат нивната согласност за секоја промена на наведените членови, што ќе биде

прифатено во соодветна форма од мнозинството на Советот на Заедницата на нациите.

Српско-хрватско-словенечката држава се согласува, секој член на Советот на Заедницата на нациите да има право да му сигнализира на Советот за секој прекршок или опасност од прекршување на која било од овие обврски и дека Советот ќе може да презема такви мерки и да дава такви инструкции кои ќе бидат соодветни и ефикасни во дадените околности.

Српско-хрватско-словенечката држава се согласува, меѓу другото, во случај на разлики во мислењето по прашањата на правата и постапките во врска со овие членови меѓу српско-хрватско-словенечката држава и која било од главните сојузнички и придружени сили, членка на Советот на Заедницата на нациите, во согласност со условите од членот 14 од договорот на Заедницата на нациите, оваа разлика да се смета како спор од меѓународен карактер. Српско-хрватско-словенечката држава се согласува дека секоја разлика од овој вид да биде, доколку другата држава го бара тоа, поднесена пред постојаниот суд на Меѓународната правда. Одлуката на постојаниот суд ќе биде без отповикување и ќе има иста сила и важност како одлука донесена според членот 13 од договорот.

Договорот се занимава (чл. 2 до 7) со правата стекнати од *свиџе граѓани* на Кралството, на кои, – иако не станаа предмет на државата на СХС –, им се гарантирани поединечно основните најзначајни права, односно животот и слободата на припадници (член 7) кои, самите ги уживаат сите цивилни и политички права, и на југословенските граѓани кои припаѓаат на малцинства, кои, и покрај овие заеднички права на сите граѓани на југословенското кралство, уживаат специјални наведени права, со кои ќе се занимаваме во *следна студија*.

III

Наведениот член 8, кој зборува за „малцинство“, треба да се примени на *одреден број лица*, кои, споредени со *вкупниот број жители на една дефинирана држава, претставуваат извесен процент, најмногу 49 отсто*.

Според нашата дефиниција, следи:

1. Треба да се работи за *одреден број* на лица. За жал, текстот на членот 8 не зборува ништо за *минимум*, но, споредувајќи го со членот 9, кој зборува за еден „значаен процент“ (се разбира непрецизна формула), би можело да не се заклучи дека секој број е доволен. Овој резултат доведува

до заклучокот дека двајца Кинези, на пример, добивајќи југословенско државјанство, би можеле, базирајќи се на членот 8, да бараат основање, се разбира, на сопствен трошок, училиште каде би се образувале нивните деца на кинески. Можеби овој начин на гледање изгледа дека се судира со добро познатото правило: *Исклучоциите стиркијно се интјерјирейираатј*. Малцинските договори претставуваат исклучоци во правото и денес, неспорно е, државата да се однесува, општо, во внатрешноста на својата територија и пред своите припадници, како што посакува. Од друга страна, би можело да потсети на поговорката: *In dubio contra eum qui clarius loqui potuit et debuit* (се сомневам во тоа што требаше да биде повеќе од јасно).

Договорите предложени од главните сојузнички и придружни сили не содржат никаква рестриктивна клаузула на членот 8, во врска со минималната цифра што треба да се бара; повеќе, Југославија не направи никаква резерва и, најпосле, членот 9 бара еден значаен процент: доведени сме да се задоволиме со каков било број на жители кои не припаѓаат на мнозинството Југословени во поглед на расата, јазикот или религијата. Би требало, дури повеќе, да се запрашаме дали членовите на едно семејство, во нашиот пример, можеби еден Кинез и неговата сопруга, можат веќе да ги исполнат поставените услови во членот 8 и, доколку не би можело да се изврши некаква рестриција, во насока засегнатите лица да не мора да бидат обединети со роднинска врска. Како што изгледа, едно такво гледање не би било еднакво на една правна интерпретација, но би било едноставен постулат за евентуална подобра редакција во иднина;

2. Членот 8 не се искажува за максималната бројка на граѓани кои можат да ги решат во нивна корист правата на малцинствата. Сепак, едно едноставно толкување на поимот „малцинство“ (мнозинството никаде не е заштитено) води до констатацијата дека максимумот не може да надмине 49 отсто, затоа што 50 отсто би било еднакво на половината, односно на една количина која не би била ниту малцинство, ниту мнозинство, додека 51 отсто би го сочинувале веќе самото мнозинство;

3. Дефиницијата зборува „за некаков правец“, односно дека, доколку граѓаните, на пример, припаѓаат на *малцинсјиво њо јазик*, тие можат во исто време да бидат членови на *мнозинсјивојџо њо религија*.

IV

Членовите во прашање ги наведуваат етничките малцинства, според јазик или според религија. Ова значи дека, и покрај тоа што нема етнички разлики, постоењето на малцинствата во врска со јазикот или религијата –

(да не забораваме дека одредбите во корист на ова ја создаваат историската основа за целата хуманитарна и индивидуална заштита од која произлегува правото на малцинствата¹ – доволно е да се реализираат последиците на материјалното право и на процедурата кои се регулирани во членот 9 и членовите кои следат во договорот кој е предмет на нашето внимание.

Бидејќи целокупниот договор, во извесна смисла, е само еден костур, тој не дава никаква дефиниција за концепциите, ниту за „етничките малцинства“, ниту по „јазик“, ниту по „религија“. Ние сме одговорни, пред да може да истражуваме, да кажеме дали македонските Југословени создаваат малцинство со една лична автономија², да разбереме што подразбира договорот со „етничкојто малцинство“.

Литературата се задоволи да не каже ништо за тоа или да навлезе во недоволни објаснувања за терминот „етнички“.

Една точна интерпретација треба да ја има предвид историјата на членот 8 и следните членови од самиот договор. Бидејќи јасно произлегува од историјата на одредбите за малцинствата од сите договори склучени по 1919, правото што тука се создаде е *минус* наспроти постулатите, поставени претходно за време на војната од страна на научните или други организации и прифатени, во принцип, од Г. Вилсон, интелектуален татко на целиот систем, постулати кои ја бараат само определеноста на

¹ На пример, писмото на претседателот на Мировната конференција во Париз кое беше во придружба на проектот за малцинскиот договор со Полска, од 24 јуни 1919, кај Краус, стр. 44, кое потсетува на претходното од Берлинскиот конгрес во 1878. Би можеле да се додадат и многу постарите договори. Тоа што, всушност, ги разликува договорите од 1919 од многу постарите договори, е тоа што овие создадоа право на интервенција на некои сили (да се потсетиме на фамозниот член 7 на договорот од Куцјак-Кајнарди кој ја предизвика Кримската војна: Штруп, Документи кои ѝ служат на историјата за правото на луѓето, I, 1923, стр. 84, додека оние од 1919 предизвикуваат евентуално мешање на заедницата на нациите. Исто така, во врска со историскиот развој, да се види МЕНДЕЛШТАЈМ, Збирка на предавањата на Меѓународната дипломатска академија, сеанси и трудови: сеанси од 10 јуни 1927, стр. 17, Balogh, Der, international Schutz der Minderheiten, 1928, стр. 7, HEYKING, Концепцијата за државата и идејата за етничка кохезија, 1927, стр. 3.

² За разликата меѓу малцинствата кои имаат лична и територијална автономија (последната им е дадена, на пример, на Русините во Чехословачка, на Саксонците во Романија, на Власите во Грција), да се види одличниот извештај на Манделштајм, Годишникот на Институтот за меѓународно право, XXXIII, 1925, стр. 247. Исто така, да се види во овој извештај, критиката на избраните формули во текстовите на малцинските договори. Во него се докажува, на стр. 260, дека опасностите можат да произлезат од овој недостиг на прецизност *in odium* на малцинската држава и од малцинствата, прашања со кои не можеме тука да се занимаваме. Да се види исто така МАНДЕЛШТАЈМ, стр. 261, кој, меѓу другото, ги поставува проблемите без да даде некое решение *conventionibus latis*.

нациите кои се наоѓаат или на територијата на *свиџе* држави или, барем, на победените земји во светската војна. Ова идеално право можеше да му се признае само на еден извесен број; на негово место, му се даде малцинско право на членовите на делови од нации. Доколку едно малцинство е, во правен поглед, идентично на еден дел од нацијата, би требало да се истражува најпрвин, што е нација за да може да се дефинира едно етничко малцинство. Нација претставува *множесџтво лица љоврзани со истџориски, јазични, кулџурни, релиџиозни врски или со оруџи врски, кои се чувсџивуваат џако целосџ (единсџво)*.³

Значи, разликуваме *објекџивни* елементи и еден *субјекџивен* елемент. Секако, објективните елементи се потребни, со цел да се констатира постоењето на една нација. Но тоа што е уште позначајно, е свеста наречена „национална“, односно *чувсџивостџо* и *желбатџа* да се формира нација. *Таму каде шџто нив џи нема, нема нишџу нација*. Во исто време, ова води до решавање на едно, во последно време, контроверзно прашање во малцинската литература. Доколку се разговара за тоа, доколку желбата е конститутивен елемент на малцинството, еден едноставен поглед врз тоа што сме го кажале во IV, ја покажува очигледноста дека желбата е исто така потребна за дефинирање на малцинството исто колку и за нацијата и се крева на 49 отсто од целокупниот народ на државата на која тие се граѓани. Го дефинираме *еџничкоџто малцинсџво: џоџодем или џомал дел од една нација, односно од едно множесџтво на лица, џоврзани со истџориски, јазични, кулџурни, релиџиозни или со оруџи врски кои се чувсџивуваат џако еџинсџво*⁴ и кои се разликуваат од мнозинството според истите елементи,

³ Оваа дефиниција црпи податоци во славната формула на Ернест Рене (Што е нација? 1882): „Една нација е душа... две нешта создаваат една душа. Едната е во минатото, другата во сегашноста. Едната е заедничко поседување на богата традиција како спомен, другата е сегашната согласност, желбата да се живее заедно.“

Субјективниот елемент е сѐ повеќе баран. Да се види секако Le Fug (Ле Фир), Раси, националности, држави, 1922, стр. 66: „Чувството на луѓето кои имаат заедништво на идеи и спомени... манифестација на волјата да се живее заедно... Да се види исто така F. WERTHEIMER, Deutschland, die Minderheiten und der Volkerbund, 1926, стр. 2 кој зборува за „bewusstem Minderheitsgefuhl“ (чувство на меѓународно малцинство).

⁴ Да се види дефиницијата на студиската комисија на германската асоцијација за меѓународно јавно право, од 18 јануари 1919 (кај Краус, цит. на стр. 35): „Национални малцинства, односно групи на лица кои ја поседуваат националноста или со постојано живеалиште на територијата на една држава, но кои не се дел од целокупната популација на некоја држава според нивното припаѓање на некоја нација („Volkseigenart“).

За значењето на јазикот, да се види значајното дело за правото на малцинствата на Fouques Duparc (Фуг Дипарк), Заштитата на малцинствата по раса, јазик и религија (одличен предговор на M. A. Lapradelle (ЛАПРАДЕЛ), 1922, книга на која се навраќаме

кои ги соединуваат нив во една определена нација; националното чувство не е доволно. Треба повеќе, во негативна гледна точка, чувството да се биде разделен според истите елементи кои соединуваат во една нација различна од таа каде што се наоѓа малцинството.

V

Што треба да се подразбира под малцинство по *јазик* или по *религија*?

а) Постои контроверзија во прашањето. „Јазикот“ е најважниот објективен критериум покрај историскиот спомен⁵. Јазикот е оној на мајката или на таткото, првиот научен јазик, јазикот со кој се служиме во некоја професија, најдобро зборуваниот јазик од некое лице. Според мое мислење, под јазик би требало да се подразбира, *јазикот со кој некое лице е навикнаито да се користи воојштио*.

уште еднаш, без да имаме идентични ставови со авторот по многу точки. На пример, да се види сосема недоволната дефиниција на малцинството, стр. 31.

Да го земеме ОРЕТ, *Der Schutz der nationalen Minderheiten*, 1919, стр. 7., овој автор, смета, повеќе во малцински поглед, дека религијата не би била од толку големо значење како јазикот. Тој го цитира примерот со Албанија, чишто племиња се чувствуваат како една нација, и покрај разликата во нивните религии. Наспроти тоа, ќе видиме дека религијата може, под извесни околности, да одигра многу значајна улога.

Треба да внимаваме да не ја мешаме концепцијата за националност и за раса, како што се прави, на пример, во чл. 12 од договорот што е предмет на наша окупација и англискиот текст кој зборува за „расни малцинства“. Францускиот текст, зборува, со право, за етнички малцинства кои, според тоа што пред малку го кажавме, паѓаат под концепцијата на нацијата.

Да се види HEYKING, цит. стр. 19-20: „Модерната антропологија, констатирајќи дека поимот раса не може да се идентификува со етничката националност, како на пример расите италијанска, шпанска, француска, грчка, англиска, германска, словенска, романска не постојат, но сите народи во Европа се составени приближно од истите расни елементи различно измешани“. Доколку конвенцијата не ја дава дефиницијата за малцинство (а особено за етничкото малцинство), научната литература уште помалку го прави тоа.

Треба да се констатира со најголемата можна енергија дека нужната последица на еден начин на однесување, во согласност со договорите е обврската на малцинствата да се однесуваат како лојални субјекти на државата, во која тие се граѓани.

Да се види BRIERLY, *The law of Nations* (Законот за нациите), 1928, стр. 137: „Малцинствата...“. Да се види исто така HEYKING, Концепцијата за државата и идејата за етничка кохезија, 1928, стр. 114; посебно 119.

⁵ Да се види BUELL, *Меѓународни односи*, 1927 (?) стр. 10. За малцинствата, да се консултира уште: ANZILOTTI (Анцилоти), *Курс за меѓународно право*, I, 3-то изд., 1928, стр. 117; CAVAGLIERI (КАВАЉЕРИ), *Курс за меѓународно право*, 1925, стр. 108; ФОШИЛ (FAUCHILLE) *Договор за меѓународно јавно право*, I a, 1925, 808.

Овој јазик е *генерално* мајчиниот јазик. Може да се случи тој да не се совпаѓа со официјално пропишаниот јазик, на пример според уредувањето во некоја држава. Тој не треба неопходно да биде јазикот што лицето го зборува најдобро, туку, барем да се тргне од тоа што јазикот што го зборува лицето е оној на кој се изразувале неговите родители во мешаните бракови, односно лица од различна националност, јазикот на мајката, со кој, главно (ова го објаснува поимот: *мајчин* јазик на германски: „Muttersprache“), им го дава првото воспитување на своите деца. Ова ги објаснува некогашните обиди и – за несреќа, исто така и денешните, државите кои присвоиле територии со народ кој зборува различен јазик од јазикот на своите граѓани, да го отстранат туѓиот јазик, за да го отстранат во исто време, со оглед на значењето на јазикот, чувството на обединување со *друѓа нација*. Бидејќи, потребно е да констатираме уште еднаш, јазикот, покрај заедничката историја, е најзначајниот елемент од *објективниите* критериуми за нацијата.

Што се однесува до религијата, се поставува прашањето, дали сектите би требало да одиграат заштита на малцинските клаузули на договорите. Наше мислење е дека *дијалектиот* не е идентичен со јазикот, тој е само една специфичност и треба да се вклучи во јазикот; исто така една одредена секта може да не си го најде своето место и да се разликува од некоја од постојните религии.

б) Со ваква поставена правна основа, се прашуваме дали *Македонциите* вклучени во *српската држава со договорот од Букурешт од 10 август 1913* и во *српско-хрватско-словенечкото кралство со договорот од Неј, од 27 ноември 1919*, сочинуваат малцинства во смисла на малцинскиот договор од 10 септември 1919, *стапен на сила на 16 јули 1920, така што првите и останатите членови од овој договор станаа применливи кај Македонците и така што Југославија прави висшески меѓународни прекиноти, прео другите пописници на договорот (II), не признавајќи ја важноста на војскавените норми и последиците набројани во договорот.*

Фактите

Важно е најпрвин да се истражува дали жителите на овој дел на Македонија кој беше вклучен во Југославија, станале југословенски граѓани во согласност со договорот од Неј, ги исполнуваат набројаните услови, и претставуваат конститутивни елементи на поимот за малцинствата, дел од една нација.

Историјата на југословенска Македонија во најширока смисла на зборот, која ја опфаќа исто така историјата на литературата и на црквата, ни дава ли појаснувања?

За да може да одговориме на ова прашање, би требало најпрвин да се прецизира што треба да се подразбере под поимот „Македонија“ од *географска гледна точка*. Да кажеме на почетокот дека дефиницијата на овој поим не може да нè внесе во сегашните граници, туку само да нè доведе да ги допреме провинциите кои ја сочинуваат. Ќе речеме дека не можеме да ја ограничиме географската дефиниција за Македонија, во делот станат *југословенски*.

Од друга страна, нашата задача не може да нè одведе до другата констатација дека положбата на Македонија што стана *грчка* не нè интересира. Од каде што последицата, дека, пред да се скицира целокупната Македонија, во *географска гледна точка*, ние ќе се ограничиме во една *широка рамка*, во врска со *историјата*, онаа на *териториите* кои денес се дел од *Југославија*.

Антиката подразбираше под Македонија, понекогаш една територија многу поголема, понекогаш помала отколку во наше време. Додека за време на грчката стара историја, во неа не ги вклучуваа пределите меѓу долниот дел на Бистрица и на Вардар, освојувањата на Филип (359-336) и на Александар Велики достигнаа една површина на кралството која никогаш повеќе не се постигна.

Без да сакаме да ги нацртаме контурите на географска Македонија, би можеле да кажеме дека се работи за територии кои се граничат на север, со Родопските Планини и Шар Планина, на запад со планините кои започнуваат во околината на Шар Планина и се спуштаат, опфаќајќи ги Охридското и Преспанското Езеро, го достигнуваат морето во околината на Олимп, го преминуваат, го вклучуваат Солунскиот Залив, речиси целиот остров Халкидики и островот Тасос и ја достигнуваат границата која слегува од висините на Родопите⁶. Едно такво разграничување, само од *географска* конфигурација направено последно од страна на еден од најдобрите познавачи на Македонија, г. Леонард Шулце Јена, професор на универзитетот во Марбург, во неговата прекрасна книга *Македонија* (1927), ги внесува во географска Македонија Охридското и Преспанското Езеро, реките Вардар, Струма и Места со градовите Тетово, Скопје, Куманово, Крива Паланка, Битола, Велес, Штип и Струмица, кои се овде предмет на нашиот интерес⁷.

⁶ Види ја и книгата *Mazedonien, eine militär-politische Studie*, Wien, 1905, печатено како дел од *Danzers Armeezzeitung*, стр. 3, 4. Авторот на оваа студија го објаснува значењето на Македонија како земја на транзит меѓу Европа и Азија...

Види ја картата на стр. 28 од оваа книга.

⁷ Види и *Weigand, Ethnographie Mazedoniens*, 1924, с. 3

ПРВ ПЕРИОД

Од антиката до освојувањето на Македонија од страна на Турците (крајот на XIV век)

Додека ја знаеме толку добро историјата на Македонија во *антиката* (се потсетуваме на славното време на кралот Филип и неговиот син Александар, се сеќаваме на помалку славниот крај на кралството под Филип II, по победата на Пол-Емил, кај Пинд, во 168 п.н.е. и не ја знаеме судбината на оваа земја како римска провинција), знаеме малку нешта за Македонија во првите векови на средновековието.

Тоа е ерата на големата инвазија на Варварите, на Галите, на Готите, на Хуните, на Монголците итн., кои го окупираат Балканскиот Полуостров за пократко или подолго време и за тоа се борат против Римската Империја, од Исток или од Запад. Од III до VI век хроничарите нè запознаваат со инвазијата на Словените (Склавини) дојдени од Север. Во текот на овие инвазии тие се асимилираат со автохтоните народи на Македонија (географска); секако на Север, каде пределите околу Охридското и Преспанското Езеро и градовите Прилеп и Велес се словенизирани. Сепак, тие не одиграа значајна политичка улога, затоа што беа поделени во многубројни племиња обединети во случај на опасност...

(Превод од француски јазик: Ирина Кројкова)

Македонка Митрова

ЛОНДОН v.s. БУКУРЕШТ И АКТИВНОСТА НА ИДЕОЛОЗИТЕ НА СРПСКАТА НАДВОРЕШНА ПОЛИТИКА

Синтагмата „Лондон v.s. Букурешт“ во насловот на статијата се однесува на двата мировни договора од Балканските војни 1912, 1913, преку кои е направена територијалната модификација на Балканскиот Полуостров. Имено, и Лондонскиот и Букурешкиот мировен договор претставувале иницирачка каписла за нови војни и повторни ревидирања на политичко санкционираните државни граници на балканските земји. Така, незадоволството од Лондонскиот мировен договор во 1912 година ќе ја иницира Втората балканска војна а, од друга страна, потребата од ревидирањето на Букурешкиот мировен договор во 1913 година ќе ги внесе балканските држави во Првата светска војна, која некои историчари ја сметаат и за „Трета балканска војна“.

Главен фокус во текстот ќе биде посветен на проучувањето на врската помеѓу научниците на Србија и Балканските војни, односно нивното влијание и улогата во општеството, во одредувањето на воените цели и зачувувањето на воените резултати. Српските интелектуалци кои се ставиле во улога на заштитници на државната надворешна политика преку пишаниот збор и со своите јавни настапи укажувале на неопходните задачи на Кралството Србија што требало да ги реализира преку Балканските војни. Како најважна примарна цел била територијалното проширување на земјата преку кое ќе се реализирало: „националното обединување на српскиот народ“.

Кралството Србија, заедно со своите сојузници (Црна Гора, Бугарија и Грција), влегло во Првата балканска војна на 5 октомври 1912 година (ст. стил), под изговор: воведување реформи во европскиот дел од Османлиската

Империја.¹ Српската влада и Генералштабот имале две крупни воени цели: освојување на Вардарска Македонија и излегување на Јадранско Море.² Идеолошкото оправдување на српските барања за територијалното проширување во Македонија доаѓало од т.н. историско право засновано на традицијата на средновековната држава на цар Душан. Покрај ова, била користена и тезата на етнографот Јован Цвијиќ³ од 1906 година, која мнозинството население на македонската територија го дефинирала како флотантна маса, т.е. население кое немало изградено национално чувство.⁴ Така, според ваквата теза на Ј. Цвијиќ, српските очекувања во своите политички претпоставки оделе до таму што се надевале дека македонското население би го прифатило идентитетот на оној соседен народ кој прв ќе го „ослободи“ од османлиската власт.⁵ Од стратешки аспект, во тоа време се мислело дека одредени упоришта на Балканот претставуваат клучеви за успешно владеење со целиот Полуостров. Имено, Ј. Цвијиќ ја преземал оваа доктрина, сметајќи ја Македонија за центар на Балканот. Претседателот на српската влада, Никола Пашиќ, исто така го делел ова мислење, верувајќи дека најмоќна балканска држава ќе биде онаа која ќе ја има Моравско-

¹ Балканските држави постојано барале спроведување реформи во европскиот дел од Османлиската Империја. Меѓутоа, сето тоа, тие го правеле претпазливо, бидејќи не смеело да се дозволи Портата да ги прифати барањата. Секое османлиско прифаќање на барањето за воведување реформи, ќе значело и одолжување на моментот за остварување на главните намери на балканските сојузнички – завладување на османлиските територии, меѓу кои и на османлиска Македонија. Токму затоа балканските држави по секоја цена инсистирале војната да започне во дадениот момент, а бидејќи секоја војна претставувала ризик, тие во барањето за реформи нашле повод што ќе им ја обезбеди поддршката на јавното мислење во Европа. – А. Тошев, Балканскиот војни, т. I, II, Софија 1929, 362.

² Владимир Ђоровиќ, Историја Срба, Београд 1989, 199.

³ Јован Цвијиќ (Лозница, 1865 – Београд, 1927). Тој бил основач на Српското географско друштво, претседател на Српската кралска академија, професор и ректор на Белградскиот универзитет, почесен доктор на Универзитетот во Сорбона и на Карловиот универзитет во Прага. Ја истражувал подеднакво општествената и физичката географија, геоморфологијата, етнографијата, геологијата, антропологијата и историјата на Балканскиот Полуостров. Неговите трудови за историјата на населбите, за миграциите на балканскиот простор, за културните зони, психологијата на народот и историјата на менталитетот биле пионерски во конкретното историско време. Истовремено, Ј. Цвијиќ се смета и за основоположник на српската географија. Негови поважни дела се: Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије; Атлас језера Македоније, Старе Србије и Епира; Георморфологија I, II; Антропогеографски проблеми Балканског Полуострова; Балканско Полуострово и јужнословенске земје II и други. – повеќе види: Милорад Васовиќ, Јован Цвијиќ – научник, јавни радник, државник, Београд 1994.

⁴ Јован Цвијиќ, Неколку проматрања о етнографији Македонских Словена, Београд 1906, 4.

⁵ Милорад Екмечиќ, Стварање Југославије 1790-1918, т. 2, Београд 1989, 633.

вардарската Долина. Ваквата теза произлегувала од историската премиса дека на Балканот може да се одржи само една голема и силна држава чијшто стратешки 'рбет би била Македонија. Со тоа историцизмот се совпаѓал со интересите за зајакнувањето на српската национална држава.⁶

Од друга страна, Кралството Србија било едно од ретките европски држави кое немало излез на море.⁷ Можноста преку Црна Гора да се реализира српската трговија не била остварлива поради судирот на српската и црногорската династија и одбивањето на Австро-Унгарија да дозволи заедничка српско-црногорска граница. Претендирањето на Солунското пристаниште било неостварливо поради аспирациите на Грција и Бугарија. Поради тоа, српските интереси биле свртени кон Северна Албанија, каде бил планиран пробивот на јадранската железница. Во контекст на ова Ј. Цвијик напишал: „Кога, ние, тие земји би ги заземале преку војна и крв, никој кај нас не би сметал дека сме ги освоиле, туку дека сме ги повратиле од Османлиите. Тоа се територии за кои е врзана српската свест и српското чувство“.⁸

Случувањата на балканскиот фронт, уште во првите денови на војната, претставувале вистинско изненадување. Успехот на сојузничкото оружје бил очигледен. Српската војска за кратко време ги „ослободила“ Санџак и Косово. По решавачката кумановска битка, таа навлегла во Скопје, а по победите кај Прилеп и Битола, успеала да заземе поголем дел од територијата по Вардарската Долина. На 5 ноември 1912 година (ст. стил), по разбивањето на османлиските сили во Албанија, српските војски излегле и на Јадранското Море.⁹

Непосредно по првите големи успеси на српската војска во Првата балканска војна, неколку српски научници (Јован Радониќ, Јевто Дедиер и Александар Белиќ) во „Српскиот книжевен гласник“ ги објавиле своите прилози кои се однесувале за историското, етничкото, географското и јазичното идентификување на историскиот регион „Стара Србија“ со српската држава.¹⁰ Ова претставувало прво и најважно прашање за кое требало со научна аргументација да се докаже дека „Стара Србија“ била

⁶ Дубравка Стојановиќ, Искушавање начела (Српска социјалдемократска партија и ратни програм Србије 1912-1918), Београд 1994, 23.

⁷ Ленина Жила, „Детерминација на Балканските војни од гледна точка на сфаќањата за 'животоспособноста' на државите“, 100 години од Балканските војни, МАНУ, Скопје 2013, 229-242.

⁸ Ј. Цвијик, Балкански рат и Србија, Београд 1912, 12.

⁹ Јован Донеv, Големите сили и Македонија за време на Првата балканска војна, Скопје 1988, 89.

¹⁰ Од страна на српските политичари и интелектуалци низ целиот XIX и на почетокот на XX век, постоело флуидно определување на поимот „Стара Србија“. Имено, терминот и неговото територијално разграничување зависело од воено-политичките околности

некогашната татковина на српскиот народ и влегувањето на српската војска значело непосредно ослободување на „старите српски области.“¹¹ Историчарот Јован Радониќ¹² во статијата „Минатото на Стара Србија“ го презентирал историскиот преглед на регионот „Стара Србија“ преку кој сакал да потенцира дека првата српска држава е формирана на територијата на западна Србија и Новопазарскиот санџак. Во овој контекст тој посочил низа податоци кои оделе во прилог на тезата дека минатото на „Стара Србија“, всушност ја претставувала историјата на српската средновековна држава.¹³ Ј. Радониќ во текстот сугерирал и неколку конкретни насоки за идната политика на Кралството Србија. Имено, тој предложил српската влада да направи политички обид преку кој ќе се канализирала економската соработка на српската држава со Австро-Унгарија. Така, според него, на овој начин, Источното прашање ќе се тргнало од дневниот ред на агендата на големите сили. Ваквиот предлог на Ј. Радониќ требал да претставува и одговор на барањето на Австро-Унгарија за создавање на автономна

во кои се наоѓала српската држава во однос на Османлиската Империја. Во периодот до Големата источна криза (1878—1881), одредницата „Стара Србија“ се однесувала на косовската област и територијата на Санџак (Рашка), а понекогаш го вклучувала и северниот дел од македонскиот регион. Во текот на српско-османлиските војни (1876, 1877/78), терминот „Стара Србија“ бил проширен скоро на целата македонска територија. Во почетокот на XX век, во неговото територијално определување бил додаден и северниот дел од албанската област. Така, низ конкретното историско време под одредницата „Стара Србија“ чијашто територијална маркација се менувала, и тоа особено кон јужниот правец, забележлива е една територијална константа: косовската област. Исто така, види: Манол Пандевски, Македонија и Балканот во петроградскиот 'Современик', Скопје 1995, 68.

¹¹ Михаило Војводић, Србија и балканско питање (1875-1914), Нови Сад 2000, 376.

¹² Јован Радониќ (Мол, 1873 – Белград, 1956), бил српски историчар, академик и ученик на чешкиот историчар Константин Јиречек. Студирал на Филозофскиот факултет во Виена, каде што во 1896 година станал доктор по филозофски науки. Во српската гимназија во Цариград работел една година, а во есента во 1899 година станал библиотекар во „Матица српска“ во Нови Сад. Веднаш по формирањето на Белградскиот универзитет станал вонреден професор на групата за средновековна историја. Учествовал во Балканските војни и Првата светска војна. Во 1919 година станал редовен професор на Белградскиот универзитет. Набргу станал и редовен член на Српската кралска академија. Бил надворешен член на Чешката академија во Прага, дописен член на ЈАЗУ во Загреб и романската академија во Букурешт. Во текот на 1923 и 1925 година бил пратеник во Народното собрание во Белград. За сенатор на градот Белград бил именуван при крајот на 1939 година. Еден од неговите значајни придонеси за српската историска наука бил ангажманот околу создавањето на историското одделение при САНУ. Негово капитално дело е Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV века, публикувано во 1902 година. – повеќе види: Енциклопедија српске историографије, Београд 1997, 610.

¹³ Јован Радониќ, „Прошлост Старе Србије“, Српски книжевњи гласник, књ. XXIX, св. 10, Београд 1912, 754-780.

Албанија на што поголема територија.¹⁴ Всушност, целиот негов план бил во контекст на амортизирањето на австроунгарската идеја за создавање на голема албанска држава на Балканот. Географот Јевто Дедијер¹⁵, ослонувајќи се најмногу на истражувањата на Ј. Цвијик, истовремено и актуализирајќи ги истите, дал преглед на аргументи преку кои сакал да го потенцира значењето на „Стара Србија“ за српскиот народ во статијата „Стара Србија. Географската и етнографската слика“. Имено, тој изнел мноштво податоци кои оделе во прилог на големото географско значење на позицијата на областа „Стара Србија“ за српската држава, апострофирајќи ги нејзините природни ресурси и солидните сообраќајни врски. Меѓу другото, ги презентирал и податоците за етнографскиот карактер на овој историски регион. Иако правилно оценил дека од почетокот на XVI век започнала да се менува структурата на „Стара Србија“ на штета на српското население, сепак ваквите податоци не извршиле никакво влијание врз неговите ставови.¹⁶ Лингвистот Александар Белиќ¹⁷ во статијата „Стара

¹⁴ Истото; М. Војводић, Србија и балканско питање (1875-1914), 376.

¹⁵ Јевто Дедијер (Чепелица, Херцеговина, 1880 – Сараево, 1918), бил српски географ. Гимназија завршил во Мостар, студирал на Големата школа (претходница на Универзитетот) во Белград и на Универзитетот во Виена, каде што докторирал во 1907 година. Работел во Земаљскиот музеј во Сараево сè до анексијата на Босна и Херцеговина во 1908 година од страна на Австро-Унгарија. Бил професор на богословија во Белград, а од 1910 година станал доцент на географија на Универзитет во Белград. За време на Првата светска војна заминал во Франција а потоа и во Швајцарија. По завршувањето на војната се вратил во Србија каде што и починал. Како гимназијалец ги изучувал селата според упатствата на Јован Цвијик. Напишал повеќе трудови од областа на антропологијата и геоморфологијата (Прилози геолошкој историји Неретве; Трагови глечера у Албанији и новој Србији). – повеќе види: Енциклопедија Југославије, Загреб 1984.

¹⁶ Јевто Дедијер, „Стара Србија. Географска и етнографска слика“, Српски книжевњи гласник, књ. XXIX, св. 9, Београд 1912, 674-699.

¹⁷ Александар Белиќ (Белград, 1876 – Белград, 1960), бил филолог, професор и ректор на Белградскиот универзитет, претседател на САНУ и член на повеќе научни академии во Југославија и странство. Основното и средното образование го завршил во Белград. Студиите по филологија ги започнал во Белград, а понатамошното студирање го продолжил на универзитетите во Москва и во Одеса. Во 1899 година бил поставен за доцент на Големата школа (претходница на Универзитетот) во Белград. Една година поминал на усовршување во Германија на Универзитетот во Лајпциг, каде што ја одбрал докторската дисертација за словенските суфикси и за нивното намалување и зголемување. Неговата дисертација била публикувана на германски јазик во два дела (1901 и 1904 година). Во 1906 година, бил избран за редовен професор на Белградскиот универзитет. Предавал српско-хрватски јазик, словенска филологија и лингвистика. Пишувал научни студии за српско-хрватскиот јазик, за неговите дијалекти и неговата историја. Негови главни дела се: Дијалекти источне и јужне Србије; Дијалектолошка карта српског језика; О двојини у словенским језицима; Галички дијалект; О језичкој природи и језичком развитуку и други. – повеќе види: Доживотни председник САНУ („Глас Јавности“, 10 ноември 2000), (<http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2000/11/11/srpski/F00111001.shtm>)

Србија од историско јазичен аспект“ ја дал констатацијата дека: „во овој регион немало јазично единство но, во него се наоѓале центрите од каде се развиле дијалектите на современата Србија.“¹⁸ Имено, неговата анализа упатувала дека дијалектите од „Стара Србија“ се ширеле кон северна Србија и заедно со неа сочинувале една јазична целина. Под поимот „Стара Србија“, А. Белиќ ја прифатил тезата на Ј. Цвијиќ елаборирана во статијата „Географската положба и општите географски својства на Македонија и Стара Србија“ од 1904 година, во која што територијално овој регион го поистоветувал со територијата на Косовскиот вилает.¹⁹ Имено, во составот на „Стара Србија“, покрај областите на османлиските Косово и Санџак, Цвијиќ ја вклучил и областа на северозападниот дел од османлиска Македонија. Всушност, во делата на овие три научници единствениот главен аргумент на кој се повикувале, и со тоа истовремено и сакале да му дадат легитимитет, бил т.н. историско право, занемарувајќи ги променетите етнички услови на самиот терен.

Кон оваа акција на српските научници на почетокот на војната повторно се приклучил и етнографот Јован Цвијиќ. Тој, на крајот на октомври во 1912 година, ја напишал статијата „Балканската војна и Србија“.²⁰ Неговата задача била да го потенцира значењето на „Стара Србија“ за српската држава пред домашната и странската јавност и исто така да ја истакне економската потреба од излезот на Србија на море.²¹ Српската држава – подвлекол Цвијиќ – за регионот: „Стара Србија“ не ја врзуваат само историски и етнички, туку исто така и економски потреби.²² Меѓу другото, тој го апострофирал и следното: „Србија во сегашните граници не можела да се развива. Таа единствено со Стара Србија би сочинувала една целина која би ги имала потребните услови за живот и економски развој. Од регионот на Стара Србија по коритото на реката Дрим води најкраткиот пат кон Јадранското Море и низ него би можело да се спроведе железничка линија, која најповолно би ја конектирала Србија со морскиот брег... Со излезот на Србија на Јадранското Море, државата би имала услови за економска самостојност... Ова претставува и една од главните цели на војната којашто започнала.“²³ Имено, лоцирајќи ја главната цел на

¹⁸ Александар Белиќ, „Стара Србија са историјско-језичке гледишта“, Српски книжевни гласник, књ. XXIX, св. 9, Београд 1912, Београд 1912, 665-673.

¹⁹ Ј. Цвијиќ, „Географски положај и опште географске особине Македоније и Старе Србије“, Српски книжевни гласник, Београд 1904, књ., XI, св. 3, 205-217.

²⁰ Ј. Цвијиќ, Балкански рат и Србија, Београд 1912.

²¹ Истото, 19-20.

²² Истото, 19.

²³ Истото, 19-20.

инволвираноста на српската држава во војната, Ј. Цвијиќ на светската и домашната јавност ѝ го презентирал стремежот на Србија за излезот на море и истовремено укажал на неопходноста дека Австро-Унгарија би требало да ја прифати новата политичка реалност. Ваквата елаборација на српскиот етнограф индицира на фактот дека тој под широко прифатената патриотска синтагма во својата земја: „национално обединување на српскиот народ“, всушност подразбирал економски опстанок на српската држава. Кај него главен приоритет бил опстанокот на земјата и тоа експлицитно може да се види преку следниот негов исказ: „Србија е без економски здив, без бели дробови, бидејќи нема излез на море.“²⁴ Во оваа публикација, Ј. Цвијиќ ја обзнанил границата меѓу српската и бугарската зона во Македонија според потпишаниот договор меѓу двете земји во 1912 година, во кој стоело дека градовите Велес, Прилеп, Битола, Крушево и Охрид требало да ѝ припаднат на Бугарија.²⁵ Поради ова го навлекол гневот на српската јавност бидејќи таа се здобила со впечатокот дека тој е креаторот на маркираната граница во српско-бугарскиот договор. Истовремено и кај членовите на владата (со исклучок на Н. Пашиќ) било манифестирано големо негодување затоа што и тие не биле информирани за содржината на договорот и не ги знаеле одредбите околу разграничувањето во Македонија. Така, Ј. Цвијиќ несакајќи предизвикал политички скандал во својата земја. Во почетокот на февруари 1913 година во весникот „Штампа“ ја дал изјавата преку која јавно се оградил од границата во договорот, тврдејќи дека тој не бил нејзин креатор ниту пак сметал дека истата била повлечена според т.н. „етнографска правда“. Сопственото воздржување од јавна дискусија го аргументирал како патриотско тактизирање затоа што во тој период се водела заедничката борба на Србите и Бугарите.²⁶

Во ноември 1912 година, Ј. Цвијиќ напишал уште една статија со наслов „Излезот на Србија на Јадранското Море“. Во неа, тој, покрај што ги образложил економските аргументи за потребата на Кралството Србија за излез на море, истовремено морал да предочи дека ваквата државна цел, всушност, значела навлегување во северно албанската област, каде што етнографските елементи не оделе во прилог на српската држава. Поради овие факти, потребата на Србија за море, Цвијиќ ја именувал како антиетнографска нужност.²⁷ Имено, српската држава како што тој се изразил: „претставувала придушена државна целина која се борела за

²⁴ Истото, 18.

²⁵ Истото, 10.

²⁶ М. Војводић, Србија и балканско питање (1875-1914), 380.

²⁷ Ј. Цвијић, „Излазак Србије на Јадранско Море“, Говори и чланци, Београд 1921,

сопствена економска самостојност“. Поради ваквиот државен императив, тој морал да направи конструкција преку која се обидел да ја презентира историската и географската поврзаност на Северна Албанија со регионот на „Стара Србија“.²⁸

По завршувањето на дипломатската криза околу излегувањето на Србија на море во текот на Лондонската мировна конференција, на која што не ѝ било дозволено проширувањето во северна Албанија, најважно прашање за српската дипломатија претставувало ревидирањето на српско-бугарскиот договор од 1912 година. Имено, за српските барања во однос на ревизијата на границата во Македонија било потребно да се придобие поддршката на големите сили и меѓународната јавност, затоа на српската влада ѝ била потребна логистичката поддршка од домашната научна јавност. Во овој политички контекст може да се објаснат и настојувањата на Александар Белиќ, кој се обидел со научни аргументи да го оправда барањето на српската држава за ревизија на српско-бугарската граница во Македонија. Тој во 1913 година ја публикувал книгата „Србите и Бугарите во Балканскиот сојуз и меѓусебната војна“.²⁹ Поголемиот дел од публикацијата бил објавен на руски јазик пред почетокот на Втората балканска војна. Во подготовката на книгата самиот А. Белиќ потенцирал дека му помогнале и Љуба Стојановиќ, Јован Цвијиќ и Стојан Новаковиќ.³⁰ Пред руската јавност, А. Белиќ ги изнесол причините во прилог на официјалниот став на српската влада за поделбата на „ослободената територија“, т.е. Македонија. Всушност, тој ја застапувал тезата дека идното разграничување требало да биде извршено врз основа на принципот на сразмерност на учеството на српската и бугарската војска во војната на македонска територија.³¹ Во продолжение на својата аргументација, А. Белиќ ги елаборирал потребите на српската држава за проширување кон Вардарската Долина во Македонија, дефинирајќи ги како географско-економска нужност за опстанокот на земјата откако не ѝ бил дозволен пристапот на Јадранското Море.³² Истовремено тој морал да се осврне и на т.н. етнографски и историско-филолошки причини и особено да се задржи на „историското – културно право“ на Србија кон македонската територија, повикувајќи се на манастирите од средниот век.³³

²⁸ Истото, 15.

²⁹ Александар Белиќ, Срби и Бугари у Балканском Савезу и у мејусобном рату, Београд 1913.

³⁰ Истото, 2.

³¹ Истото, 8-13.

³² Истото, 39.

³³ Истото, 35-52; Владимир Стојанчевиќ, „Српски научници – проучаваоци друштвено-историјске проблематике Јужне Србије – садашње Републике Македоније (до Првог светског рата)“, Вардарски Зборник, бр. 3, САНУ, Београд 2004, 47.

Со прашањето за ревизија на српско-бугарската граница во Македонија, најмногу се занимавал Стојан Новаковиќ.³⁴ Тој како угледен српски научник и дипломат бил претставник на српската држава на Лондонската мировна конференција, која започнала во почетокот на декември 1912 година. С. Новаковиќ, во пораката упатена до Никола Пашиќ, на 31 декември 1912 година (ст. стил), ја истакнал потребата Бугарите да се откажат од десниот брег на реката Вардар,³⁵ а во писмото од 10 јануари 1913 година (ст. стил) се заложувал за идејата дека секоја земја треба да ја задржи онаа територија до каде стасала нејзината војска.³⁶ Според мислењето на српскиот историчар Михајло Војводиќ, од овие совети на С. Новаковиќ, произлегла и Пашиќевата концепција, која била вградена во официјалниот став на српската влада кон воените случувања во Македонија.³⁷ Прашањето за ревизија на српско-бугарската граница во Македонија ќе го однесе Кралството Србија во Втората балканска војна, која исклучиво била водена за нова поделба на територијата на Македонија меѓу

³⁴ За профилот на Стојан Новаковиќ (1842–1915) е познато дека бил значаен интелектуалец и политичар во Кнежевството/Кралството Србија. По професија филолог и историчар на книжевноста извршувал бројни општествени и државни функции во земјата. Во 1865 година бил избран за член во Српското учено друштво, пет години подоцна бил избран за член и на Српската академија на науките и уметностите. Во 1872 година С. Новаковиќ станал професор во Големата школа (претходница на Универзитетот) во Белград. Во 1873 година бил поставен за министер на просвета во владата на Јован Ристиќ. Оваа функција ја извршувал во два мандата (1873–1875 и 1880–1885), при што успеал да изведе значајни реформи во средното образование со воведување на општа и природна насока. Дипломатската кариера ја започнал со неговата прва мисија во Цариград во периодот од 1886 до 1891 година. Во временскиот интервал 1895–1896 бил претседател на една од владите на кралот Александар Обреновиќ. Неговата дипломатска кариера продолжила во 1900 година, кога повторно бил назначен за српски претставник/конзул во Цариград, потоа краткотрајно во Париз и во 1905 година во Санкт Петербург. Кога се вратил во својата земја, тој станал еден од обновувачите на Напредњачката странка (Прогресивната партија). Во периодот на Анексионистичката криза (1908–1909) одново бил назначен за претседател на српската влада и оваа функција ја извршувал краткотрајно колку што и траела кризата. Во српската историографија С. Новаковиќ е оценет како еден од најугледните српски политичари и општественици на своето време. Починал во текот на Првата светска војна, во февруари 1915 година. Негови значајни дела се: Два дана у Скопљу; Најновија балканска криза и српско питање; Балканска питања, мање историјско-политичке белешке о Балканском Полуострву 1886-1905 и други. – повеќе види: Македонка Митрова, Марија Пандевска, „Македонизмот“ на Стојан Новаковиќ: еден поглед кон „Другоста“, Спектар, год. XXIX, кн. I, бр. 57, Скопје 2011, 189-198.

³⁵ Документи о спољној политици краљевине Србије 1903-1914, књ. V, св. 3, Београд 1986, Док. 621, 742.

³⁶ Документи о спољној политици краљевине..., књ. VI, св. 1, Београд 1981, Док. 48, 157.

³⁷ М. Војводић, Србија и балканско питање (1875-1914), 362.

некогашните балкански сојузнички. Букурешкиот мировен договор (1913) го означил крајот на македонскиот етногеографски простор. Во рамките на Кралството Србија влегол вардарскиот дел на Македонија, односно 25.713 км² или 39% од територијата на османлиска Македонија. Имено, од зацртаните две геостратешки цели во Балканските војни, српската држава успеала да ја реализира само едната: проширување кон Вардарската Долина. По Балканските војни Србија од скоро еднонационална станала повеќенационална, т.е. повеќетничка држава. Со припојувањето на Косово и на вардарскиот дел на Македонија, Србија добила околу 1,3–1,4 милион нови жители. И во двата случаја, Србите биле малцинство.³⁸

Во текот на Балканските војни се огласиле и други српски научници кои се занимавале со балканската проблематика. Некои од нив непосредно биле ангажирани на задачите на официјалната политика, а други пак поединци ги изнесувале само своите ставови и толкувања. Генерална оценка за сите нив е дека ја поддржувале политиката на српската влада за проширување на територијата и како примарен аргумент го апострофирале географско-економскиот фактор за опстанокот на државата, и покрај тоа што сакале да го легитимираат и „историското право“. Притоа, треба да ја земеме предвид и забелешката на српската историчарка Љубинка Трговчевиќ дадена во нејзината книга „Научниците на Србија и создавањето на Југославија“, со којашто укажува дека тогашната српска интелигенција, и покрај тоа што се сметала за важен фактор во процесот на водењето на народот, таа исто така била инспирирана и од патриотските мотиви.³⁹ Всушност, зададените национални задачи таа не ги перципирала како наметнати „од горе“, туку како природно продолжување на тенденцијата за национално ослободување.⁴⁰ Затоа и српските научници многупати во нивната кариера биле официјални или неофицијални толкувачи на српската политика за европската и домашната јавност.

Единствен исклучок од сите српски интелектуалци во конкретниот историски период претставувале само социјалдемократите на чело со Димитрије Туцовиќ.⁴¹ Оттука, не бил за изненадување и ставот на Српската

³⁸ Холм Зундхаусен, Историја Србије од 19. до 21. века, 236.

³⁹ Љубинка Трговчевиќ, Научници Србије и стварање Југославије, Београд 1986, 22.

⁴⁰ Истоето.

⁴¹ Димитрије Туцовиќ (Ужице, 1881 – Колубара, 1914), бил истакнат теоретичар и водач на социјалистичкото движење во Кралството Србија. Тој бил основач на Српската социјалдемократска партија, новинар и уредник на „Радничке новине“ и „Борба“. Средното образование го завршил во Ужице и Белград. Во Белград, активно работел на организирањето на младото работничко движење во Кралството Србија. Во 1902 година ги организирал студентските демонстрации против политиката на Никола Пашиќ.

социјалдемократска партија кон создавањето на Балканскиот сојуз во 1912 година. За него, Д. Туцовиќ, пишува дека тој: „настана поради неспособноста на секој член поодделно да тргне и еден чекор напред сам, без помошта на останатите.“⁴² „Радничке новине“, под уредништво на Д. Туцовиќ, ја демаскирале лицемерноста и неспособноста на балканските влади за решавање на националното прашање, кое наместо толку саканото обединување ќе им донесат на балканските народи ново „цепење и делење.“ Понатаму, српските социјалдемократи прејудиицирале дека овие војни само привидно ќе се водат „за ослободување на еднородните браќа“, дека, всушност, балканските династии и влади ќе се впуштат во војна за остварување на своите егоистички интереси и амбиции, за проширување на експлоатацијата и хегемонијата.⁴³ И покрај визионерскиот поглед што го имале српските социјалдемократи за иднината на Балканскиот Полуостров, сепак, тие имале сосема маргинална улога во српското општество и претставувале само некаков глас на совест кај дел од српската јавност во даденото историско време.

На 2 август 1903 година, во Белград, бил одржан оснивачкиот конгрес на Српската социјалдемократска партија (ССДП). Д. Туцовиќ соработувал со Роза Луксембург, Ленин и со другите социјалисти. На меѓународен план, ССДП станала членка на Втората Интернационала. Во 1906 година, Д. Туцовиќ дипломирал на Правниот факултет во Белград. Во 1907 година, заминал на специјализација во Берлин, но на почетокот на 1908 година се вратил во земјата поради кризата која настапила во движењето. Истата година бил избран за секретар на ССДП. Бил организатор на Првата балканска социјалистичка конференција, одржана во Белград, во јануари 1910 година. На конференцијата учествувале делегатите од сите балкански земји и донесле решение дека нивната примарна цел била создавањето на Балканска федерација. Во 1912 година, Д. Туцовиќ бил мобилизиран како резервен офицер во Моравската дивизија. Учествувал во Балканските војни и во српскиот поход на Албанија. Пред почетокот на Првата светска војна, бил во Берлин со намера да докторира. Меѓутоа, во 1914 година кога Австро-Унгарија ѝ објавила војна на Србија, Туцовиќ се вратил и учествувал во почетните победи на српската војска против австроунгарската држава. Во Колубарската битка, на 20 ноември 1914 година, загинал. Д. Туцовиќ објавил околу 600 трудови во српски и странски списанија, главно статии во весници, книги и преводи. Некои од нив се следниве: Синдикалне организации; Законско осигурање радника; Аустро-Унгарска на Балкану; Балканска конференција; Албанско питање и други. – повеќе види: Opša enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, Zagreb 1981, sv. 7, 610.

⁴² Димитрие Туцовиќ, Изабрани списи, кн. II, Београд 1950, 138.

⁴³ Sergej Dimitrijević, Socijalistički radnički pokret u Srbiji (1870-1918), Beograd 1982, 172; Д. Стојановиќ, Искушавање начела..., 8; Македонка Митрова, „Српските социјалдемократи и идејата за Балканската федерација (1903-1913)“, Битола и македонско-српските културни односи и врски, Битола 2010, 203-204.

МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК И ЛИТЕРАТУРА

(...)

Македонскиот јазик и книжнина

Од сите славјански јазици македонскиот јазик ја имал таа ретка среќа на него во IX в. да биде (т.е. за неговите гласови) составена првата славјанска азбука – глаголица, од учениот маж, по мајка мак. Славјанин, Кирил (Константин) и со преведените, исто така, од Кирил и неговиот брат Методија, потребните црквени книги од грчки на славјански јазик, како се говореше во нивно време, т.е. IX в. во Солун и околината, да стане за цели векови книжовен јазик за сите Славјани: Руси, Срби, Бугари и др., кој се прими со преводот на Кирило-Методијевските книги и текстови на одделни славјански јазици. Така се создаде првата книжнина и просвета за сите Славјани на нашиот јазик и им се даде најсилното оружје за запазување на националноста и културното им издигање – писменоста и просветата, која се започна во нивните краишта.

Св. Кирил и Методиј

Книжевноста македонска, а исто така и за сите Славјани, ја започнува Кирил со својот брат Методи, а името на првите преведени книги од црквен карактер од грчки на јазикот, кој го говореле во IX в. Мак. Славјани во Солунско. Тие удрија темелот на македонската во потесна, а и на општослав. литература, во поширока смисла. Тие го создадоа првиот наш книжевен јазик, кој стана книжовен и за сите Славјани.

Св. Кирил (род. во Солун во 827 г. † во Рим 14/27. II 869) и брат му Методиј (†6/19. IV 885 г. во Велеград, Моравија) биле синови на Лев, виден помошник на управникот на Солун и мајка, Славјанка. Тие добиле широко образование за времето си. Помладиот Кирил (Константин) учел заедно со византискиот цар Михаил во највисоката за времето и најпроучена во Цариград – Магна-урска школа, која ја раководел најобразованиот патријарх Фотиј. Кирил, по свршетокот на таа школа, станал библиотекар во најбогатата библиотека на Цариградската патријаршија. После тоа станал и преподавател во Магнаурското училиште по филозофија. Методи бил воен управител на слов. област во Тесалија, а потоа монах во ман. Полихрон – М. Азија.

Кирил, бидејќи богато надарен, широко образован и многу начитан (наречен поради тоа „философ“) и добар богослов и полемист, бил испраќан со важни мисли на публична препирка со мак. богослови (М. Ази-ја, и Сарацини (Араби) и против јудеизмот и мохамед. (при Хазарите – на Крим).

Но најважна е мисијата со последици за целото славјанство и за нашиот македонски народ – последната мисија на К. и М. во Моравија, каде ги повикал кн. Ростислав – од политички причини – да се ослободи од немското духовенство и германско претопување, кое го загрозувало.

Имено, во 862 г. моравскиот кнез Ростислав се обрати кон византискиот цар Михаил III со молба да му испрати проповедници, кои да проповедаат на роден им јазик или пак јазик, кој ќе го разбираат.

Цар Михаил, немајќи поспособни луѓе од К. и М., а уште поради тоа, дека тие биле од Солун, по мајка Славјани, ги повика при себе и им го соопштил своето решение да ги прати на важна мисија во Моравија. Кога Кирил се оплакал дека има слабо здравје и тоа претставува за него тежок пат, Михаил им рекол на двајцата браќа: „Ви бо јеста два Солунјанина да вси Солунјане бесадајант (знајат) чисто славјански“. Тие зборови ги цитирам, дека се важни за нас – Македонците и важат како доказателство по признанието на самиот цар византиски Михаил дека во негово време, IX в., во Солун се говори славјански – што значи дека толку биле густе словенските маси на мак. Славјани.

Потоа се случува најважното за славјанството а за нас Македонците има уште и поголемо значење – а имено К. ја измислува славјанската азбука – глаголица спрема звуците, кои се слушале во негово време во Солун и околицата и со тоа дава најсилното оружје на Славјаните – писменоста, а со тоа и просветата и книжнината.

По некои дамни мислења на нашиот старославјански писател – Черноризец Храбар – азбуката Кирил ја создал порано – уште 855 год. а не 862 кога го повикале и дури тоа влијаело на визан. император Михаил да имено Кирила испрати за таа важна мисија. Како и да е.

Кирил и Методи со преводот на првите книги од грчки на мак. славјански удрија темел на општославјанската литература и на првиот книжовен јазик – општ за сите Славјани, од кое потоа се родиј одделни славјански книжовни јазици. Значи, јазикот на К. и М. беше јазик на Мак. Славј.

Уште поголемо значење има за утврдувањето на јазикот на К. и М. како книжовен нивниот ученик и соподвижник во Моравија Климент – родом Македонец од Охрид, Преспанско, кој со својот собрат Наум, исто така Македонец од истите краишта, успешно продолжи во својот роден крај славното дело на К. и М. По изгонувањето од Моравија во 886 Климент ја започнал својата просветно-проповедничка работа во најзатантените македонски краишта – населени со Славјани – во Кутмичевица (денешна

Албанија и градовите Дебар, Главеница, Подгорец и др.). Во 893 год. станал епископ во областа Македонска Велика со седиште во Охрид. Како во Кутмичевица и сега Климент (само сега заедно со Наума) се оддал на опширна и разнобразна дејност просветителско-проповедничка, црков.-организаторска, книжовна, економска и др. Тој отворил училишта во Македонија на слав. народен јазик, каде што се учеле 3500 ученика – што прилега спрема бројот Универзитет – прв Слав. Универзитет. Тој е прв мак. учител. Тој во исто време е и прв слав. оригинален книжевник, кој ни оставил над 40 дела напишани на мак. слов. јазик.

Делата му се од два вида: *Поучиџелни* - пооригинални и напишани на прост и достапен за простиот народ мак. јазик, кои популаризираат и говорат за христијански морални вистини и должности, или поучуваат народот како да ора и да обработува земјата, како да калеми и да облагородува дрвца, со што Климент станува прв мак. агроном и просветител – и *џохвални* по форма повлијани од византиски обрасци и напишани со висок стил, дека тие беа напишани не за простиот народ но со книжовна претензија.

Најубаво му е од овие „Похвално слово за својот учител Кирила (Константина) – кое претставува прво оригинално книжовно дело Мак. славјанско, прва поетска творба (иако во проза), проткаена со чист лиризам. Во него се слави делото на Кирила, кој во мрачниот слав. свет внесе светлост – т.е. писменост и просвета. Климент го напишал и Житието на Методиј.

Но многу важно е за Славјаните и поодделно за нас, Македонците, дека тој создал најсовершена азбука, која ја нарекол во чест на својот учител Кирила - *кирилица* и која, со мали измени е во употреба и денеска и кај нас и кај сите Славјани.

Значењето на Климента е големо: Тој е првиот учител, кој учи на народен славјански јазик во нашата земја; Тој е основател на родното училиште на роден мајчин јазик во нашата земја. Тој е прв писател на нашата земја, а и прв оригинален слав. писател, кој со своите дела тура основата на мак. литература и се стреми со своите поучни слова и дела да се постави во услуга за просветување на широките народни маси. Тој со својата книжнина на роден јазик помогнал многу за запазувањето на нашата народност од асимилаторските замисли грчки и дал првите обрасци на македон. книжевен јазик. Умрел 916 г.

По Климента, кој го утврдил книжовниот јазик, мак. слав. книжнина се развива во нашата земја и особено тоа може да се каже за времето на Цар Самуило, кој образува моќна мак. држава. Тогај а и по неа особено цвета богомилската книжнина, (наречена по поп Богумил), напишана на прост и достапен за простиот народ јазик (за бог. учение), која, во исто време се стреми да изврши социјални реформи во народните маси; Таа особено се

ополчува против феудалниот систем и богаташите и ги стреми да го рушат феудалството, но исто така имало и своја верска основа – признавање на евангелието. Во нас уште позната под името бабунска книжевност во која се говори за богоучение. Најважни богумилски книги напишани на прост македонски јазик се: *Тајнаџа* книга, која е извор на бог. учение, за *свeйџоџи* и *чoвeкoџи*. Оваа книга ја однесол во Италија богомилскиот мак. епископ Назарин (XII в.), кој избегал од Македонија дека тогаш се прогони богомилството. Македонците се под грчко ропство. Втора книга е *Чeџири eвaнџeлија* – главна книга на богомилите (5 теба 4–1 св.). *Кaџџарски џрeбник* (обредни книги). Тој е запазен на јуж. француски јазик – провансалски од XIII в. 4. *Видение Исаево* (За тајните на гр. Небеса) XII в. рус. редакција – Москва – 1448.

Мак. народ запаѓал по XI в. час под грчко, час под бугарско, час под српско ропство кои траеле подолго или пократко време, дури Македонците не потпаднале 1371 (битка на Марица) под долго 5 вековно турско ропство кога замрела повеќе или помалку мак. книжнина или продолжувале својот живот со препишување на црквени стари книги во затантени мак. манастири (Св. Бигорски, Св. Наум, Трескавец и др.). За нејзина сметка се развива сега богата народна усна книжнина – народни умотворби: песни, приказки, пословици и гачки, во кои се опишува животот на нашиот поробен народ и *се искажува* неговата надареност да создава убави книжевни творби или да ја искажува својата мудрост и остроумност (во пословиците и гачките) и степенот на културата на кој се најдувал.

Во почетокот на XVII в. рускиот цар Петар Велики заповедал во Русија малку да се поистанчат буквите, употребувани дотогај во црквената писменост и да се приближат надворешно повеќе до латинските букви, т.е. наместо старосл. букви се пишуваат потенки букви како што се во латински, француски и др. јазици: а, ш. Така во XVII в. се јавува таканаречената „граѓанска азбука“, со која почнуваат да се печатат (пишуваат) сите нецрквени книги. А старата, непроменета кирилица почнува да се вика црковна или црквено-славјанска азбука.

Дека во време на ропството немало кај нас никаде печатница до III десетина од XIX в. и црквените книги идеале од Русија со товари, печатени со црков. слав. азбука на руски јазик, т.е. руска редакција на старо славјански јазик и до денеска во нашите цркви се зачувал тој јазик и не е оној старо славјански или старо македонски јазик на К. и М. но изменет и измешан со руски црти.

Нашите први писатели и учители од XIX век - препородувачи-рационалисти Јоаким Крчовски и Кирил Пејчиновиќ во првите две десетини на XIX в. ги штампаат своите дела: „Повест роди страшнаго и 2 пришествија

1814 г.“ и „Огледало“ 1816 г. се печатени во Будим со црковнослав. букви. Но прва книга печатена со граѓанска азбука била Аритметиката на македонскиот писател Христиаки Павловиќ „суштит из Дупница Македонска“ 1833, како сам за себе вели.

Преродбата на македонскиот народ започнува од XIX в. кога се почнува да се развива литературна дејност на македонски народен јазик. Јазикот е чист но без некоја претензија да се создаде литературен јазик. Се смета како дата кога почнува националната ни свест годината 1862, од кога имаме една народна песна во која се жали за последниот македонски охридски архиепископ Натанаил, родум од Скопско, с. Кучевиште, учел во Одеса;

Но сто години порано (околу 1762) беше отпечатен прочуениот „Четиријазичен речник“ (од *lexikon tetraglosson*) во Москополе (тогај напреден град во Албанија) од Москополецот, калуѓер, духовник, хаџи Данаил. Тоа е речник со грчко.-мак., влаш. и албански текст, во кој се канат Власи, Македонци, Арнаути, да говорат грчки и да ја приопштат кон грчката култура. Таа книга за нас е ценета дека за прв пат тука се среќаваат печатени обрасци од новомакедонски јазик (Охридско, битолски говор) и тоа печатена со грчка азбука. Текстовите на овие четири јазика се напоредно печатени и Данаил уште во XVIII в. пред секакви пропаганди посочува доста чисто изразен македонски говор (битолски) значи еден од денешните говори на централното наречие, кои легнаа во нашиот денешен книжов. јазик.

Македонската книжнина во почетокот на XIX век почна да се развива на народен македонски јазик. Први наши книжевници се Јоаким Хаџи Крчовски и К. Пејчиновиќ. И едниот и другиот многу припомогнаа во развитокот на нашата книжнина и национална свест, сакајќи го својот јазик и пишувајќи на него, за да разберат широките народни македонски маси, она што им се пишува и она во кое треба тие да се поучат. Така тие ширеа просвета во духот на времето во Европа – рационализмот, кој владееше во XVIII в. и се продолжи кај нас и во почетокот на XIX в.

Јоаким Крчовски, роден е во II-та половина на XVIII в. во Кичевско. Бил учител некое време во дебарскиот манастир Св. Ив. Бигорски – македонски просветен расадник и школа, од каде што излегле многу наши книжевници. Долго време се местел како учител по разни македонски краишта – Кичевско, Штип, Кратовско, Крива Паланка, каде што и умре 1820 год. Едно време во Кичевскиот манастир Јоаким му бил учител и на Кирила Пејчиновиќа. Од него имаме внесена реформа во нашето народно училиште. Тој во Кратово учел заедно со машките и женски деца. Тоа е прв случај во Македонија и женски деца да одат на школо. Значи турил основа на мешовитите училишта.

Тој ги напечатил во Будим овие книги: „Повест ради страшнаго и втораго пришествија Христова“, 1814, (прва печатена книга на макед. народен јазик);

„Митарства“ (1817); „Чудеса пресветија Богородица“ (1817); „Различна поучителна наставленија“ (Будим, 1819).

Втор книжовник е Кирил Пејчиновиќ од с. Теарце, Тетовско, роден околу 1771. Се покалуѓерил во Хилендар, во Св. Гора. Живеел од 1801–1818 год. како игумен во Марковиот манастир, а од 1818 г. до смртта си 1845 г. во ман. Св. Атанас, во село Лешок (Тетовско). Тој ги напишал и отпечатил овие книги: „Огледало“ (Будим 1816) и „Утешение грешним“ (1840, во Солун во печатницата македонска на Хаџи Теодосиј).

Книгите на овие два наши писатела се на македонски народен јазик, но преставуваат, во основата, продолжение на црковната литература, само во духот на новото време – рационализмот, износат на чист народен и достапен јазик за широките маси поученија, молитви, раскази за светци и пророци, поуки за брак, за обработување на нивја, лозја, за бубите со кожурци и др. Значи новото е, кое тие го носат – просвета за широките маси на прост народен јазик. Пишувањето на народен јазик, веќе од нив значи голем чекор напред во нашата книжнина.

За илустрација каков е јазикот на Крчовски ќе видиме кога ќе прочитае еден дел од делото му „Повест ради страшнаго...“: „...Имало това време цар Неверен; тој царь нешто му завидел од гóрас на того светаго пророка Даниила и го фрлил на арслани: жив да го изедат; оле чудо дивно, и многу големо! Таковни силнии, и страшнии арслани, ама му се поклониле, и ноги му лизале и кротки му се учиниле, како овци на овчар. Гледајте сега кој има вера и чисто живее... Тешко и горко вам ќе да биде на ваше умирање“...

Во текстовите на Крчовски се чувствуваат мешаници на црти како од западниот така и од источните наши говори, кое иде од тоа дека Крчовски како учител се селел од место на место. Затоа среќаваме во неговите дела: сум и сџм, со и сос, дошол и дошџл, слегол и пекџл и сл., полн и пун и сл.

При Кирила Пејчиновиќа имаме почист народен говор и поблизок до него, но се одразуваат цртите на тетовскиот говор. Еве еден текст, кој ќе ни послужи за илустрација:

„Тоа е епитаф (надгробен напис на плочата од својот гроб):

Стихови на глас трапезечки

Теарце му негово рождение

Пречиста и Хилендар пострижение

Лешок му е негоо воспитание

Под плочава негоо почивание

От негово свое отшествие

До Христово второ пришествие

Молит вас браћа негои лјубимія

Хотящія прочитати сїя
Да речете Бог да би го простил
Зере у гроб црвите гостил
Овде лежи Кирилово тело
Оу монастир и оу Лешок село
Да Бог за доброе дѣло.“

Тоа е прво македонско стихотворение во ембрионално состојание. Од делото му „Огледало“ текст: „Видите христијани и браќа мои, како св. Јован Дамаскин не имал каде да се скриет... и се посветил и ден му е Декември: Тој за себе башарисал, а не за нас, и ми е требет сваки за себе, сваки за своју душу, зашто денеска сме живи, оутрен несмо, смрт човека идет како арам а кришом, апансас, не се знает кога ќе дојдет...“

„...ѿ грешен Кирил що писах овај писмо на ваша милост, ѿ видох мнозина на овај велик ден се поболее, едни од првиот ден, едни од вториот ден, едни беа живи до две недели, едни до една недела, пак умреа, едни шест недели лежеа пак оздравеа“ (за суеверје).

(За суеверје) „Едни гледам и от оци писмо узеле; акалние? Топ ли кѣ те чува? Той не можеше ни својата челада да дочува, тако кога им дојде смртѣта, изумре. Едни, гледам, оставиле на глава лук; едни зеле од волка зуб, дури и срцето, па го носат како светина. И сиромаше: што тоа неверство е во тебе?“

Јасно се гледа од наведените тука текстови дека при Пејчиновиќ имаме чист народен говор – тетовски, како го сам нарекол во книгата „Утешение грешним“ приведена на „прост јазик“. Заедно со турски зборови и некои српски црти: мука, узеле, вук и др. Пејчиновиќ има дарба да раскажува со жив народен стил како би го народот поарно разбрал. Тој го широко опфаќа народниот живот; изнесувајќи погледите свои на светот, издигање на христијанскиот морал, во кој го гледал спасението.

Книгите на овие наши книжовници се издаваат со помошта на наши трговци, кои имаат трговија директно со Запад. Европа каде што носат и штампаат на овие наши книжовници делата или пак помагаат материјално да се отпечатаат. Истите, одејќи во Европа по трговија се враќаат оттаму, пренесувајќи тамошните идеи и просвета, и погледите на светот. Тие се луѓе, со поширок поглед на светот кој го добија во допир со културните народи во Европа, одејќи по трговија, започнаа да прибираат силите на нашиот народ и да го поведат по патот на неговото преродување и национална пробуда. Тоа нешто се изрази во борбата за духовна слобода, борба со фанариотите, кои наметнаа духовно иго, уште потешко од политичкото, на нашиот народ. Тоа што му пречеше на нашиот народ и во културниот и економскиот му

развој. Така започна борбата против Цариградската патријаршија, против панелинистичките аспирации и империјалистички мисли во Македонија од страна на Грците - фанариоти.

Важно е тука да споменеме нешто и за печатното дело во Македонија. Првата мак. печатница ја имал даскал Камче во с. Ваташа, која ја купил и донесол од Белград и каде се печатени на македонски 2 колони – таблици од мудри мисли – максими на Велешанецот Ордан р. Константин Джинот (1818–1882). Истата таа печатница ја купил и пренесол во Солун архм. Х. Теодосиј Синаитски, будител на мак. народ, кој ја дополнително со некои нови букви. Излегол буквар 1838 од неа. Во неговата печатница во Солун во 1840 год. ја отпечати својата книга „Утешение грешним“ на чист македонски јазик К. Пејчиновиќ. Во оваа книга важен за нас е предговорот кој го напишал сам Х. Теодоси, во кој „хвали свеста на Пејчиновиќ дека пишуе на прост народен јазик оваа книга и го сравнуе со железен клуч кој најарно ќе ја отвори народната душа и сега веќе, вели тој, не ќе може да се оплачи народот дека не разбира што пишуе во книгата дека до тогаш со руски и славјански се пишуело.“

Таа печатница работела од 1837–43, кога изгорела и престанала и дури во 1862 со грчки букви проработува одново под управата на Кирјак Држиловец.

Во Македонија дополојната на 19 век владеела грчка просвета и книга. Нашите млади оделе на високи науки во Атина. Но со започнувањето на црковната борба за духовна слобода и за славјанска писменост сè повеќе се преведуваше руската книга, руското културно влијание се осетува. Нашите млади луѓе место да одат во Атина, одат во Одеса, Киев и други руски училишта. Околу 1840 год. во Одеса се учи Натанаил, последен охридски архиепископ. Тој е родом од с. Кучевиште, Скопско. Тој е многу надарен и се издигнува. Тој е во средата на руските учени и бугарски – Априлов, каде тој си создава миогледот и со особена енергија учествува во црковната борба. По него сè повеќе одат млади Македонци да се учат во Русија и се снабдуваат со високо образование.

Типичен пример ни дава за тој пресврт, кој настанува во животот на македонскиот народ и неговото ориентирање, самиот Д. Миладинов, учител, родом од Струга (1810–1812). Тој е најарен изразител на идеите од тоа време и најактивен за црквена и духовна самостојност на нашиот народ. Тој добил образование во грчка гимназија во Јанина и бил воспитан во духот на грчката (елинска) култура и предава на грчки во училиште. Но по среттата му со рускиот голем учен славист Виктор Григоровиќ во 1845 год. во Охрид, кој го посети училиштето на Миладинов каде што предаваше на грчки и му рече: „Не ли сме браќа! Зошто предаваш на грчки?“ Исто тој го кани да напише

граматика на својот јазик и собира народни умотворби. Оттогаш Миладинов држи врски со Руси. Во него се буди славјанското сознание. Научил славјанско писмо. Има надежда во Русија: „всесјајна сев. сјвезда“. Така тој започнува видна дејност за духовна слобода и славј. писменост. 1856 почнува во училиштето да преподава на чист народен јазик. Но наклеветен од грчкиот владика (охридски Мелетин на Турците да е руски шпион и непријател на Султанот, бива затворен во 1861 прво во Битола, а потоа во Цариград, каде умира отруен заедно со помалиот си брат Константин, кој дошол да го ослободи но и сам настрадал.

Дим. Миладинов создаде како учител цела генерација писатели во XIX в.: брат Константин, Рајко Жинзифов, Григор Прличев, Партениј Зографски (Галичанец) и Кузман Шапкарев, негов зет. Тој сите ним ги упати кон Русија и нејзината култура; К. Миладинов, Р. Жинзифов и Партениј Зографски се учеа во Русија и добија високо образование во руски универзитети.

Имињата на браќа Миладиновци го задолжија македонскиот народ со големи заслуги: собраа народ. мак. песни, издание од Константин во Загреб 1861. Тој зборник го открил богатството на макед. народно творештво пред светот: 600 песни (лирски и епски).

Но највидни книжевници наши во XIX в. се: Рајко Жинзифов, Константин Миладинов, и Григор Прличев. Со делото на овие наши поети се тури темелот на македонската лирска поезија. Тие донесоа нешто ново како по форма исто така и по содржина во сравнение со писателите ни од почетокот на XIX в.

Константин Миладинов (1830 г., Струга) и Рајко Жинзифов (Велес, 1839) се воспитуваат отпрвин во грчки училишта. Но Димитар Миладинов успеа прво да го прати својот помлад брат во Москва 1856, а овој изработи стипендија од руските власти и го зеде кон себе и Рајка Жинзифов 1858 г. и двата учеа славјанска филологија. Жинзифов до крајот на својот живот останува како наставник во гимназија во Москва, а Константин се враќа 1861 - и оди прво во Загреб, каде што го штампа зборникот на македонските народни песни со помошта на бискуп Штросмаера, но кога узнава дека е брат му затворен, оди во Цариград, но и самиот бива затворен и умира со брата си, отровен со углен моноксид во затворот.

К. Миладинов и Жинзифов во Москва влегуваат во кругот на бугарските студенти Љ. Каравелов, Нешо Бончев, Филоретов, М. Дринов и го издаваат часописот „Братски труд“ во кој и нашите поети ги печатат своите песни. Духот за славјанофилска идеја зема видно место и се манифестира во делата.

Константин бил нежна природа, а студентскиот живот тежок и оскуден. Немаштината го надвладаала. Затоа го опфаќаат мрачни мисли. Така можеме да ја разбереме неговата најубава лирска песна: „Тага за југ“, во која го носи копнежот кон својата далечна јужна земја и бистротото Охридско Езеро:

„орелски крилја как да си метнех, и внаши страни да си прелетнев!“ или „Овде е мрачно и мрак ме обвива, и темна магла земја покрива; Мразои и снегои и пепелници, силни ветришта и виулици; околу магли и мразои земни, а в гради студои и мисли темни и противположност на тоа претставува убавината на неговата земја: „Тамо зората греит душата, и сонце светло задвит в гората; Тамо дарбите природна сила, со сета раскош ги растурила, Бистро езеро гледаш белеит и си од ветер сино темнеит, Поле погледниш, или планини сегде божева е убавина Тамо по срце в кавел да свирам, Сонце да зајдвит ја да умирам“. Главен мотив во песните на К. Миладинов е тагата.

К. Миладинов бил роден поет и тој дал израз и на идеите кои го движеле неговото време кај нас, време исполнето со борби против грчкото иго. Но најарна му е интимната лирика, во која спаѓа и „Тага за југ“. Својата поезија ја развива на основата на нашата народна песна и со чист народен јазик - струшко наречие. Тој е претходник на нашите поети од најново време, кои исто така се угледаа на нашата поезија пишувајќи ги своите деда (Рацин, В. Марковски и Коле Неделковски). Многу блиска до народната поезија му е песната: „Голапче“ То моје мало убаво, голапче злато крилесто и т.н. К. Миладинов започнува вистински уметничка македонска поезија, жива, нежна и топла, која може срцата да ги загрее.

Рајко Жинзифов со својата поезија дава полн израз на борбата за духовна самостојност на македонскиот народ. Исто така дава документи за идеите и чувствата на македонскиот народ од таа епоха. Тој отпечатил една збирка лирски песни, поемата во два дела „Крвава кошулја“, „Прошедба“, расказ, најубаво дело, и преводи во стих: „Слово о толку жореве“; „Краледворски ракопис“ од Шевченко, освен тоа пишувал многу по руските весници и го запознавал светот со својата земја и темното ропство, во кое живеел неговиот народ. Цел век работел за својот народ и така го стекнал името народен поет, кој пишува за својот потиснат народ; ја опишува неговата судбина и беда, црниот труд на македонскиот селанец – орач: „Продават си он последен вол, Продават последна овца и пак остава без риза, гол, и гладни сет клета деца“. „За него бел ден е черн ден и черн е негов краток век“. Тука јасно се истакнува националното и економско ропство на нашиот народ под Турците. Тоа го гледаме уште појасно во епот: „Крвава кошулја“, каде е дал вистинска случка како насилниците Турци убиле единиот син на мајка Божин, и мајката ја најдува крвавата негова кошулја. Исто така Рајко грми против фанариотите: „Тие гледат врат свој да гојат тлст.“

Жинзифов во „Прошедба“, првиот македонски расказ, опишува еден свој излет во едно село Врбјани, Прилепско, каде ги изнесува патилата од грчките владици и попови, кои за венчавка зимат по 5000 гроша, а за бегалка 5000 гроша. Жинзифов исто така е загреан Славјанофил и во една песна – химна на

славјанството ги вика сите Славјани браќа на дружба. Тој има голема љубов кон народните обичаи и преданија, кон народниот бит, и мисли дека со тие здрави народни елементи ќе се дојде до преродба на македонскиот народ. Затоа е тој против и со иронија се однесува кон европеизацијата – против европската мода: панталони, суртук палто, фрак, кринолина, капелино и др. измадрувања на Европа; против француското од мода поздравување: „Бонжур“ место добар ден и велел „ако европската цивилизација влезе и по селата, тогај збогум народност?“

И во поезијата на Жинзифов имаме како основен мотив: тагата и чувство на самотност во далечност од својата земја, дека и он живееше под оние исти услови, под кои и К. Миладинов. Тоа чувство го дава особено во песната: „На чужбина“, „Бесоница“, „На Велигден“ и др.; Во кои си споменува за татковината и нејзината убава природа: „Кичести полина каде Вардар си шуми“. Јазикот во делото му претставува мешаница македонски говор, велешко наречје со бугарски елементи и руски.

Друг писател Партениј Зографски 1858 год. го искажа мнението дека западното македонско наречје треба да се издигне до литературен јазик. Тој се опитал да напише и првата македонска граматика.

Како и Жинзифов и нашиот поет и писател *Григор Прличев* (роден во Охрид, 1830) се стреми во својот јазик со кој ги пишува делата да внесува бугарски елементи, мисли дека охридскиот говор не може да послужи како литературен. Но тоа му ја намали поетската слава, особено со преводот на Илијада, во која јазикот не е ни македонски ни бугарски, а мешаница: македонски, бугарски, руски. Напишал на грчки поемата „АРМАТОЛОС“ („Сердар“), која му е наградена од Атинска академија на науката и поетот бил венчан со ловорика за најарна творба. Но во своето дело „Автобиографија“ тој се откажува од бугарскиот јазик и пишува на македонско охридско наречје.

Од сите наши писатели во XIX в. К. Пејчиновиќ, К. Миладинов и брат му Димитар најповеќе заграбија од народниот извор – се стремат да востојшествуе народниот збор и јазикот им е чист народен.

Миладиновци со Зборникот свој 1861 го започнуваат прибирањето на народните умотворби: песни, приказки, гачки и др. Нивни последователи во збирање на народни умотворби се К. Шапкарев и Марко Цепенков. К. Шапкарев 1891 издаде 1250 народни песни, 200 приказки, 1500 пословици, 400 гачки. Прилепскиот терзија Марко Цепенков собра народни умотворби („Силјан штркот“, нар. приказка). Тоа претставува ризница на народните мотиви и чист народен јазик.

Но дури македонскиот народ ја издигнал својата национална свест и да си развие своја национална литература на свој јазик требаше да мине низ ред кржави борби, да се сплоти во нив и да се освести како самостојна нација.

По Првата светска војна, се врши прибирање на сили и нашиот народ врви по патот на своето национално ослободување и самостојност. Тој национален подем пак постави потребата да се изгради литературен јазик, како најмоќно културно оружје во рацете на нашиот народ.

Таа нова епоха во нашата културна историја ја започнаа поетите Кочо Рацин, Венко Марковски и Коле Неделкоски, со своите збирки од песни. Пред да излезат овие творби, се јавија неколку опити од драми: „Македонска крвава свадба“, 1900, од Војдан Чернодримски, „Ленче Кумановче“, 1928, од Васил Иљоски, а 1937 „Нагазил“ или „Хаџи Теодос“. По него иде А. Панов со „Печалбари“ и Р. Крлески со „Парите се отепвачка“, „Антица“, „Милион маченици“. Сите овие драми имаат предмет од сивиот живот, и пишани се на прост народен јазик и изиграа иста улога, кога имаме предвид со каква мечта чекаме свој збор од сцената.

Рацин, Венко Марковски и Коле Неделкоски тргнаа од нашата народна поезија, која им даде богат материјал со својот сочен израз и различност во своите мотиви.

К. Рацин – велешки беден грнчар и самоук, кој рано загина, посочи патот на нашиот измачен народ, кој со црн труд почна да се издига. Велешкиот грнчар се издигна сам и достигна здрав научен и филозофски миоглед. Тој го вложи во народен стих горчилото и народните маки а исто така и навести и слободата негова (Копачите). Делото му „Бели мугри“ е едно од најарните наши дела во новата ни литература.

Венко Марковски чини истиот развој а исто така и Коле Неделкоски. На Венко Марковски првите песни: „Алтана“, „Месеџот“ се во духот на народната поезија и пишани под нејзино влијание.

По тој период Венко Марковски и минува кон посложени поетски творби, партијно-револуционерни, и во нив широко ја опишува народноослободителната борба.

Овие поети дадоа народна основа на македонската литература, блиска до стремежите и борбата на нашиот народ. Со нивната поезија дефинитивно се утврди централното македонско наречие како основа на македонскиот литературен јазик.

Македонскиот книжевен јазик

Но утврдувањето на македонскиот книжевен јазик стана како резултат на Н. О. борба. На вториот АВНОЈ 29. XI 1943 во Јајце, како што споменавме, порано се призна македонскиот народ за одделна нација и доброволно влезе во заедница со другите пет слободни нации во ФДЈ а сега ФНРЈ. А на 2. VIII. 1944 година во Пчинскиот манастир пред претставители од сојузните нации

и туѓи претставници АСНОМ го прогласи македон. народ за одделен со свој одделен административен јазик – македонски.

Тогаш се зеде за литературен јазик централното наречие на кое и новите поети Венко Марковски, Рацин и Коле Неделковски веќе беа напишале своите творби.

Централното наречие ги опфаќа централните говори: прилепскиот, битолскиот, велешко и кичевско, а стојат во тесна врска со говорите по на запад, западните дијалекти. Ако се питаме зошто легнаа имено централните говори во основата на нашиот денешен литературен јазик? Одговор: Тоа го одредија економско-геополитички причини: Тука имаше најголеми градишта и најкомпактно македонско население, кое се развивало подалеку од српскиот и бугарскиот јазик. Тие говори уште имаат најтипични македонски црти:

1) Тросложен акцент: плáнина - планинáта, вóденица - водéницата;
2) Троен член: ов, он, от;
3) Нема редукција на самогласниците (нимо, нуму, нукуј), но јасен изговор;

4) Замена за ѡ = а: рѡка = рака, пат, капина (срп. рука, пут; њ = о: сон солза; њ = е: пес.

5) Двојната форма на личната заменка: нему му дадов, него го видов;

6) tj = k̑, gj = ġ;

7) Исто овие говори, како централни, служат како врска меѓу источните и западните наши говори, дека и имаат во себе си елементи од едните и другите. Затоа и нашиот книжевен јазик ќе има тоа нешто да служи како жива врска меѓу едните и другите македонски говори.

Нашиот јазик ги разликува по акцентот и некои други особини овие седум одделни дијалекти или наречја: централно (Велес, Прилеп, Битола, Охрид) со постојан акцент на третиот слог броејќи од крајот на зборот: водéница - воденицата. Колку да се зголемува зборот, пак ќе дојде на третиот слог; 2) тиквешко-мариовско со акцент 3–2 слог од крајот: Кавáдарци – водени́ца – врапчи́ња; 3) костурско-леринско со акцент на вториот слог од крај: водени́ца; 4) кукушко-воденско со акцент на 2 слог: момóк; 5) штипско-струмичко со подвижен акцент; 6) дебарско; 7) Куманово, Кратово и Крива Паланка.

Прашањето на нашата азбука се реши, а исто така и прашањето на нашиот правопис, кое е во основа си фонетски што значи секој глас да си има своја буква.

Нашиот јазик веќе навлегува во своето оформување. Поетите со своите висококвалитетни творби докажаа дека на него може да се предадат и сложени преживувања. Но сепак уште тој е во својот тек на оформување а не наполно оформен, дека и тоа ќе може да биде за кратко време. Но сите ние треба да вложиме напор и усилија да го оформиме што поскоро, тој да стигне еден изедначен (монолитен) јазик општ за сите Македонци.

Треба тој да врви по патот, кој му е покажан од поетите, да се спазат оние црти што јасно се изразуваат во него и се типични, а не да внесуваме црти кои значат одење назад: солза, сълза, сол, солј, волк, вълк, вук, магла, мъгла или денот – дено и др.

Треба да се спроведат оние основни црти што ја чинат неговата структура, ако сакаме да го поставиме на здрава основа.

Можеме од другите говори да внесуваме доколку тоа не ги изменува основните црти на нашиот литературен јазик. Ако сакаме да издигнеме некоја црта како литературна, треба да водиме сметка за живоста, типичноста и нејзината распространетост. Тој принцип треба да нè раководи при колебање која да го замени од две форми во нашиот литературен јазик. На пр. бева или беа, имава или имаа, зборуе или зборува, кажуе или кажува, каже:кажи, падне:падни, носе:носи, сигурно беа имаа, дека бева, имава се говори на помала територија но беа и имаа.

Многу деликатна е работата со апстрактните изрази, во кои нашиот млад литературен јазик има оскудица, како што ја имал и секој друг јазик, кога се формирал. Тука при употребата на апстрактен израз, треба да се раководиме од тоа дали имаме некој народен израз, и да земаме апстрактни изрази само во случај, ако немаме такви изрази. На пр. покрај убавото народно: желба, погрешно е да се употребува туѓо: желание; доверие место наше верба и сл., управление:управа, преставление:претстава (имаме народно направа, постава). Главно е новите зборови да се градат од нашите продуктивни наставки, во нашиот жив говор.

Кога веќе немаме и не можеме да направиме апстрактен израз во духот на нашиот јазик, тогај можеме да земеме од туѓи јазици, појдувајќи прво од најблиските јазици па кон подалечните.

Затоа треба да собираме народните умотворби (народниот фолклор) кои ќе придонесат за обогатување на нашиот јазик во литературен јазик. Да збираме и запишуваме поретки изрази и зборови, кои ќе внесат свежина во нашиот литературен јазик и го обогатат.

Но при збирањето да се пази изразот, зборот или умотворбата да се запише онака како што се слуша од устата на тие што го говорат, да не се води сметка за новиот правопис, за да имаме точна претстава за нив (зедоф, не зедов).

Особено речнички материјал треба да се збира како основа за сè понатаму во нашиот јазик. Таа работа ќе падне, првенствено на народните наши учители покрај одделно, зборовите да се даваат во реченица за да се види смислата. Исто така да се збираат народни песни, особено оние кои говорат за народноослободителното движење од почетокот на нашиот век до денеска. Исто да се збираат народни пословици и гачки, во кои се крие народната мудрост и преку кои откриваме до кој степен нашиот народ во

една епоха достигнал (гледајќи по пред метите кои ги споменува (железо, плуг, рало трактор и др.).

Првенствено како што реков, во денешно време оваа собирачка работа да им припадне на народните учители кои треба со радост да ѝ придват.

(Материјалот е напишан пред 1950 година. Необјавените стапки на Круме Кејески ќе бидат публикувани во книгата „Стапки и анализи за македонскиот јазик“, што ќе ја објави „Македоника лигера“ во 2014 година)

Константин Тренчев

ТВОРБИ*

Македонија

Македонио мила, родна земјо наша
 ти што си доила македонски дух
 низ црни ропства на векови стари
 на народ крај Струма, Вардар и Кожуф
 силна си по дух

Ти свештена лулка на Светите браќа
 што в' темна епоха му дадоа слова
 на народ забравен, поруган,
 как прост, неграмотен без бог и јазик
 на земниот лик

Ти родно огниште на славниот Делчев
 што живот буен, даде теб на дар
 ти славна родино на борците смели
 од Места до Костур, од Солун до Шар
 ти епос си стар

* Константин Тренчев (1895-1969) првите литературни творби ги напишал пред сто години. Песната „Македонија“ е напишана во 1921 година, „На незнајните герои“ и „Илинден – 1903“ во 1914, „Прокуден“ и „Таму“ во 1921, „На тебе пријателу мој“ во 1925, а фрагментите од поемите посветени на Гоце Делчев и на Даме Груев во 1914, додека пак поемата „Бурa“ во 1921 година. Досега неговата литературна оставина не беше истражена од литературната наука, ниту пак беше објавена. Песните во овој број на „Македоника“ првпат се објавуваат, а фрагментите од поемите, пак, првпат беа објавени во книгата на Оливера Тренчева „Македонија – незгасната желба во време без надеж“ (2012), посветена на Константин Тренчев.

О! Земјо печална. О! Гробнице тажна
ти прибра за навек, в' црната земја
безбројни јунаци, што в борби гагански
паднаа по твојте гори и полја
за наша слобода

О! Земјо на славни преданија стари
стигнале до Нила и Дариев штит
денес Всевишна слобода подари
борци да се слават со свештен лик
на свој јазик

На незнајниите ѓерои

О! Вие герои, бестрашни и горди
загинавте храбро за народна чест
во битки славни, над тирански орди
во земја поробена од народ злочест

Над коски ваши, крстови не стрчат
свеќи се не палат и мајки не плачат
бури страшни се' ше залиачат
и не ќе се знаат гробовите ваши

Заспавете длабоко македонски чеда
а дела ви славни ќе останат в дар
за јуначка раса, борбена и храбра,
од Пирин до Охрид, од Солун до Шар

Векови цели, бори се с' тирани
да отфрлите ропство, да излечите рани
не ожнеавте семе, за мила слобода
смртта ве прегрна во младешка доба

Илинден - 1903

Истрели во глуво доба
навестија битка зла
како бура скокна роба
в македонската земја

Лута, страшна е борбата
смрт косеше турски свер
старо младо во земјата
храбро влезе в боја тој

Запиштеа градове и села
од азиски орди зли
с крв обагри се земјата
настанаа адски дни

В чад замагли се небосвода
настапи многуброен враг
бојот страшен кон крај клони
надвладеја Турци пак

Барјак црн пак се вее
над поробен крај свештен
а народот се гордее
што создаде ИЛИНДЕН

Епопеја света, славна
на јунаци храбри гордоста
ЕПОПЕЈА МАКЕДОНСКА
единствена си на света

Прокуден

Далеку од родна стреа
и прагот свештен
далеку од земја моја
каде сум роден
јас сум прокуден

Земјо моја страдна
напуштив те јас
и солза печална
проронив в' миг
при проштален час

Во твојте усои
и в балкан скалист
безбројни херои
умреа с чест
од народ злочест

Паднаа тие гордо
со дигнати чела
а вражески орди
ќе паметат добро
как Македонец мре

Там сега пирува
злосторник изроден
што руга и пцува
секој час и ден
братот поробен

На тие ропства
крајот им се ближи
И в' Македонија мила
се веќе зов
За живот нов

Наскоро в земјата
што родна е нам
ќе грејне зората
за слобода вам
Македонци там

Таму

Месец јасен заплива
там на запад над брдата
а ноќ мрачна е покрила
македонска земја света

Там е вечен гнет и лелек
што срца надвладуваат
там родните им думи топли
тираните забрануваат

Там нивите и полето
мајки с солзи оросуваат
там горите, планините
борци с крвта напојуваат

Там несносна е тагата
где тиранин злобен броди
там не вика нас борбата
да гинеме храбро горди

На тебе пријателу мој

- изгнанику од Кукуш

Јадна те судба снајде
бездомник си, отфрлен и беден
тешки се дните и ноќите твои
без свои в непознат крај

Безгласна болка те тишти
години веќе не броиш
гасне ти радост, гасне ти младост,
в земја туѓа прокуден и сам

И патот на твојта желба
да се вратиш в домот роден
за навек неможен стана
правдата пат свој не најде

Тежок и тажен е животот овде
без радост, без утеха желна
мисли мрачни душа ти корнат
и нема љубов кој да ти даде
Боже утеха нему му дај!

Бура

(Фрагменти од поема)

.....

О, земјо на славни ѿреданија сѿари,
сѿиѿнали до Нила и Дариев шѿиѿиѿ,
векови цели, бори се с ѿирани
до оѿѿфрлиш роѿсѿиво, до излечиш рани

Од времиња дамни, земјайѿа ни свеѿа
во борба е вечна на бурниоѿи Балкан
за ѿросѿори свои, храбро се бори
не жали себе ни живоѿи свои

...

Беласица снежна,
с ѿесна ѿивка нежна
шеѿоѿи ни славно,
за времеѿо давно

...

как хиљада војни,
со барјаци бојни
ослеѿени одаѿи,
сѿоѿиѿници ѿи водаѿи

...

Как в царски двори
ѿред Самоил в зори
солзи они леаѿи
зашиѿо в ѿемно беа

Как цар се ѿоѿресе
болка не ѿоднесе
и од сѿирашна мака
издахна јунака

...

Од Мечкин камен

*ни шей̄џи с̄џомен
за ѿодвӣџо̄џ храбар,
за бој нерамен,*

*За с̄џрашна а̄џака,
на Пӣџу јунака,
на Илинден славен
со крв ѿре̄џлавен*

...

*За Карев и Крушево дивно
за Даме и Смилево будно
за бун̄џовна сила
на родина мила*

.....

На Гоце Делчев (фрагмент)

...

*Тој дружини цели
водеше в Балкани
на борци смели
делеше бердани.*

...

*Пазе̄џе од вра̄џо̄џ
своја̄џа родина
как мајка шӣџо ѿази
над лулка си сина.*

...

*Про̄џив џне̄џ народен
ѿушк̄џе џрабне̄џе
режимо̄џ изроден
од ѿлешки симне̄џе.*

...

*Бун̄џо̄џ как свей̄џило
високо оидне̄џе
вековно ѿа̄џило
с борба срине̄џе.*

...

Но коџа јунака
курушумој̄ ѿвали
дружина зайлака
родина зажали.

На Даме:

...

Оу Смилево буюно
џерој̄ Даме ѿрџна
бунѿове да шири
с ројсѿиво се не мири.

...

Македонско знаме крена
храбри борци собра
на Балканој̄ буре
од борби изнурен.

...

Држава да сѿвори
на ѿросѿори свои
народ да не сѿрада
слобода да влада

...

Оу Солуна ѿрџна
с злокобни мисли
в декември мразен
ѿо врволицѿи снежни.

...

На Пеј̄леџ в биѿка луѿа
до Сѿамбола чуѿа
Даме с дружина
за народ заџина

Васил Тоциновски

РАКОПИСНОТО КНИЖЕВНО НАСЛЕДСТВО НА КОНСТАНТИН ТРЕНЧЕВ*

1.

*Койнейте во македонската душа и во македонската земја,
нурнейте поглагобоко и ќе го слушнејте нејзиниот глас.*

Константин Тренчев

Чудни и неодгатнати се патиштата во животот, светот и човекот. Се преплетуваат како историја и судбина. Тоа ти е некакво златно правило во кое единствено не постои исклучокот како таков. Во нив се вградиле животните и творечки врвици на доктор Константин Тренчев. Почнале од татковскиот ген и мајчиното млеко, од првиот поглед, збор и чекор и се престориле во опстојување. Со божја дарба, трудољубивост и чесност, со верба и љубов кон човекот, со највозвишената мера за домољубие се посветил себеси на другите и на другото како потврда на сопствениот корен. Како чест и достоинство за своите претходници и за сопствениот род и пород. И пак како проклета судбина на отфрлена, заборавена и непризната вредност во традицијата и континуитетот на македонствување. Таква отсекогаш си била и останала историјата макеа, како што и светот е тркало па не остава кога-тогаш сметките да се пресметаат и превреднуваат. Народната мудрост вели оти се простува, ама не се заборава. А незаборавот има посебна тежина кога на светлината од денот го донесува оној најблискиот, оној со твоја мисла и крв, откинат од душата и најмногу што се сака и му се верува. Така од темнината и прашината на закатанчените простори нови страници за животот и делото на доктор Тренчев испишува неговата ќерка

* Овој напис е извадок од пообемна необјавена студија за ракописната книжевна оставина на Константин Тренчев.

Оливера Тренчева именувани како *Македонија – незгасната желба во време без надеж*.¹ Раздиплена книга којашто претставува монументален споменик за еден прекрасен човек и човекољубец што прераснал во колективно меморирање. Едноставно зашто судбината на единката е верен одраз за судбината на татковината во чиешто име се постоело и дејствувало. Недоброј се таквите страници во летописот на библиската земја Македонија.

Но, да почнеме така како што налагаат мислата и смислата на егзистенцијата. Константин или именуван од своите и како Коста Тренчев се родил на 15 мај 1895 година, во малешевското село Владимирово. Како трето машко дете на Никола и Софија Тренчовски, по браќата Ѓорѓи и Ефтим и сестрата Велика. Вишнеел во крај каде секоја куќа била полна со ајдуци, комити и војводи. Така бунтовнички и револуционерно скроени по раѓање биле и Тренчовци. Дедо му Цоне во седумдесеттите години на 19 век бил еден од главните бунтовници за разрешување на црковното прашање и најжесток противник на митрополитот Јеротеј и на грчката Патријаршија. Рамо до рамо со легендарниот Димитар Поп Георгиев Беровски војувал во Разловечкото востание. Свои неизбришливи траги во родниот крај оставил и неговиот татко Никола Тренчовски. Како активен член на МРО се истакнувал со своите квалитети како организатор и агитатор, а токму негова била заслугата за ширење и омасовување на Организацијата. Семејни одлики на Тренчовски биле чесноста, искреноста и отвореноста, нивниот авторитет меѓу луѓето. Така и ни малку случајно бил избран за благајник на месната организација во Владимирово. Со својата решителност и храброст брат му Игнат бил во првите редови од четата на малешевскиот војвода Христо Котруле.

Во бунтовното Владимирово го завршил основното училиште и се формирал во бестрашно дете постојано затрчано по вистината, правдината и иднината. Малото овчарче секогаш имало нарамено две торби. Врсниците му се исчудувале, гласно викајќи по него: *Еве го пак Коце со две торби*. Во своите спомени за безгрижното и босоноγο детство ќе запише: *Се сеќавам на лејошто во 1906 г., кога бев ги зајлагнил овциите поод едно дрво со голема сенка при чеимаша на Габеро, од каде шито пашош се делеше за Пехчево и за Радовиш. Во тоа време поминаа со коњи двајца градски облечни луѓе и еден селанец. Се врнаа и седнаа крај чеимаша да се одморат и најпашош стигудена вода. Двајцата градско облечни луѓе ме видоа дека јас чеимаша, и ме зашишаа, дали ода на училиштите, и зошто носам две торби. Им реков*

¹ Оливера Тренчева, Македонија – незгасната желба во време без надеж, изд. Македонска реч, Скопје, 2012, стр. 374.

дека ода, сега поминав со одличен усѐх, за четврто отделение сум. Носа две торби, една за книжице, а друга за леб. Ме запиташа што носи со лебот? Одговорив – сол, урда, понекогаш и сирење. Тогаш меѓу себе шивко си рекоа: Тоа деќе кога ќе порасне нема да биде овчар – што го чув и јас.² Од најрани години негови најголеми љубови биле книгата и читањето, нешто подоцна и пишувањето. Прогимназијалното образование го оформил во Скопје. Незгаслива била жедта за освојување на нови знаења и за непознати простори. Иако татко му се противел, Константин бил смртно заинтересиран и се запишал во Военото училиште во Софија. Ваквата би рекле, невидена храброст на момчакот се должи на фактот што во него учел и се челичел апостолот на светото македонско национално револуционерно дело Гоце Делчев. А тој ги исполнувал соништата и копнежите на Константин кој секако потајно посакувал во себе да биде барем дел од големото чедо на напатената и поробена татковина Македонија. Да биде горд и непокорен Македонец. Работите потоа така и излегле.

Во Военото училиште бил меѓу најдобрите и највредни ученици. Постојано читал и го проширувал сопствениот светоглед. И оној значаен податок дека токму во шесте години Тренчев почнал да пишува, онака како хоби, првин лирски песни, па драмски текстови и хуморески, во кои внесувал елементи на блага сатира. Но подоцна со младешки занес и порив ќе почне да пишува и патристички песни посветени на големите македонски револуционери.³ Тоа не било само младешки занес, ниту пак задача на денот. Создавањето литература била негова творечка преокупација што ќе се остварува до последните мигови во животот. Едноставно, литературата за него била возвишено пресоздавање на животот. Се надвиснале црни облаци и катадневно се множиле човечките трагедии во Балканските војни (1912 – 1913). Имено, во 1913 година, за време на Втората балканска војна, кога грчките војски вршеле невиден терор низ Малешевјата, живошто го зазубиле мајка му Софија и сестра му Велика. Всушност, веднаш по палењето на селото Русиново, бежјат од Владимирово, таму биле фатени од грчките насилници. Биле силувани и сверски убиени. Истата година и неговиот брат Ефтим Тренчевски, отишол од сојузата и две ќеркички, бил мобилизиран во бугарската армија и испратен на бојното поле против грчките војски. Учествувал во битките кај Негрија, каде што бил заробен и дејоризиран во злогласниот логор на грчките осиротени Трикери. Тука за навек ги оставил своите младешки коски.⁴ Тогаш Константин

² Исто, стр. 121.

³ Исто, стр. 123.

⁴ Бранко Белдедовски, Од пазувите малешевски, Скопје, 2012, стр. 132.

Тренчев едвај имал осумнаесет години. Военото училиште во Софија со одличен успех го завршил во учебната 1914-1915 година.

Од училишната клупа голобрадиот потпоручник на бугарската армија Тренчев се нашол во виорот на Првата светска војна. Во борбите на Солунскиот фронт минал четири долги и тешки години. Војувал во составот на Единаесеттата пешадиска македонска дивизија на фронтот на Кајмакчалан, Беласица, Криволак и Дојран. Секојдневно се гледале очи в очи со смртта. На 6 ноември 1915 година, бил сведок на погибијата на знаменитиот револуционер и војвода Христо Чернопеев, командант на Првата чета на Шестиот полк на Единаесеттата македонска дивизија. Ако во Военото училиште теоретски се наоружал во освојувањето на нови вредности, тогаш Првата светска војна го покажала лицето на најголемо зло за човештвото што како Дамоклов меч виснал над главата на младиот и правдољубив Македонец. Тие црни времиња Константин Тренчев подоцна ќе ги запише во своите спомени. На нив посебно се задржуваме не како на историско сведоштво, туку како најверлива потврда за неговата писателска дарба. Дневниот запис прераснал во прекрасна литература. Се пресоздал со силата и моќта на неговото книжевно величество фрагментот. А таквата постапка е аргумент за модерниот поетски сензибилитет на Тренчев. Ќе си земеме за право да нагласиме, да истакнеме оти токму низ овие страници до полн израз доаѓа авторот Тренчев, па и нема воопшто да претераме ако додадеме оти тоа е она најубавото од неговото богато и разнородно ракописно книжевно наследство.

Наспрема минливоста и неповторливоста, апсурдот и парадоксот на егзистенцијата се поставува хаосот или уште поточно пеколот именуван војна. *Се борши, убиваш или ти убиваат, а знаеш ли зошто? Не!... Морбини слики, расфрлени делови од тела, унакажани лица, локви крв... Миризма на смрт... Се праашува каде е винаја... чија е... Ужас околу тебе, ужас на сите страни... Уништени животи и судбини на десетици илјади млади луѓе, а многу и во црковите на младоста...*⁵ Стварноста станала еден недогледен тунел. Ветришта те внесуваат во него и те снемува. Како никогаш да не си бил, не си постоел, не останало ниту име ниту спомен за човекот. А сакал не сакал во одбрана на сопствениот живот се престорил во крволочен звер. Останал сам со себе ниту на земја ниту на небо. ... *Ја гледам долготата врвлица на заробеници изморени, уништени, ослабнати, непригодни, како во очај и молк го следат и нивните неизвесности, на злокобната судбина, нивните до ужасот кон осиротови Трикери, кои тоа нивно змиско гнездо, кон осиротови на ветровите, што вршат и*

⁵ О. Тренчева, исто, стр. 129.

брановиџе шџо рикааџџ, кон џаџџџџ на вечносџа, кон џлуваџа џробница на нивнаџа младосџџ... Горка суобина Боже!... Наџаџџени дуџи во молк без џџрунка надеж, без свейџол зрак... фрлени на оруџаџа сџџрана од вербаџа... Се е џџука ужасно... џџсџџо... Само, небесниџџ свод осџџана да сведочи за ужасџџ нивен, за суобинаџа на сџџрадниџџ човек... за кобнаџа суобина на браџа ми.⁶

Фрагментите во спомените на Константин Тренчев низ импресивни сликиги откриваат сета бесмисла и минливост, парадоксалност и апсурдност на егзистенцијата. Тие недвосмислено ја најавуваат и трагедијата на својот автор. Наспрема минатото и историја, над нивната прав и мемливост, над нивната истрошеност и немоќ, се спротивставува новата литература, новата уметност воопшто и секако еден од нејзините најбитни и суштински искази – фрагментот како рожба на новото време. Токму со користењето на фрагментот Тренчев и го прави предизвикот и речиси невозможниот резултат во кој кажал се што имал намера да каже и притоа не оставајќи никаков простор за туѓи дополнувања или дообјаснувања. Оттука тој постојано, би рекле неуморно ја има целосната одговорност пред пишаниот збор. Фрагментот е рожба на новата уметност, пишува Гео Милев и додава оти новата уметност е фрагментарна. Во остварување на својата задача, на уметничкиот ефект, уметноста се користи со минимум средства. Нагласката дека фрагментот не е само една одвоена мисла, всушност него го издигнува како суштина на сета уметност. Стилот доведува до фрагмент. И Милев точно одредува: *Сџџил: синџџеза: фраџменџџ*. Целосната оствареност на стилот го раѓа фрагментот и стилот го создава уметничкиот ефект. Во тоа е и големата моќ на фрагментот, на фрагментарната уметност.⁷

Во кое било време и каде било папочната врска на Константин Тренчев со родното Владимирово била нераскинлива. По завршување на војната се вратил дома. Во договор со домашните решил да студира на Медицинскиот факултет во Виена. Што подалеку од крвавиот и мрачен, неспокоен и непредвидлив Балкан. Семејниот ген и во ваквата одлука го потврдува европскиот интелектуален профил на Тренчев. Секој почеток е најтежок, а потешка од првата студентска година како да немало. Имал скромни познавања од францускиот јазик, сите сили ги вложил за што побрзо совладување на германскиот, а за да може да ја избори и горчливата корка леб дополнително работел. Ако трудот и единствено ги носи резултатите, тогаш тој е исплатлив во овој пример. Меѓу најдобрите студенти се вброил

⁶ Исто, стр. 126.

⁷ Васил Тоциновски, Нашите тажни страници, изд. Академски поечат, Скопје, 2005, стр. 67-76.

и тој, посебно истакнувајќи се на вежбите по анатомија и по хистологија. Не постои поспокојно или позлочесто време во опстојбата/историјата на Македонија. Студиите и дејствувањето во Виена во периодот од 1921 до 1928 година, се доба на речиси секојдневни, постојани и континуирани манифестации и акции за афирмација на нејзината вистина и решеноста до последен здив да се води борба за ослободување и обединување на татковината. Токму Виена тогаш станала еден од најголемите македонистички центри во Европа.

Студентот Тренчев се приклучил во работата на Македонската федеративна организација (МФО) којашто во Виена бележела извонредна активност и големи успеси. Тука доаѓале Тодор Паница, д-р Филип Атанасов, Славе Иванов и други, со кои соработувал и другарувал. Моќта и иднината на еден народ се во нејзините младост и интелигенција. Тие смело и бескомпромисно ја разгласувале вистината за Македонија и за македонскиот народ, за нивниот идентитет како народ кој има сопствена историја, традиција, јазик и култура. Од Грац, Виена, Берлин, Париз, Лајпциг, Женева, Прага, Букурешт на дошла сама по себе потребата за единство во таа борба, па од 5 до 8 јануари 1925 година, на Основачкото собрание во Лајпциг се формирал Македонскиот студентски сојуз. Со сета душа и енергија во нивните акции несебично се вклучил и Тренчев. Притоа од многуте бурни случувања, секако треба да се одбележи појавата на весникот *Македонско сознание* во Виена, чиј прв број излегол на 15 декември 1923 година, и опстојувал до јули 1925 година, а покрај Кочо Хаџи Риндов како прв главен уредник и Георги Карамитрев, како *главен уредник на весникот одредено време работел и Констанин Тренчев. Во тој период, весникот објавувал статиите кои отворено агитирале и го образложувале ставот на федералистите дека независна и обединета Македонија како рамноправна членка со другите балкански држави во една Балканска федерација е најдоброто решение за отвореното македонско прашање. Покрај тоа, во весникот биле објавувани и теми од македонската историја, вековните борби за нејзино ослободување, проаѓандиите на соседните земји и за многу прашања околу теророт врз македонскиот народ, за човековите права и слично.*⁸

Новинарско-публицистичката дејност на Константин Тренчев претставува мошне значаен и неодминлив дел од неговите живот и борба. Таа е тема сама по себе којашто веруваме нема долго да чека да ја доживее сопствената научна елаборација. Во книгата на Оливера Тренчева *Македонија – незаснајта желба во време без надеж* во делот

⁸ Б. Белдедовски, исто, стр. 135.

именуван *Прилози*,⁹ поместени се шест текста. Тоа се *фрагменти* од *записи*. Тоа се негови *зледања*, *поимања* и *размислувања*, *пишувани во Виена*, како *одговор на многути* *иласирани невиситини* и *фалсификации* за *Македонија*, *кошти* *сигнале* *до видни општественици*, *полициари*, *исаители*, *журналисти* и *др*.¹⁰ Иако пишувани пред девет децении текстовите на Тренчев по актуелноста, аналитичноста и мудроста и денеска се вреден аргумент кој како да изникнал од нашата современост. Историските собитија на македонствувањето би сакале да ги проследиме токму низ овие негови трудови чија што единствена и голема тема е Македонија. Поделени се во три циклусни целини: *Македонија во мое* *време*, четири текста, *Дејноста на македонскиот студент во Европа* и *Односот на Европа и светиот кон Македонија*. Тие и најверливо го создаваат општествениот, револуционерен и родољубен профил на Тренчев. Дополнувања и коментари се непотребни.

Првиот текст од *Македонија во мое* *време* има поднаслов *Појавата на македонскиот прашање* и бил напишан во Виена, 1924 година. Македонското прашање било постојана и актуелна тема многу одамна. Европската општественост низ виорните години на Балканските војни и посебно во Првата светска војна со особен интерес ги следела случувањата на Балканот и во Македонија. Таа била тема за недоброј пишувања и за јавни настапи на познати и авторитетни писатели, новинари и публицисти, јавни и културни работници. И постојано се наметнувала дилемата дали напатената Македонија ќе успее да го разврзе Гордиевиот јазол што го создале интересите и пропагандите не само на балканските народи, туку и на моќните европски држави. Најголеми непријатели на земјата биле токму нејзините први соседи. Како да се раководеле од претскажувањето на Бизмарк оти оној кој ќе господарел со Македонија, ќе бил господар на Балканот, па Грција, Бугарија и Србија по ослободувањето од Турција ја имале единствената и најголема преокупација да ја завладеат Македонија. Во потрага по вистината авторот се втурнал во библиотеките и како што забележува немало што не прочитал за подалечното и поблиското минато на татковината. Се разгатувала таа од антиката со полниот блесок на Филип и на Александар Македонски, па така дошол и до битниот податок оти во времето на Христовото раѓање македонскиот народ бил дел од малубројните цивилизирани народи. Христијанството ги раскажувало страниците на Самоиловото царство, за Охридската архиепископија, за основоположниците на словенското писмо и јазик Светите браќа Кирил

⁹ Оливера Тренчева, исто, стр. 259-291.

¹⁰ Исто, стр. 259.

и Методиј, Охридската книжевна школа, Светите Климент и Наум Охридски. И така како жива вода библиската земја Македонија го плодела животот до денешни дни. Но, никогаш не наведнала глава и не престанала да сонува и да се бори за сопствените слобода и иднина. Во петвековното турско ропство се одгласувале и бестрашно се заканувале многу буни, востанија и револуции – Карпошовото, Разловечкото, Кресненското, Охридското, Илинденското крунисано со првата република на Балканот – Крушевската.

Од сите страни зло и опасности, чума и смрт. Народот ја испеал песната за Ѓорѓи од сите страни сардисан. А Тренчев точно и трајно ја кажува грдата реалност што не ветува и не носи ништо добро. Во процесите на жестоката денационализација *Буѓариите велеа и докажуваа дека сме Буѓари, браќа њо род, Србиите велеа дека сме сѝари Срби кои ѓо заборавиле њоа, а Грциите дека сме Грци, славјанофони. Се ѡрашував како е можно и возможно ли е еден народ истовремено да му ѡриѡаѓа на ѡтри различни народи, и може ли на еден цел народ да му се одземе или догаде друѓо чувсѡво на ѡриѡаѓносѡ. Верував во законѡт на времѡто како неѡѓрешно, најмоќно оружје дека вистинаѡта ѡешко може да се избеѓне, скриеноѡто може да ѡлее низ времѡто, но не и да зѓасне и исчезне. Знаев добро и ѡоа дека секој кој е роден во Македонија се врзува за ѡаа ѡочва, за земјаѡта на своите ѡредци, ја чувсѡвувa и ја има своја, и знае дека е Македонец и за навек ѓо носи ѡоа име.* Текстот како да е сега пишуван. Или тоа е говор од јавен настап во овој миг. Повампирените соседи се престориле во уште поголеми и смртни непријатели, во кржави сметкаѡи за кои Македонија е најроматичниот дел од нивната историја, та со еден збор како така да се родиле и не дај боже, така ќе си умрат.

Авторот долго го прогонувала мислата зошто сето тоа е така и дали како народ треба да бидеме избришани, да не снема! Како никогаш да не сме биле. Така повеќе нема да постои и македонското прашање. Ниту едно време или власт не се однесувала поинаку, иако сите гледале и се чудеде на жилавоста на Македонците кои едноставно како пирејот биле неуништливи. *Грешкаѡта беше ѡѡто ѡоѓашниите ѡолиѡѡчари на Евроѡа, оние кои ја водea ѡолиѡѡкаѡта и дѡѡломаѡѡѡјаѡта, не сакаа да ја соѕледаат и сфаѡат ѡживаѡта ѡрисуѡѡносѡ на македонскиот народ, кој е ѡука на своето, којѡѡто ѓрчевѡѡто се бори не да владее, не да освојува, ѡуку да оѡѡѡи на својаѡта земја, во која сака да живее слободно и досѡѡинсѡвено. Но ѡоа не беше и нивен ѡѡѡерес. Во ѡоа мноѓу ѡмоѓнаа и соседниите држави и моќните нивни ѡроѡаѓанди, кои добро ја одѡраа својаѡта улоѓа, сѡѡе ѡѡе ѓо најдоа својѡт ѡѡѡерес, соседните се ѡроширија, а Евроѡа ѓо доби ѓеосѡраѡѡешкиот ѡѡѡерес ѡреку Македонија – мосѡѡѡт кон Белоѡо*

море, блискиот и далечниот исток. Европа и натаму останала глува и слепа. Вториот фрагмент од циклусот е посветен на *Македонскојо ирашање низ лавиринтиите на балканската, европската и светската политика и дипломатија* (1924, Виена). Запознавајќи ја детално историјата на татковината Тренчев можел да ги воочи сите јавни и тајни игри кои не навестувале ништо добро за судбината и за иднината на Македонија. Како доктор – непогрешлив дијагностичар прецизно укажува на штетните политика и дипломатија на сите нивоа и од сите страни како едно светско лудило. Во него се е точно пресметано, прецизно е определено и едноставно лек нема. Зашто *многу иреговори и договори беа направени јавно и тајно, а многу од нив заговарани и договарани во тесни кругови на дипломатиите и во кулоариите, коишто останаа незайшани, ни во воените, ни во дипломатските, ни во историските документи. Нема ништо истрашно од психолошката игра со народот иреку заведување, ироаганди и лажни вешувања во даден историски моменти. Но и нема ништо иожеситоко од себелубието и лукавството на некои луѓе со и.н. мирољубив дипломатски дух. Насекаде крв, поразии и смрт, страдалници и жртви, пустош, ама никаде за жал го нема првостепениот документ за злосторство. Има убиени, но не постои убиец.*

Како учесник и како сведок ги запишува и страниците за *Македонскојо ирашање низ двете Балкански и Првата светска војна* (1923, Виена). Малите новосоздани држави на Балканот биле свесни оти сами не ќе можат да ги истераат Турците од Македонија, па за таа цел го формирале Балканскиот сојуз кој не можел да има поинаква од онаа гласна намера во која едно се прокламира а друго се спроведува. Под крилатицата за ослободувањето на Македонија се сокриваа нивните интереси да ја заграбат или ако тоа не можат, да ја распарчат и да ја поделат меѓу себе. Се мислат и смислуваат нови војни за нови македонски црнила. Светот и натаму останува слеп. *Големите сили не ја согледаа иорноста и жилавоста на овој народ, не го разбраа ни нејкорот, ни ошорот кон наметнатата делба и кон иуѓинската власт. Тие добро знаеја дека Македонците имаат долгодолжна своја историја и своја соиствена земја во којашто сакаат слободно да живеат и да се развиваат, убедени дека иако го заслужуваат... Но иако не беше во нивен интерес. Секое време носи и предлага нови идеи за решавање на македонското прашање. Станува несфатливо колку светот е затворен, незаинтересиран за нив, ретардирано и натаму повторувајќи ја актуелноста и тежината на македонското прашање а притоа ниту да се понуди било каков предлог или решение. Лицемерие и интрига, малоумие и бесмисла. Идејата за автономија на Македонија има долга историја. Била таа тема на расправа од втемелувањето на ВМРО до Париската*

мировна конференција. Идејата за Балканска федерација датира од крајот на турското владеење, уште пред Балканските војни и *иџаа како идеја се обидува да разреши една максималистичка програма со доста зајаканости, значајна и вдахновена од руското славјанофилство, иџаа за нас Македонците иорифајлива во дадената иолийчка консулација. Но дали бевме способни ние на Балканот за такво нешто и во ова време, кога над сите ни наовиснала недоверба и измама. Требаше ирејходно многу да се направи, инаку федерализмот би стирал од различностите на народите, од нивната историска иовареност и наследство, од верската неирелигиозност, од различните традиции и обичаи. Тешка разрешница иоварена со многу иравдани и неоиравдани зајаканости што иреба да се надминат, а крвавите меѓусебни иресметки да се забораат како ираѓаите и раниите од војните коишто за себе осавија хаос и иустош во душите на луѓето. Како новинар и уредник на весникот Македонско сознание Тренчев посебно се задржува во афирмирањето на ваквата идеја којашто од своја страна ќе одигра значајна улога во формирање и афирмација на македонската национална свест и совест. И овие страници напишани се во Виена, во текот на 1925 година.*

Мемоарскиот запис *Дејноста на македонските студенти во Евроа* (1926, Виена) е живо сведоштво како спротивставување на Големите сили кои по поделбата на Македонија и со премолчената асимилаторска политика врз Македонците од соседните држави живееја со сопствената измама оти е решено и повеќе не постои горливото македонското прашање. Авторот аргументирано го проследува историјатот на македонските студентски друштва, нивните програми, работа и акции, идеи и идеали, собранија и конференции. Притоа посебно треба да се одбележи богатата издавачка дејност на книги, албуми, брошури, информативни билтени, етнографски карти и други материјали. Мошне познати и широко прифатени биле библиотеките *Про Македонија* којашто третирала значајни и актуелни македонски историски теми, *Страници за Македонија* испишувани од значајни и познати автори и имиња и *Пеколот на Македонија* како пишани сведоштва за малтретирањата, масовните насилства и убиства, жестоките палежи и грабежи за кои дотогаш светот не слушнал и не беше ги видел и доживеал. Македонските студентски друштва биле *иосебен вид на револуционерна борба во нашата историја, иод име културно-иросветен национален фронт, раководена од македонската интелигенција во Евроа. Целта ни беше да се ироитивсавиме со научни аргументи на жестокиите иројаѓанди и на фалсификуваното иреисавување на нашето историско минало. Иако дејноста беше декларирана како културно-иросветна, иџаа всушност ги имаше сите белези и карактеристики на национална борба,*

но без крв и оружје... Родољубието и правдољубивоста го исполнувале и го осмислувале животот и работата на Константин Тренчев. Но за жал тие биле радост и вознес, тага и болка, но и прогон и казна.

Целосната посветеност на својот македонски народ и на татковината Македонија ја аргументира и записот *Односоиѝ на Евроѝа и свейѝоѝ кон Македонија* создаван во цели четири десетлетија, поточно од 1927, во Виена до 1967 година, во Скопје. Нурнат во историските собитија од кобната 1912 именувана како *ослободѝиѝелна војна*, 1913 година на делбата како апсурд на правото и справедливоста, крвавиот и моралниот терор, и ако тоа биле битки за човекување тогаш зошто Србија почнала невидена жестока денационализација и асимилација, а во истиот миг Грција ја спроведе безмилосната и група демографска промена на населението. Ни Еверопа ни светот не ги заболеле уво, око не им трепна, поучува народната мудрост. Токму и единствено по диктат на Големите сили во зимата на 1918 година, со оружје и недоброј невини жртви создадено е Кралството СХС. И натаму ниту збор на противречие, или да се каже оти тоа е лага што *Грција, Србија и Буџарија ѝи имааѝ за свои Македонија и македонскиоѝ народ. Можно ли е еден народ кој со векови оѝстѝанал сеџа да му ѝриѝаџа истѝовремено на ѝри друџи народи. Дали ѝѝоа сѝоред истѝориоџрафијаѝа на Грција, Србија и Буџарија не делува небулозно и нелоџично, а истѝоѝо ѝрашаѝе се огнесува и до цивилизиранаѝа Евроѝа, - Има ли ѝримѝер во свейѝскаѝа истѝорија ѝри различни народи истѝовремено да ѝолаџааѝ своѝ ѝраво на друџ народ и на друџа земја, - каква нелоџичносѝ... ѝараноѝносѝ. Се проследуваат потоа Втората светска војна, создаваѝето на Титова Југославија па така времиѝаѝа и ѝолиѝикаѝа се менливи, а истѝоријаѝа има свој менлив ѝек и своја лоџика. Македонија ѝо 1944 ѝ. се здоби со државносѝ, но не како самосѝојна и независна држава, ѝѝуку како реѝублика во новаѝа јѝџословенска федерација, неѝѝо ѝѝѝо беше ѝоџубно за нас, заѝѝо изосѝана и ѝоследнаѝа надеж за обединување на македонскиоѝ народ, осѝана ѝѝој и ѝонаѝѝа му ѝодѝелен. Новото време се спротивставува на идеите и идеалите на Константин Тренчев, изиграни се соништата и копнежите на македонскиот народ, па оттука и настанува ново кобно време.*

Во 1928 година, по завршување на студиите добил понуди да остане на Медицинскиот факултет во Виена или да работи како доктор тука. Но, младиот домољубен Македонец има една и единствена желба да се врати во својата поробена и распарчена татковина Македонија. По нострификацијата на дипломата во Белград можел да избира да биде доктор од Белград до Врање. Негова цел била родното Владимирово. Новата власт и новото ропство веднаш го запишале во списокот на опасните државни непријатели. Неговите родољубни и слободоумни идеи

биле поразителни за власта и политиката. Ниту дипломата од угледниот европски центар немала никаква вредност да се добие државна работа. Бил лекар од приватна пракса во Владимирово и во Берово, а потоа и околиски лекар за Малешевијата. Така ја заокружил 1935 година. Наскоро потоа се отвориле новите семејни страници. Се оженил со Трајанка, од соседното Царево Село, од богатото и угледно семејство на Коларови. Имале четири деца: Оливера, Мирјана, Данка и Ристо. Живееле спокојно и среќно на имотот што како наследство го добила сопругата. Посветеноста на домот и семејството, морал рамноправно да ја споделува со неволиците и маките на пијанечкото население. Како единствен лекар бил и мајка и татко – општ лекар, интернист, гинеколог, акушер, педијатар, се борел со заразните болести и со немањето лекови, војувал со смртоносната маларија. Држел советувања и предавања за тоа како населението да се заштити и да се справува со оваа тешка болест. Во училиштата ги просветувал децата по хигиена и превенција, а го организирал и првиот курс за брза помош во Царево Село. Во состав на постојната општа амбуланта, ја формирал и маларичната амбуланта со лабораторија. Во неа биле правени и некои рутински анализи, како на пример, урини со седимент и крвна слика со периферен размас. Треба да се запише, да се нагласи, да се преповторува и да се помни оти Константин Тренчев не само како интелектуалец од највисок ранг, туку и како професионалец е човек кој во својата работа се дарува до последен здив. Тоа се ретки примери кои во себе го обединуваат субјектот човек и зналец, воин за правдини и вистина, самопожртвуван родољуб и човекољубец, пример кој сам по себе восхитува и предизвикува воздишка: ех, навистина, на светот сè уште постојат генијални и совршени луѓе!

Животот за него е постојана борба, како што и во професијата катадневно се учат и приопштуваат нови знаења. Престојувал во Државната болница и во Централниот хигиенски завод во Белград, учествувал на многу конгреси и семинари во Виена, Будимпешта, Прага, Софија. Некогаш бил раководител на Одделот за школска медицина во поликлиниката *Идропија*, а како најголема заслуга биле неговата иницијатива и учеството во воспоставување на службата за Домашна посета и за Брза помош во Скопје. Во 1964 година, доктор Тренчев бил именуван за раководител на новоизградената амбуланта *Водно*. Негови пријатели и соработници од тоа време биле најголемите медицински авторитети, како: Баздов, Караџазов, Арсов, Сушец, Харламбие Манчев и други.¹¹ Се пензионирал при крајот на 1968 година.

¹¹ Vox medici, Скопје, год. 18, бр. 64, октомври 2009, стр. 18-20.

Времињата се менувале молскавично, но не донесувале ништо добро. Пред Втората светска војна Тренчев како лекар бил мобилизиран во војската на Кралството Југославија. Службувал во Чачак и во Ужице, а по распаѓањето на војската и по капитулацијата на кралството се вратил кај семејството во Царево Село. Како човек и како лекар бил почитуван и сакан од сите. Почнала и Народноослободителната војна. Во неа ја гледал продолжената борба на илинденците, воспоставил илегална соработка па од сопствената аптека партизанските единици во родниот крај ги снабдувал со лекови и со санитарни материјали. Едно се стремжите наспрема стварноста како спротивставена и противречна категорија. Соништата за независна и обединета Македонија се пеплосале. Борбата продолжила и по конституирањето на Демократска Федерална Македонија во состав на Демократска Федеративна Југославија. Страдањата и црнилата на Константин Тренчев како допрва да почнувале.¹² Се отвораат нови и темни страници од животните и творечки врвици на слободољубивиот и непокорен Македонец. Така љубовта и приврзаноста кон татковината се престориле во жестока казна. Од властите била побарана највисоката цена – да се плати со сопствениот еднаш и кратко даден човечки живот. Тој и може насилно да биде одземен, но никој никому не може да му украде или замени светите идеи и идеали, соништа и копнежи.

Ликот и делото на доктор Константин Тренчев извонредно опстојно и аргументирано се завештани во трудот на Даринка Пачемска Петреска.¹³ Со нејзината изненадна смрт тој остана во ракопис, па им благодариме на Оливера и Мирјана Тренчеви за довербата и за можноста да можеме да го користиме истиот. Уште во првите редови од *Предговорои* авторката прецизно и луцидно би рекле, го дефинира човекот кој *ѝ имаше ситѝе доблесѝина извонредени ѝелекѝи уалец, евроѝски образован лекар, вљубеник во своја ѝта ѝрофесија, бесѝрекoren хуманисѝи верен до совршенсѝиво на Хиѝокриѝоваѝта заклейѝва, ѝриврзан на македонскаѝта ѝтрадиѝија и кулѝиура на живеене и ѝочѝиуѝвач на кулѝуриѝе на оруѝиѝе народи во Евроѝа и на Балканаѝи. Го ѝосвеѝуваме на еден македонски ѝаѝѝриѝиѝи и доследен до фанатѝизам на идејаѝта за осѝварување на македонскаѝта државносѝи – создавање на слободна и независна македонска држава, идеја која ја заѝознал и ѝрифатѝил уѝиѝе како деѝе во своето револуционерно семејсѝиво, во родноѝто село Владимирово, во бунѝиовнаѝта и слободољубива Малешеѝија,*

¹² Благоја Трајаноски, Докторската тројка од Скопје, Глас, Скопје, год. 3, октомври-ноември 1993, стр. 27-28.

¹³ Даринка Пачемска Петреска, Д-р Коста Тренчев (1896 – 1969), Личност посветена на хуманоста и татковината Македонија, Скопје, 2010, ракопис, страниците не се пагинирани.

семејство посветено во тајниите на Македонската револуционерна организација набрзо по нејзиноста создавање во Солун во 1893 година. Таа нејова одредба станала сосиавен дел на нејовото живеење, работата и одстојување и во најтешките периоди од нејовото живото, ја збогатувал со нови искуства преку своето образование во Скопје, Софија и Виена, преку контактите и соработката со многу Македонци од многу краеве во Македонија, додека бил во ровоите на Македонскиот фронт (1915 – 1918), за време на нејовите студио во Виена (1922 – 1928), преку контактите со нејовите идејни и политички истоомисленници од другите краеве на Македонија меѓу двеите светски војни во рамките на Кралството Југославија, од нејовите пациенти во Малешевјата и Пијанец. Идеалите се составен дел од човекот, тие се негов карактер, знак за идентификација на личноста, мера за неговата човечка и човечна вредност, препознавка за личната егзистенцијална филозофија.

Од идејата за создавање на слободна и независна македонска држава не се откажал и по конституирањето на Федерална Македонија во авнојска Југославија. Секој со себе ја носи сопствената судбина од која бегаете нема. Така идејата за ВМРО на Тренчев и Терзиев според насловувањето на Виолета Ачковска,¹⁴ била тешко нападната и обвинета. Во името на народот македонскиот комунистички суд ќе го жигоса како предавник, како непријател на државата, кој со неколкумина приврзаници се дрзнал да бара самоопределување на македонската федерална држава и одвојување од Југословенската федерација а со цел за остварување на идејата за обединета и независна Македонија. Се задржуваме накратко на неколку стожерни настани од тој период кој опстојно е обработен во трудот на Оливера Тренчева.¹⁵ По иницијатива на позната докторска тројка Коста Терзиев, Константин Тренчев и Васил Иванов во октомври 1945 година, во Скопје се одржала тајна средба со присуство на триесетина бележити луѓе од вардарскиот дел на Македонија. Донесена била одлука таа да се обзнани како Деветти возобновителен конгрес кој ќе треба да го означи постоењето и работата на ВМРО. Привремениот устав на Организацијата бил именуван ВМРО – 1945. Автор на овој документ е Иванов. Таа била поделена на три области: битолска, скопска и штипска, а Централниот комитет имал тринаесет члена. Негов член е и Тренчев. Веднаш било договорено да се гради и шири Организацијата, со препорака за формирање на тричлени групи по селата и петчлени во градовите кои би биле самостојни а како такви преку околиците, окружните и обласните раководства би се поврзувале со Централниот комитет.

¹⁴ Виолета Ачковска, ВМРО на Тренчев – Терзиев,

¹⁵ О. Тренчева, исто, стр. 191-247.

Традицијата и континуитетот на македонствувањето се потврдени и преку стратегијата во организирање и во пишување на документите. Статутот и целите на новата борба, потоа и уредувањето на Организацијата биле едноставно позајмени од документите на ВМРО и на ММТРО, но ставени во функција на актуелните состојби во вардарскиот дел на Македонија. *Всушност, д-р Тренчев и д-р Иванов, како активни членови на Македонскиот студентски сојуз (МСС) меѓу двете светски војни, многу добро ги познавале тие документи, како и целите за кои се борело ВМРО.*¹⁶ Колку тие и таквите идеи живееле во македонскиот народ најдобро потврдува податокот дека до јуни 1946 година, Организацијата броела десет илјади организирани членови. Тогаш и се случиле првите провали. Раководството на *ВМРО – 1945*, во април и во мај 1946 година, до владите на големите сили го испратила *Меморандумот*, во време кога по стивнување на Втората светска војна се подготвувале за Париската мировна конференција. По анализата на македонското прашање, *Меморандумот* во име на македонскиот народ барал да биде овозможено неговото природно право за самоопределување, секако под меѓународен надзор, што ќе значи и конечна реализација на неговите вековни идеи и идеали за создавање на своја и сопствена *слободна и независна Македонија*. Негови потписници биле: д-р Коста Терзиев, д-р Константин Тренчев, д-р Васил Иванов, Георги Гоцев, Кирил Сивевски, Димитар Пеев и Никола Попов.

Југословенските власти го имале во раце *Меморандумот* и со тоа можеле да ја поведат битката до смрт. Биле откриени главните центри и раководните луѓе на Организацијата и во текот на мај и јуни 1946 година, биле уапсени раководството и повеќе од три илјади членови на *ВМРО – 1945*. Кои методите биле применувани и не треба да се кажува. Во долгите и пеколни истраги голем дел од затворениците не можеле да издржат и подлегнале на тортурите уште за време на истрагата. Бил формиран специјален суд за членовите на Централниот комитет. Нештата однапред биле познати. Да се прогласат за *предавници* и за *бугарски агенти*, а единствената казна што требало да биде изречена била смрт. Останал од народот аманетот оти секое зло е за добро и оти секое добро може да биде за зло. Во меѓувреме *Меморандумот* гласно одекнал во европските јавност и печат. Четирите големи сили СССР, САД, Велика Британија и Франција во јануари 1947 година, составила своја делегација која на самиот терен требала да види што навистина се случувало во Македонија. Наишла на несовладливи пречки. По пристигнувањето во Белград југословенските власти решително ја отфрлиле посетата на Македонија и оти ваквиот гест претставувал мешање во внатрешните работи на Југославија. Преку своите

¹⁶ Б. Белдедовски, исто, стр. 141.

амбасади и други странски мисии делегацијата лично се обратила до Тито. Така било сепак изнудено некакво прифаќање кое овозможувало средба не со целото уапсено раководство на Организацијата, туку само со тројца, потоа дека посетата на Скопје не е можна, па средбата ќе биде во Белград, а разговорите можеле да се водат на српски јазик, со тоа што странските делегати не можеле директно да комуницираат со затворениците, туку само преку преведувачи.

Тие мигови на длабоко паѓање и на неутешно истрајување Тренчев ќе ги забележи во спомените пак како вредни и вредносни фрагменти. *Ужас... ѓрч од сѝрашна болка... сѝрав од судниот миџ... Следуваат ѝрозивки, секоја вечер ѝо еден осуденик ѓо изведуваа и не ѓо враќаа, се ѝаќаа до ѝоследниот. Нао секој од нас надвиснал сѝравот од смртниот час... ѝо секое чкриење на враќањата и ѝрозивка... се ближи смртта, ја осознаваш нејзината сенка, ѝука е, ѝокрај ѝебе, до ѝебе, ѝе разорува сѝравот, душатата исѝудува, срцеѝо ѝрејери... како брза филмска лентата, се одвива се... со ѝолку многу ѓрди слики... Мислатата расѝрѓана рашеѝува, ѓотѝов сум, денеска, уѝре или задуѝре. Изнемошѝен, измачен ѓо слушам соѝсѝвениот шеѝот – не си ѓо жалам живоѝот, но зошѝо сеѓа и овде и на ѝаќов начин.* Останале многу прашања ама уште повеќе немало одговори. Асоцијацијата претставува психолошка основа на фрагментот. Таа ја претпоставува големата душевна чувствителност, интуицијата и со нив ги запишува овие редови. Фрагментите ја добиваат и нивната документарна подлога. Видовито и самиот како да го знаел сопствениот крај та постојано творечки ја ништел хармонијата на животот и светот и на тој начин можел да ги остави сопствените и единствени траги за колективното меморирање на иднината.

И покрај сите пречки Терзиев, Тренчев и Иванов успеале да ги соопштат своите идеи за борбата за создавање независна Македонија под меѓународен надзор, како и за состојбите во вардарскиот дел на својата татковина. Од 25 до 30 март 1947 година, во Скопје се одржало судењето на раководството на ВМРО – 1945. Биле донесени седум смртни казни и шест затворски казни од осум до дваесет години. Меѓу осудените на стрелање и конфискување на имотот бил и доктор Константин Тренчев. Реагирале големите сили и ООН, бил создаден *ѓолем свейски ѝрѝѝисок*, па Врховниот суд во Белград поништил шест од седумте смртни пресуди. По осум години поминати во затворот Идризово, во 1954 година бил ослободен. Со семејството се преселил во Скопје и тука продолжил со лекарската работа. По одлежувањето на казната никогаш ништо не проговорил за патилата и за случувањата, како и за времињата пред тоа како деец во револуционерното движење за независна и слободна Македонија. И натаму бил мудар и трпелив, никого не напаѓал, со здрав дух, ниту еднаш

да паднел во меланхолија, а сите удари и интриги ги примал стоички. Имал навика честопати да преповторува оти човекот треба да умее да простува и тоа му било дадено од бога.¹⁷ Страдањата негови и на семејството си останале лични спомени.

При крајот на 1968 година, доктор Константин Тренчев се пензионирал. Според него животот секогаш останувал недовршена и недопрочитана книга. Затоа секојдневно го исполнувал со пишување. Тоа го радувало и го храбрело. Се навраќал на песните и на драмските текстови, испишувал нови страници од автобиографијата и од спомените кои и не стигнал да ги доврши. Немал среќа пензијата подолго да ја користи. Починал на седумдесет и три годишна возраст во почетокот на 1969 година во Скопје, каде што бил и погребан. Ги однел со себе своите, но и неспогодиите на најмилите кои страдале за и со него, но вечно останал во нив најблескотниот и највозвишен миг на постоење и истрајување. Заминувајќи си од овој свет во некои непознати и темни пространства си останува божјиот благослов да му биде убаво и лесно зашто животот го минал честито и достоинствено. Така како што само еднаш на човекот му е судено да живее, да се каже и покаже, да се пресоздаде и самиот да се победи. Тогаш имало зошто бил човек и зошто живеел.

4.

Нека допре вистината до свеста на оние коишто не
ме разбраа или не сакаа да ме разберат.

Константин Тренчев

Човекот создава и очекува еден ден тоа да ја види светлината на денот. Копнее и сака неговото дело да биде публикувано и вреднувано, да се чита и раскажува, да се помни и да се пренесува од колено на колено. Оти историјата како и животот може да се забават, но никогаш ништо не забораваат. Субјектот како по некое непишано правило со дел од себе останува тајна и енигма во сопственото опкружување. Така многу луѓе, особено оние од нашиот крај го знаеја д-р Тренчев како добар и хуман лекар и како борец за самостојна Македонија, додека малкумина знаеја дека зад себе има и литературно творештво, запишува Оливера Тренчева.¹⁸ Секако татковината и литературата биле неговите најголеми љубови. Не биле тие задача на денот, туку претставуваат долгорочна човечка и творечка стратегија. Татковската поврзаност и возвратените љубов и

¹⁷ Од разговорот со Оливера и Мирјана Тренчеви, 15 август 2013, Скопје.

¹⁸ О. Тренчева, исто, стр. 295.

доверба на децата кон родителот најдобро самите ги потврдуваат. Сакал повеќе нешта да напише, да остави трага за луѓето и времето негово. Дури и пред смртта со растреперена рака, пишувајќи ја вообличува мислата и срочува реченици. Краток е животот да се остварат сите посакувани нешта, па и за тоа. Пишувал на мајчиниот јазик и на јазиците на неговото образование.¹⁹ Не ретко нештата во животот се превртуваат и прекршуваат, стануваат тегобност и болка, та човекот се плаши и бега од сопствената сенка. Едноставно животот на Константин Тренчев, а со него и опстојбата на семејството прераснале во трагедија. Во прокуда, и не ретко молк. Во мртва тишина. Па така сведочи Тренчева оти за жал, тогашните политички околности, премрежија и долготрајните војни го направиле своето, повеќето од напишаното останало необјавено, неосознаено, а било ли тоа важно за творештво со тематика во која провејува патриотски дух и горешта желба за слобода, за Македонија која му била над сè. Многу од создаденото творештво за сопствено лично, но и за општественото, како и на многу луѓе останало необјавено. Ракописите на д-р Тренчев имаат свој сопствен белег, чувствен изблик на љубов кон родната земја и сопствено народство кон неговата мака, копнеж за опстојба и надеж за подобра иднина. Тие се дел од сè уште необјавената македонска литература и историја проткаена со вистина и неизмерна љубов кон поробената, измачена Македонија.²⁰

Летописната книга опстојува единствено со сопствената целовитост. До последниот збор и страница, до завршната мисла, притоа обидувајќи се да останат што помалку непознати или недоречени нешта. Со право авторката забележува: Затоа и се прашувам не е ли веќе време барем дел од творештвото на Тренчев да биде објавено и приопштено кон македонската книжевна историја. Треба ли да дозволиме сеуште празнини, по толку напишани страници во тој наш макотрпен историски растеж на нашата национална култура. Сигурно не! Неговите песни, драми, записи полни со патриотски и историски теми се огледало и сведоштво за едно време и еден народ, кој сè уште останува како недопишана и недопрочитана книга. Пишувал и се прашувал: Дали ќе остане нешто од тоа и дали ќе види бело видело? Многу настани се случуваа: војни, затвори, претреси, конфискации, селидби, земјотрес и др. Иако дел од неговото творештво отиде во пламените јазици кога нашата библиотека за миг исчезна, од срдба или од глупоста на тие што тогаш беа на власт, сепак нешто и остана од тој растурен мозаик од негови творби и материјали. Го имаме сега тоа што преживеа во нашите раце како скапо наследство, дар од татко

¹⁹ Исто, стр. 298.

²⁰ Исто.

ни што со мака и упорност го дочувавме.²¹ Запишаното само по себе не бара коментар, но неспорно дека сме должни како општествена мисла и акција на семејството Тренчеви да му ја искажеме нашата благодарност за грижата, љубовта и пожртвуваноста во децениските времиња и невремиња да се сочува еден вреден и редок пример од неповторливото и чудесно македонствување. Посебно кога станува збор за пример како се сака и брани татковината. И тоа не како некакво правило, како егзистенцијална филозофија, туку како личен и непогрешен подвиг.

Пишувањето за Константин Тренчев не била само задача на денот. Творештвото е голема љубов, долгорочен проект како мисла и смисла на човековото опстојување. Таа љубов не згаснала по првите детски и младешки лирски записи. Во годините на студии, потоа на фронтот и во мрачните и мемливи затворски ќелии пишувањето прераснало во опсесија. Тоа е единствена можност да се истрае во времињата и невремињата на еднаш дадениот човечки живот. И тогаш кога пишувањето било одраз на творечки пориви, но и во политичките прогонувања и во нивните затворски тортури што не ги прифаќаме како нужна потреба, туку единствено и само како злоупотреба. Единствена голема тема на авторот била Македонија. Таа ги симболизирала неговите етички и естетски стандарди како резултат на трудот и работата по кои се идентификува човекот. Злото треба да се совлада во себе, да се отфрлат одмаздољубивоста како кантар на кој се мери око за око, заб за заб, интригата да се заборава, а тоа ќе рече потребно е човекот катадневно да се совладува себеси, да ги одбележува победите над и со самиот себе и на највисокиот врв од постојните исчекорувања по патот од трње да бидат само позитивните мисла и енергија. Да го преповториме златното правило оти за тоа не се потребни убаво одбрани зборови, туку само големи дела. Покрај посветеноста на професијата, гордиот и непокорен Македонец мудро за живот на литературата возвратил со сопствениот живот.

Со години и макотрпно собирано книжевното творештво на Константин Тренчев и со овој избор е само фрагмент од неговите писателски амбиции и остварени резултати. Ако злата судбина едноставно си поиграла со него и му нанела многу зла и неправди кои се истуриле како уништувачка сила и врз неговото творештво, сепак среќата или можеби случајноста, а ние не веруваме во нејзината животворност, ќе возвратат со години би рекле, една по една да доаѓаат напишаните творби од различни и неочекувани страни како радосни предвесници за нова пролет. Во ракописното книжевно наследство што има посебна важност и на што подолу опстојно ќе се

²¹ Исто, стр. 299.

задржиме, сочувани се доволен број страници кои на сите нивоа можат да го потврдат, да го анализираат и да го вреднуваат делото на уште еден непознат македонски автор. Притоа сакаме да нагласиме оти неговата творечка тенденција била длабока сознаена потреба да се остави трајна трага во македонското колективно меморирање.

Поезијата како изблик и одраз на мигот била испишувана во ученичките тетратки, како младешки записи во Воената гимназија во Софија и за време на студентските години во Виена, во рововите на воениот фронт каде што куршумите напаѓале од сите страни, во слободните мигови по напорната лекарска практика, по сопствена желба или пак како груба наредба во затворските зловремиња. Така денеска од поетскиот опус на Константин Тренчев сочувани се педесет и две песни и поемата Бура. Ракописните тетратки исполнети до последниот лист претставуваат своевидна лирска историја за блиската земја Македонија и за македонскиот народ од најдревни времиња до денешни дни. Како ангажиран летописец кој бил восхитен од нејзината историја, традиција и континуитет постојано како македонољубец се судрувал со историјата макеа. А таа не била само војни, бун и востанија, делби и преселби, пеплосувања и поразии, болести, епидемии и смрт, туку вечно зло (тоа само по себе подразбира оти му нема искоренување) коешто низ туѓите интереси и пропаганди го разнебитувала македонското единство и опстојување, ја бришела неговата иднина. Злата судбина не пропуштила ниту еден век а да не го втисне својот пален знак кој веднаш бил престоруван и во колната судбина. Во 9 век сесловенските просветители св. Кирил и св. Методиј со писмото и јазикот Словените ги воведуваат во големото семејство на европските културни народи. Тие не само што стануваат нивни рамноправни соговорници, туку разбивајќи ја јазичната хереца на најдобар и уверлив начин ја потврдуваат филозофската теза за менливост на светот. Ништо не е еднаш и засекогаш дадено, уште помалку некому и на нешто така да му било пресудено. Невидени херојство и мудрост се содржани во постапката на св. Климент Охридски и во неговата одлука на којашто никој не можел да повлијае, да го напушти бугарскиот простор на кој живеел богато и со почит. Си заминал во својот роден Охрид со чест и достоинство, тоа подразбира и некаква неизвесност, но не се согласил како најдобар ученик и следбеник на светите солунски браќа глаголицата да биде замената со кирилица. Го отфрлил предавството. Така Климент само на прв поглед можниот пораз со својата дејност и резултати во Кутмичевица ги престорил во епохален македонистички подвиг. А тој бил едноставно невозможен по оној сесловенски подвиг на глаголицата, а да не заборавиме и со Методијевиот целосен превод на книгата над сите книги Библијата.

И по пет векови турско ропство додека другите народи ги добиле своите слобода и државност, Македонија пак била една и единствена. За жал и натаму во состав на мрачниот и гнил царски поредок кој тешко болен легнат на постела бил осуден на долго умирање зашто лек за него немало. Македонската опстојба со крв ја испишуваат Кресненското и Разловечкото востание, Илинденското востание и Крушевската република. И воинственото знаме го преплавуваат црвената и црната боја. Се издигнува тоа како свест и совест оти слободата и иднината никој никому не ги подарува, туку тие се избираат со сопствена борба и жртви. А големото македонско срце спремно цел свет да го собере во себе тоа пак трајно го запишува во Манифестот на славната Република. Неминовно се редат годините и времињата, настаните и случките, поколенијата и луѓето. А нив стрпливо и доследно Константин Тренчев ги пресоздава во стихови. Најмногу на својот роден малешевски говор и со бунтовниот дух на родното огниште, со теми и мотиви и поетика кои длабоко извираат од искуството на македонската усна книжевна традиција. Така и не ретко неговите стихотворби ни наликуваат како оттргнати делови од македонското катадневие и опстојба, од народните маки и страдања, од македонските црнила, но и од нивната надеж и верба во убавото и во иднинското. Се надвиснуваат и како децидна порака со што пишаниот збор ги добива универзалните димензии и како национална сознајба и како естетска вредност.

Писателската дарба на Константин Тренчев најдобро се потврдува во неговите три сочувани драмски текста. Сложеноста и стапиците кои пред секој автор ги поставува драматургијата го дава и одговорот не само за поседуваната дарба, туку и за стекнатата максима на зналец. А таа се стекнува со многу труд и работа, насобрани информации, со смисла за селективност, за создавање на динамика и возбуда, без којашто творештвото и не постои, за привлекување и дијалог, како иманентен знак на жанрот, со читателот и со гледачот. И овие текстови веднаш тоа треба да го забележине, се дел од македонскиот книжевен летопис на авторот. Национално одредени со ликовите, со просторот и со времето, во нивното веќе запишано свето тројство. Не како потреба, лицемерие или интрига, туку како немерлива љубов кон својата татковина и кон сопствениот народ. Еве сега тие и по толку децении доаѓаат на светлината од денот, па да веруваме оти ќе се досетиме, ќе покажеме ронка самопочит што подразбира и грижа за нивно сценско оживување. Само така драмскиот текст ја остварил својата функција. Со подеднаков успех авторот испишува страници кои се драма што е блиску до трагедија, љубовна приказна со нагласена драмска конотација до само навидум безгрижниот комедиографски предизвик.

Тренчев умее да одбере, да селектира теми и мотиви, да создаде богата галерија од ликови и карактери. Тоа и му овозможува да гради многу случки и настани, судири и недоразбирања, конфликти и интриги. Така се создаваат динамични, неочекувани и интригантни мигови кои го исполнуваат и го осмислуваат драмскиот текст. Забележавме оти во нив имаме своевидна филмска монтажа и динамика.

Како драмски автор Константин Тренчев се бави со последиците што неминовно ги наметнале луѓето, времињата и настаните. Не со нивните прераскажувања, туку низ конкретни дејствија и акции. Така како што му личи и тоа го поставува и бара драмската поетика. Оттука во сите нив на преден план е проследување на свеста и совеста низ кои извонредно добро се прикажува целовитоста на творечкиот труд. Имаме впечаток оти успехот лежи не само во хуманизмот, во бескрајната позитивна енергија на авторот, туку сметаме оти се дели и со неговата професионална наобразба кои високо се воздигнуваат во единството на човечките и на професионалните етички норми. До нив ретко кој стигнал, а еден од нив несомнено е и македонскиот доктор и писател Тренчев. Временски драмите ги исполнува периодот меѓу двете светски војни. Динамичен, противречен и трагичен период за историјата, опстојбата и иднината на Македонија. Сам по себе драма. Просторно таа се случува на домашното огниште, но и далеку од него, во туѓина, кога откорнатикот единствено мисли и сочувствува со патилата на татковината и дејствува со татковинските аманети за нејзината слобода и иднина. На преден план во драмите се личните приказни, судбини и трагедии. А тие секогаш како по некое напишано правило се многубројни. Оттука имаме многу главни и уште толку повеќе споредни ликови. Сите се точно одредени и обработени. Тоа ќе рече оти постојат повеќе и завршени приказни. А тие се оние фрагменти, детали кои го градат богатиот мозаик на опстојувањето и на вечната борба со животот на обичниот, мал човек, на смртникот кој се стреми еднаш и кратко дадениот човечки живот да бидат секому чест и достоинство. Само тие наспрема животните неправди и недоразбирања, не ретко недоречености, остануваат единствената трага како можност кога тогаш вистината да излезе на виделина.

Новинарската и публицистичка дејност непогрешливо ги одредува и ги вреднува животните и творечки врвици на еден човек. Тука како најмногу да се доближуваме до она златно правило за исклучокот, но и до можноста оти тоа некаде не постои. Таквите ангажирања точно го одредуваат субјектот како општествено битие. Оттука и нашето длабоко уверување оти со собраното или поточно избраното дело на Константин Тренчев не се става точка во расветлувањето и вреднувањето на неговиот живот и творештво. Уште повеќе кога самиот човек така го осмислувал сопствениот

живот. И тешко болен, кога раката треперела и ништо не можела да додржи, свесен за блискиот крај, докторот и писателот неуморно го запишувал сопствениот живот. Не стигнал да ја стави точката, та неговите сеќавања, мемоари или најубаво речено автобиографија останала незавршена. И тоа пак извонредно добро кореспондира со реалноста и со животот. Дали некаде сме го виделе или почувствувале нивниот крај!? Веруваме дека во иднина и тоа толку колку што успеало да се напише ќе биде дешифрирано и публикувано. Свесни сме оти потребни се уште многу труд и време. Но, нели луѓе сме! Во овој избор поместени се и седум кратки раскази, ние би додале и прецизирале оти тоа се прозни записи. Тие се дел од мемоарите на Тренчев, што како целости ни ги понудуваат неговите ќерки Оливера и Мирјана. Безрезервно така и ги прифаќаме. Додаваме оти тие се и своевидни песни во проза. Доминантна е автобиографската назначеност. Тоа се мали приказни отргнати од секојдневието како незаборав за она што било и минало.

Во книгата Македонија – незгасната желба во време без надеж посебни место и значење е дадено на новинарската активност на Константин Тренчев како уредник и соработник на весникот Македонско сознание. Тоа го илустрираат и шесте текста поместени како прилог во неа. Посебно на нив нема да се задржуваме од причина што тоа е сторено во првиот дел од нашава студија. Прилозите се најавтентичниот автопортрет на овој бележит Македонец кои не бараат никаков коментар. Чисто и прецизно, мунициозно неговите новинарско-публицистички текстови го откриваат, сестрано го разгледуваат, толкуваат и вреднуваат македонството на Тренчев. Станува збор за тема што во неговото севкупно претставување како да била заобиколувана, подзаборавена. Според нас таа е стожерна не само во разгледувањето, туку уште повеќе и клучна тема на неговото приопштување/вградување во тековите и резултатите на македонското историско истражување. Треба да се истражат страниците на Македонско сознание и оттаму да биде извлечен и препознаен авторот и би сакал да верувам оти тоа што поскоро ќе биде завршена работа. Уште повеќе, таквата задача ја сметам и како авторов аманет. И да не забораваме оти секоја нова непозната страница што доаѓа до нас носи и разотвора нови вистини. Внимателното разгледување на ракописното книжевно наследство на Константин Танчев само по себе укажува на една таква можност.

Науме Радически

ГЛАСОВИ ОД ДАМНИНАТА – ПОРАКИ БЛАГИ, ТОПЛИ И – БОЛНИ

Веќе самото застанување пред една вака широка, а не малку и комплексна тема, како што е токму „Егејската тема во македонската уметничка литература“*, ме исправа, всушност, не само пред една сериозна одговорност, туку и пред една вистинска дилема. Дали да го посветам моево искажување на некој индивидуален автор што потекнува од нашите јужни простори или, уште поконкретно, на некое негово литературно дело во кое креативно се пресоздаваат трагично сложените доживувања на нашите луѓе од јужните краишта, односно на некое прашање, појава или естетска вредност што е специфична за едно или за повеќе дела во еден и квантитативно и квалитативно извонредно интересен дел од современата македонска литература? Не можам да го прескокнам особено прашањето: што нè доведува денес и со какво ли право, да ја именуваме како посебна тема во македонската уметничка литература? Особено вака како што ни гласи (и) денес. Сосема поинаква би била ситуацијата кога прашањето, да речеме, проблемски би се ограничило или кога би се конкретизирало. Да речеме, на пример, кога би се конкретизирало врз граѓанската војна во современата македонска литература, врз раселувањето, што значи врз егзодусот на Македонците, односно врз некои уште поограничени или поконкретни теми, како, на пример, патиштата и колективните домови, да не речам логори на/за прогонетите деца, кои непрецизно, пардон, неправилно ги нарекуваме, односно ги именуваме со синтагмата **деца бегалци**, потоа опседнатоста со стварните и со нестварните, со остварливите и со неостварливите враќања на родната грутка итн., итн. Мене лично, имено, не би рекол само дека ми пречи, туку, едноставно, не можам да ја употребувам синтагмата или одредницата „егејска тема“. Не можам бидејќи за мене тоа е дел од нешто кое, веќе според самата своја

* Текстот претставува авторизирана дискусија на тркалезната маса за „Егејската тема во македонската уметничка литература“, одржана во рамките на Деветтата меѓународна литературна манифестација „Илинден 2008“, во мај 2008 година.

природа, не може да се изделува, па оттука за мене е сосема еднакво со македонска тема.

Со и без овие можни несогласувања, сега би можеле најмногу и посебно да зборуваме за некои од современите македонски литературни творци коишто се родиле таму долу на југот, а кои, со своето опсесивно и целосно посветување на мотиви и на теми од јужните краишта, поставија основни за оформување на овој и навистина маркантен и глобален топос на/во современата македонска литература. Седно дали е тоа Ташко Георгиевски, Петар Ширилов или Иван Чаповски, дали е Ристо Јачев или Методија Ст. Тошевски, односно Ката Мисиркова Руменова или Паскал Гилевски и уште еден добар број други. До толку повеќе што за дела на некои од нив, претходно, и самиот сум проговорил, т.е. сум пишувал по нешто. Би можело и сега. Никако не можам, меѓутоа, да ги делаам современите и особено современите партиципиенти во македонската литература и култура според тоа во кој дел од нашата поделена земја се родени или од кој потекнуваат. Затоа, сметам дека од широката рамка на оваа тема не може да се изземаат ниту дела од македонските творци кои не потекнуваат од јужните краишта, а се во мотивско-тематска врска со овие простори од нашата земја, особено во врска со страдањата на Македонците од тие краишта од поделбата на Македонија па наваму. Од трагичните случувања на нашиот југ уште за време на Граѓанската војна во Грција беа мотивирани некои од тогаш најактивните македонски поети, како Венко Марковски („На пожарите на Елада“), Славко Јаневски („Егејска барутна бајка“), Ацо Шопов („На Грамос“), ако не и некои други.

Од еден ваков пристап кон оваа широка тематска целина не може да се исклучуваат ниту делата на оние македонски творци, кои потекнуваат од јужномакедонските краишта, а по силата на некои околности, како во поблиското минато, така и денес, на разни белосветски дестинации, создаваа или создаваат и денес на некој друг јазик. Некои од нив дури и им претходат на современите партиципиенти во нашата литература коишто создаваат во оваа широка тематска рамка на која вообичаено мислиме ние, и тоа уште од поодамна. Нив ги имаше во, односно тие произлегоа особено од редовите на оние Македонци што се прогонети од јужните краишта, седно дали од егзистенцијални или од некои други, главно присилни фактори, уште во времето на Балканските војни, како и во периодот меѓу двете светски војни. Создавајќи уште во тоа време, значи, тие создаваа уште пред да се појави можноста за враќање на ова парче денес слободна македонска земја, односно останаа да живеат и да создаваат во туѓи земји и во времето по дефинитивно, не би рекол довршената, туку официјализираната и пошироко призната кодификација на македонскиот јазик. Школувани

во, односно оформувани и адаптирани во други културни средини, тие и создаваа, затоа, исклучиво на други јазици, а со тоа партиципираа (и) во други литератури. Колку за потсетување на уште во периодот меѓу двете светски војни пројавените, а подоцна и уште поцелосно остварени автори од форматот, на пример, на еден Стојан Христов (1897-1995), роден во Кономлади, Костурско, кој живееше во Америка и пишуваше на англиски јазик. Во овој контекст е особено интересен неговиот роман „Мара“ (1937), во кој ги тематизира случувањата од периодот на Илинденското востание. Во таа смисла не можеме да превидиме и автори како Крсто Белев, кој беше роден во Горно Броди, па Михаил Сматракалев, роден во Серез, кои, по силата на околностите, живееше во Бугарија и уште во меѓувоенниот период создаваа на бугарски. Иако создавале и создаваат на некој друг јазик, меѓутоа, авторите од овој вид не може воопшто да не ѝ припаѓаат (и) на македонската литература. Освен тоа, и тие пред сè ја боледуваат, а боледувајќи ја и креативно ја пресоздаваат оваа најболна колективна македонска опседнатост во поново време. Се разбира, не само во литературата, туку и во сите сфери на креативното изразување, но и во сите сфери на животот воопшто.

*

Размислувајќи, претходно, колку директно за „егејската тема во македонската уметничка литература“, толку и за мноштво други теми или поттеми, како сакате, што произлегуваат од неа, затоа, покрај сликите и сведоштвата на литературата за трагичната егзистенцијална стварност на човекот од нашите јужни краишта во XX век, интенциите на моево денешно искажување не може а да не ме водат и кон смислата и бесмислата на причините врз кои настанува оваа тематска преокупација. Низ тие причинско-последични аналитички сондажи ми се наметнува и нешто друго. При секоја помисла на нашите творечки сопатници кои потекнуваат од јужните предели, не можеме да не се запреме пред сè врз карактерот, врз природата на она толку старо државотворно, гекултурно, па и генетско, генетско во една рудиментарна смисла, јадро кое ги обединува македонските народосни целини од најшироките простори уште во античките времиња. Не можеме а да не се потсетиме бидејќи никако не нè остава пасивни и бесчувствителни онаа заумно насетлива болка која е прогресивно поттикнувана од најголемите дележи, колежи и грабежи на егзистенцијални и на културни вредности во историјата. Не ни дава јансата што ја предизвикуваат со умот недофатливите пораки што ни ги испраќаат недобројните македонски робови по некогаш најголемите пазари на луѓе. И така со ред, па и без ред, по принципите на некаков психолошки времеплов,

до дележот на македонската земја во/со Балканските војни, до егзодусот на Македонците од јужните краишта на земјата што следи потоа и до насилното белосветско урнисување на најсветите хуманистички норми со одделувањето на неколкуте десетици илјади деца од нивните мајки, божем од хуманитарни побуди, токму врз македонскиот народ во 1948 година.

Неспоредливи се, навистина, со страдањата на Македонците од тие години, па сепак, никако не се безболни ни натамошните, па ни најновите повреди на нашите елементарни национални и индивидуални човечки права. И сè се тоа неправди што се координирани од страна на оној високо патерналистички кон нас поставен свет којшто и денес сè уште ни се нуди за патрон. Тоа е големиот европски и светски поредок, кој е особено голем во вештото обландирање на неговите злосторства, вешт како во сè што го правел, така и во она што го направи со илјадниците само што заодени наши деца што ги расеа по светот. А тоа, сега, еве, ме потсетува на големиот човекољубец и патриот Радивое Лола Ѓукиќ, директен и автентичен сведетел на егзодусот на децата од Јужна Македонија. Се потсетувам на неговите не „грчки“, туку македонски деца од 1948 година. Големосветската пресметка на европската и на американската политика и со неговиот филмски првенец, всушност, е најсигурниот доказ за тоа кој стоеше зад тие, божем од хуманитарни побуди, присилни преселби на неколкуте десетици илјади деца од нашите јужни краишта. Колку за потсетување, да бидам и само малку поконкретен, ќе доречам дека неговиот како дипломска работа на самите терени подготвен документарен филм за децата што ја преоѓаа грчко-југословенската граница, кои сосема јасно потврдуваше дека тоа се само македонски деца, веќе по првите со извонреден интерес на тогашната југословенска јавност проследени прикажувања, беше забранет од страна на Генералното собрание на Обединетите нации во ноември 1948 година во Париз и засекогаш ставен во бункер. Забранетиот филм на Лола Ѓукиќ, како и, за среќа, незабранетата, но за нас, сеедно, не многу познатата патописна проза на Оскар Давичо, книгата „Меѓу Маркосовите партизани“ (1947), се многукажувачки во врска со случувањата во/со егејскиот дел на Македонија, каде Втората светска војна не заврши во 1945 година, па би можеле да функционираат како вистинска увертира во една расправа од пошироки размери отколку нашава денешна тема.

*

Еден голем број од македонските деца, кои „благородието“ на големосветската политика многу смислено ги расеа по светот, беа прифатени главно во источноевропските земји. Но многу години потоа, водени од топлокрвниот и креативен македонски ген, во многу земји и во

многу творечки и научни сфери тие остварија респектабилни резултати. Еден дел од нив, пак, нешто подоцна се вратија од нивните источноевропски дестинации и, не смеејќи на нивните родни огништа, се вкотвија во овој дел од татковината, во којшто, по долги времиња, се новосоздаде каква таква слобода, колку некаков зрачок, зрачок кој ќе може барем симболично да сведочи од/за одамна изминатите македонски времиња. Се новосоздаде од свежо сочуваната жар што тлеела под пепелиштата на кон нас одамна ненаклонетата историја. Заумно водени од тие гласови и пораки од дамината, десетина и повеќе години пред тоа под посебни околности од родните огништа и од родителската грижа отстранетите македонски деца се враќаа тука и се вклучуваа во едно којзнае кое по ред анимирање на македонскиот опстојувачки, но и креативен колективен дух. Тие резултатно се вклучуваа во многу сфери од животот, па и во сферата на најавтентичниот свидетел – литературата. Заминаа како дечиња, а се враќаа како веќе формирани интелектуалци и творци.

Така и започна, главно со враќањето на еден респектабилен дел на децата, кон крајот на 50-тите години, во современата македонска литература да се зголемува квантумот на мотивско-тематската целина и опседнатост со јужномакедонските краишта и да се оформува типолошката целосност, комплексност и сложеност на овој маркантен топос во неа. Една не мала група автори, имено, во наредните години ќе бидат креативно зафатени со несреќните преживувања и прогонства на македонскиот човек од јужните делови на земјата, а особено со злосреќните преживувања на децата на еден цел народ, кои судбината, манифестирана преку силата и волјата на некои најперфидни политички идеи, ги развеваше по многуте лажно хуманитарни патишта, прифатилишта и логори. Зарем ќе грешиме ако речеме дека ни светот ни историјата не знаат за многу такви или слични примери.

Јужномакедонските мотивски и тематски преокупации, најверојатно прв започна креативно да ги оживува, да ги омасовува и целосно да им се посветува веќе во неговите први книги, непосредно пред тоа во Македонија вратениот Ташко Георгиевски. Јужномакедонските мотиви во тоа време се доминантна специфичност веќе и на лириката што ја создава Љубен Ташковски („Македонска рапсодија“, „Мојата јужна љубов“, „Катерина“), кој беше произлезен од бежанците од Јужна Македонија уште за време на Балканските војни. Ташко Георгиевски брзо се оформи во главен квантитативно-квалитативен репрезент на оваа тема. Се оствари преку еден завиден квантум од романескни и раскажувачки прози како „Луѓе и волци“, „Сидови“, „Суви ветрови“, „Црно семе“, „Змиски ветер“, сè до романот „Исчезнување“ и уште нешто најново. Неговата во текот на половина век

создавана раскажувачка и романескна проза, настанувана како врз основа на личните доживувања, така и на непосредни набљудувања и свидетелство, преку безброј индивидуални преживувања и душевни процеси на протагонистите од неговите прози, Георгиевски создаде уметничка фреска на лицето и на многуте наличја на случувањата на историско-политичката мапа на македонскиот југ за време на Втората светска војна и особено во текот на уште подраматичните години што следеа по неа. Тој оствари, всушност, една монументална егзистенцијална уметничка фреска за личните и за колективните трауми на Македонците од јужните краишта во XX век. Таа фреска се простира како на бескрајните паноа на нивните родни огништа, така и на нивните поблиски или подалечни присилни егзистенцијални дестинации.

Набрзо по првообјавите на Георгиевски и Ташковски, секој со своето искуство и сведочење, секој со својата болка, со својата визија и со својот недосонуван сон, втемелени во нивните прози или нивната лирика, следеа и им се приклучуваа на претходниве една цела легија денеска и навистина респектабилно остварени творци. Нивното прозно или поетско творештво, една комплетна, но со тоа вистински камерна национална литературна продукција, е преширока за прикажување и за систематизирање на еден вака мал простор. Освен тоа, таа е уште и повеќестрано разбранувана и разлеана, т.е. тешко дофатлива за извлекување на воопштени и пошироко важечки, не пак за универзални сознанија. Така на пример, иако без успехот на планот на симболизацијата што го постигнува Георгиевски, Петар Ширилов („Плачат оние планини за мене“, „Црноборје“, „Земја во дулбија“ итн.) во неговите бројни раскажувачки и романескни прози е цврсто поврзан со реалите на јужномакедонската почва. Тоа се оформува во едно вистинско антејство кое, некаде во делови, а некаде во целина, ги проникнува повеќето од неговите раскази и романи. Слично на него, барем на инспиративно рамниште се позиционирани и Ката Мисиркова Руменова (особено со романите „Жешка земја, „Корнење“ и „Довик“), па квалитативно извонредно интересниот поет (со „Убавата Разделина“, со „Лаѓа“ и со други книги), но за оваа тема уште поинтересен како романсиер Иван Чаповски („Магла“, „Граница“, „Дрвените мостови на Вардар“ и др.). Не помалку внимание од нив, бездруго, привлекува творештвото на Ристо Ѓ. Јачев. Примарно поет (од многуте поетски книги доволно е да му ги спомнеме барем „Маслинови гори“, „Димна Гора“ и „Секнати извори“), на планот на поезијата тој е најавтентичниот пресоздавач и аниматор на јужномакедонскиот простор и на неговата егзистенцијална присност, особено во поезијата создавана на воденски говор. Својата цврста врска со југот во поново време тој ја потврди и на планот на прозата (романите

„Кукла“ и „Јаков“). Нешто подоцна кон нив се приклучува и Паскал Гилевски – колку со поезијата („Брегум – брегум“, „Бегство“, „Знаме во пазувите“), уште повеќе со прозата („Глава“, „Бездомници“, „Зоја“ и други книги раскажувачка и романескна проза). Во уште поново време, пак, на овој план сè повеќе внимание привлекува и подоцна реализираниот, но со неговата поезија не само исклучително инвентивен, туку и високо остварен Методија Ст. Тошевски („И коренот има корен“, „Гротло“, „Меѓа“, „Јаска“ и други поетски книги). А кон нив не можеме да не ги додадеме, односно не би смееле да ги премолчимо присуството и творечката реализација уште на цел ред други поети, раскажувачи и романсиери. Персоналното проширување на дискусијата не би можело да не ги регистрира барем уште авторите од Петре Наковски и Марија Воденска до Коле Мангов, односно од Петре Бицевски и Ристо Шанев до Димитар Гогов и Васил Пујовски.

Никако не можеме да забораваме дека на егејските теми создаваат автори од македонска национална припадност кои, според силата на егзистенцијалните околности, се наоѓаат надвор од Македонија. Во овој опсервационен круг влегуваат автори од Пандо Колевски и Иван Доровски во Чешка, до Паскал Паскалевски во Бугарија и Ристо Милјановски во Канада. Посебно е во оваа рамка интересна помладата и подоцна реализирана Кица Барџиева Колбе, која како романсиер се реализира дури по отселувањето од Македонија во Германија. Вниманието кон себе таа го сврте најпрво со жанровски поливалентната прозна книга „Егејци“, а потоа и со романот „Снегот во Казабланка“. Тематската и мотивската опседнатост со македонскиот југ остава траги како во лириката, така и во драмата на во Австралија уште во детските години отселените Џим Томев и Том Пецинис, како и кај автори кои допрва треба да ги откриваме. Во времето кога, како и македонската современа литература en bloc што се развива, така созрева и сега од нас разгледуваната тематска опсесија. Таа се оформува не толку како посебен корпус, колку како забележлив, но никако неделив бран во/од македонската национална литература. Препознатлива најпрво преку непотправениот стоицизам на македонскиот народ, нејзините квалитативни, естетски вредности и хоризонти се прошируваат зависно од креативните можности на поединечните партиципенти на планот на творечката имагинација и пресоздавање, а особено од можностите за воопштување и за универзализација при индивидуалните творечки зафати.

*

Освен што сведочеа, репрезентите на егејската тема во современата македонска литература многу повеќе ја пресоздаваа, ја белетризираа пред сè страдалничката одисеја на илјадниците тероризирани и прогонувани

Македонци. Концентрирани на тоа, сепак, тие го пресоздаваа комплетниот и жив живот на човекот од јужномакедонските краишта и тоа неразделно од самиот простор. Пресоздавајќи ги недо(с)фатливите составки на роднокрајниот простор со средствата и со можностите на јазикот, го потврдуваа како сознанието на Конески за јазикот како неутуѓива и единствена татковина, така и хајдегеровското сознание за јазикот како дом на битието. Во нивните дела преку уметничка трансформација се изразија сликите од носталгично болните доживувања на/во колку блискиот, толку и далечен, но за нив веќе изгубен роден крај. Тоа е веќе од поодамна и констатирано и аналитички елаборирано во до денес создадената и навистина веќе богата македонска и вонмакедонска критичко-есеистичка и научна продукција за делата на овие автори. Некаков прилог кон тоа би можеле да бидат дури и нашиве денешни искажувања.

Во делата не веќе одамна вредносно осведочените македонски автори од јужномакедонска провениенција, меѓутоа, има и останува и нешто што е скоро неподатно за претставување со вообичаените техники и средства, како и со можностите на валоризаторско-аналитичкиот јазик. Продлабоченото аналитичко читање никако не би можело да превиди дека прогонетиот од неговото огниште засекогаш останува Антеј без почва, дека за него е изгубено нешто кое никогаш и никако не може да се надомести. Таквите повеќе латентни отколку манифестни, а поради латентноста и многу посилни чувства и опседнатости, не можеа да не татнат, бесшумно, во најдлабоките длабочини на нивните креативни остварувања. Наспроти или заедно со сето тоа, некој посуптилен аналитички сензор не би можел да не детектира дека во делата на еден прилично голем број македонски литературни творци, а особено кај оние чијашто папочна врвка, но на нивоата на една натсмисла, се разбира, е во/со јужните краишта од татковината, наспроти никако неизбришливите трауми, заумно длабоко и константно се проникнуваат со некои пораки кои се човечки благи, топли и – болни. Се плашам да не претерам ако речам дека тоа се вредности кои се само наши, типично македонски. И тоа веројатно првенствено како некое повеќе несвесно отколку свесно спротивставување во сомилосно-хуманистички и во христијански дух, спротивставување на натежнатите и длабоко вктовени опсесии што ги наследил нашиот топлокрвен ген(с) како напластување од искуствата во затемнетите и недогледливи минати времиња. А сме ги наследиле во неразделно единство со сите таинствени одници и замки на нашата колективна, на нашата национална судбина.

Независно колку се прифатливи, погоре споменатите карактеристики на македонскиот уметнички збор, прочитани на рамниште на современата македонска литература, не резултираат само од некогашните македонски

сеобединувачки и универзални цивилизациски исчекорувања, туку се многу повеќе плод на македонското колективно душевно искуство, колку предодредено, многу повеќе долгорочно создавано низ потоа протечените векови и милениуми. Токму затоа, денес тоа може да се открива и да се препознава во многу колку секојдневни, профани и делнични, далеку повеќе во понекогаш до сакралност доведените креативни сфери. Тоа и ја детектира, но во исто време и ја потврдува само на заумно рамниште дочуваната врска на модерната, на современата со старата, да не речам уште и со невозможно можната прастара македонска литература или со нешто толку многу слично на неа. Барајќи ја одгатката за оние во насловот на нашиов прилог загатнати **гласови од дамнината**, односно за оние **пораки благи, топли и – болни**, доаѓаме до сознание дека тие не само што никако не настанувале, дека никако не се надвор од јазикот и дека колку што е создаван од неговиот колективен говорител, во толкава мера јазикот и го создава(л) својот колективен говорител. Штета што, во овој свет на застрашувачко прогресирање на техниката, скоро воопшто исчезнаа аналитичарите со можности и уште повеќе со желба за истражувања во сферите на етнопсихологијата. А во врска со едно такво аналитичко себечитање на национално рамниште ќе можевме вистински да резултираме ако навремено се надоврзевме на она што на овој план, во неговиот скопски период, го создаваше извонредниот Душан Недељковиќ.

Повеќе од половина век, современите македонски литературни творци ги пресоздаваат болката, безмерната и типично македонска тага и страдања. Посебно, пак, и најмногу, во рамките на сето тоа, уметнички ги пресоздаваат траумите од егзодусот на нашиот човек од југот, особено оние од крајот на 40-тите години од, бездруго, лажно големиот XX век. Исто толку време и македонската литературна критика и наука, зависно од нејзиниот варијабилан, а некогаш и под можно дозволивото ниво на аналитички капацитет, респектабилно го вреднува и го проучува овој, инаку, неделен дел од суштината, од самата душевност на македонската литература. Секогаш со особено внимание е и со респект кон неизбришливите опсесии на творците од југот, бидејќи безмалку сите тие творци се не само современици и сведетели, туку и непосредни искуственици на едно од најтешките зла што може да ги доживува еден народ во современиот свет. Воопшто не е незабележливо дека и во критиката и во науката пошироко, кон нивните литературни дела се пристапува скоро исклучиво со помош на или преку формалните аналитички инструменти што се применуваат во модерниов(?) век за проучување на уметничките литературни дела. Тие се оценуваат и се анализираат исклучиво со еден општоприменлив аналитички инструментариум за литературните остварувања. Таквите аналитички

пристапи, секако, на сиот глас потврдуваат дека во овој контекст имаме високо остварени уметнички вредности не само на индивидуално, туку и на некое уште пошироко, пред сè колективно рамниште. Но, како да се нема(ло) слух, да не речам, како да сме немале, односно како да не се негувале кај нас и некои посуптилни аналитички сензори, кои би можеле да проникнуваат во најдлабоките длабочини на уметничкиот текст, во душата на литературното дело. А душата на литературното дело е вистинска еманација најпрво на душата на неговиот создавач, а потоа и на колективот. Еманација е, значи, уште и на колективното битие и искуство, на душата на јазикот, на јазикот, нели, како дом на битието, т.е. на националниот колектив кој на тој јазик го создава не само своето уметничко творештво, туку се создава и себеси. Се создава и како колективно битие и како колективно искуство низ недогледните и недосфатливи времиња. Заумно недос(ф)атливата душа на литературното дело еманација е уште и на исто така недочитливата душа на просторот, со која тој останува во константно заумна врска. Но, на планот на таквите читања сè уште не сме ниту на аматерско рамниште. И тоа не само ние.

СЕМЕЈНАТА МЕМОРИЈА НИЗ (АВТО)БИОГРАФСКАТА ПРИЗМА „ЕГЕЈЦИ“

Долго време живеам со потребата да го напишам овој текст. И долго време со одложувањето на негово пишување / создавање! Зазорноста ја лоцирам во стравот да не не бидам своја, автентична. Тоа е маката, вели Бранислав Саркањац. „Како да го најдеш својот дискурс за себе кој ќе биде легитимен за тој што не те признава, кој ќе комуницира со него, зашто ти, како бабата во филмот „Прашина“ на Милчо Манчевски, мораш да му ја раскажеш својата приказна? а, притоа, како да не испаднеш филозофска жаба што ја кренала ногата, чија приказна е смешна во својата партикуларност?“ (2009: 17) Со цел да бидам автентична и критична, јас постојано и се прашувам дали практиката на заборавањето е штетна за вистината или за правдата. Но ме охрабрува мислата на Златко Крамариќ кој во поттикот за проработување на сеќавањето, дополнето со проработувањето на жалоста, гледа дека „секој од нас има должност не да го заборава минатото, туку да зборува за него“ (2012: 143). „Бидејќи, како што вели Х. Арент цитирајќи го Исак Динесен, „о, болки, какви и да се, сите стануваат подносливи ако се стават во некоја приказна или ако од нив се направи приказна“. И токму таа мисла ја следат писателите (Киш, Ковач, Зупан, Шнајдер, Јаневски, Андоновски...), кои раскажувањето за болката / злото го сфаќаат како должност / обврска ...“ (2012: 144).

Главното прашање кое ме мачи е како да се ослободам од другите кои пишувале за ова, од поголемите и помалите авторитети на оваа тема, како да почнам да теоретизирам од сопствените чувства, зашто „теориите доаѓаат од чувствата, од оние нешта што те наковстрешуваат, вознемируваат“ (Саркањац, 2009: 56). А темата на Егејците како дел од мојата семејна меморија е недоволно раскажувана. Овој текст се случува како потреба за освежување на таа меморија, но и рециклирање на прочитаното кое се врзува со нејзиното освежување, со нејзиното потхранување. Целосно

се сложувам со констатацијата на Саркањац за чувството кое го носи граѓанинот на Македонија, кое е испревртена комбинација на тоталниот граѓанин и политички непотребниот. „Тој е тотален граѓанин во сферата на приватното, и политички непотребен и бескорисен во сферата на јавното.“ (2009: 27). Затоа и кај мене тоа чувство на подвоеност или расчекор помеѓу отфрлениот дискурс – наративите на марксизмот и новиот – дискурсот на либерализмот.

Сепак, текстот се случува со цел уште еднаш да се предочи темата што систематски е потиснувана, обележана и длабоко во мене, но и во мојот културен и општествен простор. И тоа е еден вид терапија. Тоа е едно соочување со самата себе. Впрочем, „реконструирањето на траумите никогаш не може да се доврши“ (Крамариќ 2012: 143), така што и ова мое пишување е само еден мал прилог во таа реконструкција. „Враќањето на местото каде што траумата започнала е токму оној пат, на којшто може да настапи *лековитиото забораване*. Со враќањето на бегалецот во својот напуштен дом, се надминува и замреноста на ритамот на сеќавањето, замреноста и блокираноста предизвикана од доживеаниот ужас, од доживеаната болка на разделбата.“ (Колбе, 1999: 13)

Татко ми само еднаш успеа да помине покрај својот напуштен дом, а ова мое пишување е едно симболично наминување во неговиот дом, во домот на неговите родители и на неговата баба, едно метафорично (на) враќање во неговото напуштено огниште.

Во свеста на многу Македонци, Проклетиот Сид, за кој говори и нараторот од романот „Пророкот од Дискантрија“ на Драги Михајловски, колку што реферира на ограничувањата и границите и тоа не само на државотворните, кои го гарантираат нашиот суверенитет и суверенитетот на нашиот сосед, туку и на оние другите – имагинарните, симболичките, политички изнудените ограничувања кои за нас значат Име (Бановиќ-Марковска, 2012: 227), толку се поврзува и со темата за протерувањето/прогонувањето на Егејските Македонци (Македонците од северниот дел на Грција) или, поточно, израснува од драмата на нашиот Југ, т.е. од Егзодусот врзан со времето на Граѓанската војна во Грција! Пред овој Егзодус останаа индиферентни политичките струи во поранешна Југославија и многу структури во тогашна Македонија во рамките на таа Југославија, кои заземајќи инфериорна позиција пред европската интелектуална и дипломатска јавност, бесчувствително дозволија на Егзодусот да се гледа, како што нагласува Бановиќ-Марковска, како „на локален проблем, некаков си провинциски синдром на Балканот, кој, нели, не е Европа...“. Од друга страна, „оваа добро контролирана анемичност ѝ даде крилја на официјалната грчка политика“ (2012: 228).

Еве како Кица Б. Колбе, македонска интелектуалка со егејско потекло која живее и работи во Германија, ја опишува траумата во свеста на нејзиното протерано семејство: „За семејството од кое јас потекнувам, коешто корењата ги носи од костурско-леринскиот крај, граница секогаш значеше предел на грчко-македонската граница по должината на подрачјето на Битола. Таа го содржеше волшебното и чудесното, но во исто време и застрашувачкото значење на зборот „граница“, која дома во Скопје, во безбројните, бесконечните раскажувања на мигови добиваше и размери на големо чудовиште, стихија, страотен непрегледен сид. [...] ... тука зад овој невидлив сид од прозрачен воздух, зад овие неколку педи иста земја, зад оваа редица од зеленило на битолско-леринското поле е она „дома“, толку сонувано, толку копнеено, толку посакувано за татко ми од онаа зимска ноќ во февруари 1947 година...“ (Колбе, 1999: 94-95).

Неупатените, но и оние со кратко помнење, како и оние што немаат чувство за ужасите од овој Егзодус, би рекле, зарем повторно се измачуваме со заморни прашања, расправи, но и со проучувања на т.н. субалтерни херменевтики и етнички фрустрации? Но тука е Хегел, кој своевременно многу јасно констатираше дека реалноста секогаш е конкретна, т.е. дека „филозофијата се посрамотува ако не ја мисли стварноста“ (цитирано според Саркањац, 2009: 16), а тоа значи дека Егзодусот не смее да биде заборавен, а со тоа не смее да биде затворено ниту егејското прашање (ако воопшто досега е отворено?). На таквото трауматично минато, чии последици живеат во сегашноста, не му е дозволено заборавање. Траумата од минатото мора да биде признаена, а впрочем, тоа е дел од процесот на создавањето на заедничкиот европски идентитет и она што може да се стори на официјално ниво е „да се воспостави европски начин на паметење на насилството во минатото, во кој ваквите насилни настани – Егејскиот Егзодус – нема да бидат заборавени“ (Георгиевска-Јаковлева, 2011: 375).

Колбе смета дека „прашањето за вистинската парадигма во однос на истражувањето на личните биографии на културните и политичките личности во историјата на подрачјето на Балканот и на Македонија е од огромно значење и за „европеизацијата“ на балканските биографии и балканските состојби, зашто на тој начин би се надминало нивото на провинцијалното определување и регистрирање во „наши“ и „туѓи“. [...] Состојбата на егзилот, траумата на бегалецот, меѓутоа, говори сосема јасно, дека луѓето имаат право на сопствено потекло и личен биографски континуитет. Само толерантното и деполитизирано културно и историско памтење може да го демонтира херметизмот на најзатворените граници во Европа, оние меѓу балканските народи.“, заклучува Колбе (1999: 204). Затоа, токму книжевноста има таква моќ постојано да нè потсетува на

минатото или, како што вели Ла Капра: „минатото доаѓа до нас преку текстовите, анализираните остатоци – сеќавања, преку сето она што нам како на читатели, би требало да ни укаже дека определен настан навистина се случил“ (цитирано според Крамариќ, 2011: 140).

Затоа и Кица Колбе, преку своето дело „Егејци“, нуди еден од можните одговори на прашањето: „дали етнонационалниот сентимент, кој создава конфликти, може да биде елиминиран со исклучувањето на дел од колективната меморија на нациите или пак тој ќе произведува конфликти, сè додека не се интегрира во колективната меморија“ (Георгиевска-Јаковлева, 2011: 371)?, но и еден од можните одговори на постојано присутната дилема кај откорнатиците, прогнаниците, а тоа е дали да се интегрираат во новиот живот (да се превоспитаат, конформираат) или да останат свои (што значи свесен избор на ропство), или пак во краен случај да останат само пасивни набљудувачи на животот, со постојан копнеж по она што значи „дома“?

Крамариќ нагласува дека доколку сакаме навистина да ја предочиме вистината за темите кои болат, тогаш „мора да ни биде јасно дека не е можно да се постигне такво нешто користејќи исклучително традиционални раскажувачки постапки. А, токму тие постапки и учествуваат во процесот на создавањето на тој модел на „културно паметење“, кој службената власт го пропишува / препорачува / легитимира.“ (Крамариќ, 2012: 143). И Колбе е свесна за тоа, па така во интервјуто за DW (Deutsche Welle) што го водеше Зоран Јордановски, Колбе изјави дека „Егејци“, како **еден голем филозофски есеј или есеистички роман**, има и **многу политички потенцијал**. И во ова нејзино признание колку што се препознава еден нетрадиционален раскажувачки потег, толку се покажува и сопствената свесност дека ова нејзино дело е едно од оние кои (ќе) се доживуваат како „Пандорината кутија на „сеќавањата“ / сведочењата на сите тие што учествувале како жртви на тие злосторства за кои не било дозволено да се зборува јавно, а сеќавањата се средства што ни помагаат да ги преживееме загубите.“ (2012: 142-143). Таа за првпат многу отворено критички ја претставува ситуацијата на бегалците од Егејска Македонија т. е. од северна Грција, но исто така, кон крајот на минатиот век поточно во 1999 година кога излегува оваа книга, прејудира и одредени проблеми што станаа актуелни и интензивни во политиката дури последниве години. Затоа таа во ова интервју упатува и критика до сите Македонци кои како да не ја чувствуваа приказната на Егејците сè до оној момент кога сите се најдоа во состојбата да бидат Егејци, т.е. кога дојде до таков драматуршки пресврт на политичко ниво на сите да им се негира македонскиот идентитет, онака како што тој се негираше во Грција по Балканските војни.

За Македонецот, прашањето за суверенот е многу поакутно како прашање на идентитетот, на јазикот, на името. Суверенот за малите држави е Големата држава. „За Македонецот“, вели Саркањац, „тој суверен од повисок тип го претставуваат САД, Европската унија, Обединетите нации и НАТО. Во таа смисла, присуството на разни организации, претставници од ОН, ЕУ, ММФ, Светска банка и на НАТО во Македонија треба да е присуство на суверен кој треба да ги гарантира политичките рамки во кои како човек сум дејствен.“ (2009: 37). А Балканот, како окултна зона на нестабилност во која е и Македонија, од позиција на Умот на Големите држави треба да биде под постојана контрола на стабилизирачкиот Ум. И затоа е сосема нормално и политички оправдано што „цела Источна Европа ги дели прашањата на суверенот и проблемите на новата природна состојба. Но, за Македонија“, нагласува Саркањац, „сите овие прашања се гледаат и низ перспективата на прашањето на **идентитетот**. Македонија го дели ова прашање токму со земјите на т. н. Трет свет, за кои почесто се употребува изразот постколонијални.“ (2009: 39-40).

Затоа и во моментот е толку силно чувството дека сите до еден, помалку или повеќе, сме Егејци, а не Македонци. Егејци како еден вид катахрезис кој „се јавува кога нема израз за некој поим и затоа се зема друг што му е сроден на тој што недостасува. Овој друг израз, менувајќи го своето прво и вистинско значење, го означува и оној поим за кој недостасува вистинскиот израз...“ (Саркањац 2009: 59). Или како што објаснува Колбе: „*Еџејци*. **Првобитно стигма**, подоцна дури и самите бегалци, од неволја или од преголема желба за прилагодување, го прифатија овој збор како **свое обележје**. Но дури и тогаш, тој збор не можеше и сè уште не може да ја скрие одбивната, погрдна и омаловажувачка содржина, која до ден денес останува погодно клише за секој оној, што сака да ја изрази својата привилегирана возвишеност, која се должи само на сознанието дека тој е „тукашен“.“ (1999: 9, означеното е мое) Таа стигма ја носат и нивните потомци. „Дури и нас, припадниците на третата генерација, оние родени по бегството“, вели Колбе, „**сè уште нè нарекуваат Егејци**, затоа што во тоа име преживува, дури и кај оние што го одбиваат, свеста за траењето на траумата на бегалците од Егејска Македонија.“ (1999: 13, означеното е мое).

Денешните теоретичари на културата прават јасна дистинкција помеѓу два вида номадизам. Едниот, карактеристичен за оној свет кој е интелектуален, психолошки и во кој домот се избегнува како безвоздушен простор, легло на фрустрации и демотивирачки живот и сфатен како таков овој номадизам го фаворизира самото патување, кое ослободува, прочистува, но и кое ја фаворизира можноста да се одбегне одговорноста

за сопствениот, но и за туѓиот живот, за животот на нашите блиски, нашите народ и земја. Другиот, е оној мигрантскиот или дијаспорниот номадизам, диктиран од политички и економски причини, условен од неприфатливите услови на домашниот простор, но и од самиот дом или идејата за домот (Ѓурчинова, 2008: 231-237).

„Егзилот го прекинува и континуитетот на биографиите, на животниот пат“, нагласува Кица Б. Колбе во „Егејци“. Егзилот, иако е голема цитатна книжевна тема, како состојба најсилно го чувствуваат оние кои го имаат како дел од сопствената, личната историја. А **тагата** преку имагинарните вообразби станува средство за самоспознавање, за осознавање на сопствениот идентитет, за прочистување на душата како и кај Колбе, која и самата уште како дете се бори со слични чувства искусувајќи го бегалскиот егзодус како потомок на Егејците. Егзилот нè приморува уште еднаш да се родиме. Тој „отвора и една друга димензија во времето и просторот која понекогаш може да биде многу корисна за да се пронајде вистинската тежина на секоја работа. [...] Прогонството, кое секогаш доаѓа по некој пораз, не подразбира секогаш болни искуства.“ (Zanini, 2002: 67). На него треба да се гледа „и како казна, но истовремено и како слобода и одговорност“ (Zanini 2002: 68). „Луѓето доколку не сакаат својот понатамошен живот да го преобразат во патологија на потиснувањето и присилниот заборав, не можат да живеат без паметење, без сеќавање. [...] ... страдањето на конкретните луѓе, на бегалците, како оние во семејството во кое сум родена, страдањето на дедо ми, на татко ми, не е фикција, ниту **културна митологија**. Тоа е незаобичолно сведоштво за нивната трајна траума ...“ (Колбе, 1999: 12, означеното е мое).

Роси Брайдоти многу лесно успева да теоретизира со самиот поим номадизам – и оној интелектуалниот и оној мигрантскиот. Но егзилот, за разлика од номадизмот, „не е како што и самата Брайдоти вели, „теоретска фигуративна претстава“, „мит“, „политичка фикција“. Оттаму и дефинирањето на егзилот не може да се изведе со метафора, како што Брайдоти го прави тоа со номадизмот.“ (Смилевски, 2012: 94). Разликата помеѓу номадот, егзилантот и мигрантот се рефлектира и во односот на субјектот кон јазикот и според неа стилот на изразувањето на егзилантот е обременет со изразено чувство на неприпаѓање и во тој контекст најомилено негово време е минатото свршено време. За Едвард Саид при дефинирањето на егзилантот поважно е да се дефинираат котите на кои се распнува самиот егзилант, а тоа се: носталгијата, тагата, зависта, горчината. Затоа, како најблиска можна дефиниција ја земаме онаа на Пол Фридрих, која вели дека егзилантот е „оној кој, доброволно или под присила е транслоциран, физички или ментално или и двете, во други универзуми

на дискурсот, било да се културолошки, лингвистички или – веројатно, најтипично – политички.“ (цитирано според Смилевски, 2012: 95).

Историски предизвиканата траума на невдоменоста, која ја карактеризира „тегобноста и личното несовпаѓање или разидување со сопственото потекло или минато, поточно, амнестичкиот расчекор со домот, наспроти вдоменоста, уште се нарекува и **вкुकеност**. При тоа, категоријата **вкукеност** врзува за себе повеќе негативни конотации, така што домот и не се доживува како нешто домовно, свое, интимно, туку како клаустрофобија, несакан пакт со сивилото, погрешно всадено стебло. Тука, до полн израз доаѓа т.н. **репресивна функција** на домот.“ (Шелева, 2005: 26). Делото „Егејци“ кое нè соочува со ситуација на откорнување под присила, на принудено одрекување од сето она што го претставува самиот субјект, е сведоштво токму за судбинската невдоменост, а уште повеќе за обездомувањето на субјектите – Егејците.

Ако ги погледнеме категориите поврзани со егзилот, сугерирани од Пол Фридрих, живеењето на Кица Б. Колбе, во Лангенфелд, во Германија би можеле да го наречеме „доброволен егзил“, нешто што Гоце Смилевски препознава во живеењето на Горан Стефановски во Кантербери, во Англија и што е сродно, како што нагласува тој, на доброволниот егзил на Џејмс Џојс. Во делото „Инженер на човечки души“ од Јозеф Шкворецки, една девојка вели дека не е емигрантка туку егзилантка. На прашањето, во што е разликата, таа одговара: „Не можам да се вратам дома. Емигрантите можат.““ (цитирано според Смилевски, 2012: 92). На таа линија прозвучуваат и зборовите на Колбе: „Копнежот на тако ми по неговото „дома“ ми станува многу поразбирлив, кога се обидувам да си претставам како би се чувствувала јас самата, кога некој, од кои и да е причини, би ми забранил, кога било и под какви било услови, да ја посетам земјата во која сум родена.“ (1999: 19). „Состојбата на егзил подразбира бунтовничка растргнатост, но и покорност на слуга во процесот на стекнување нов дом. Единствениот начин што му преостанува на бегалецот за да ги надмине траумите на егзилот е воопшто да не ги надмине, да ги живее како трајна состојба, чекалицата да ја претвори во весела животна идеологија, шизофренијата на егзилот да ја живее како норма на нормалноста и да почитува само еден бог – Куферот“, нагласува Дубравка Угрешиќ (Ugresic, 2008: 12). „На бегалецот ... на оној што потекнува од некој друг географски простор, од некоја друга земја доаѓа во нова околина, веднаш му станува сосема јасно, дека не само што просторно ја напуштил, имено се оддалечил од својата околина по потекло“, нагласува Колбе (1999: 23), туку уште повеќе го запрепастува болното сознание дека оттогаш па до крајот на својот живот како бегалец мора да ја носи сета своја одживеана приказна насекаде со

себе: „Тој мора да ја носи со себе. Таа него го легитимира, го одредува, но и го товари со тежина. Тој е како Сизиф со тешкиот камен натоварен со сета негова драгоценост и само нему видливото богатство од спомени.“ (Колбе, 1999: 23). „Туѓинецот или бегалецот не е никаков фрагмент“, истакнува Колбе, иако тој „во новата околина, речиси неминовно мора да заличи на фрагмент, на човек создаден од здробени делови“ (1999: 24). „Иако бегалец, тој сепак не е без каква било одредба, тој не е празен збор. Тој не е претставник на една група луѓе, туку човек со сопствена животна содржина.“, поентира Колбе (1999: 30-31). Овој премин, ова поминување на границата, го менува и карактерот на личноста, вели Пјеро Занини, зашто едноставно преку границата стануваме странци, емигранти, различни не само за другите, туку понекогаш и за самите себе. „А враќањето во точката од која сме тргнале не значи дека секогаш ќе го најдеме сето она што сме го оставиле.“ (Zanini, 2002: 21).

Во тој контекст „Егејци“ на Колбе е приказна-исповед за приказните на татко ѝ и мајка ѝ, за сеќавањата, нејзини и на нејзините предци, за губењето на идентитетот, за нејзиното живеење помеѓу две приказни, (авто)биографски, потврдено преку приказната за Ефросина Грежова Кле, снаата на познатиот швајцарски сликар Паул Кле, по потекло од Егејот. „Ако веруваме дека нашиот однос кон предците го дефинира и односот на потомците кон нас, тогаш двојно треба да се заинтересираме за подзаборавените врски со светот чијшто дел отсекогаш и сме биле.“, пишува Оливера Ќорвезироска во популарниот текст објавен во „Клуб 360“ (2007: 16). Впрочем, вели Ќорвезироска, „...малкумина од нас знаат дека славниот сликар Паул Кле имал „семејна“ врска со Македонија. Дека редовно јадел и обожувал македонски локум и алва што неговата снаа за синот Феликс – Ефросина Грежова Кле му ги носела од „далечниот југоисток“ (2007: 16)“. Во овој свој текст Ќорвезироска прави и една смела, но можна претпоставка. Таа во познатата слика на големиот Кле „Ad parnassum“, создадена во 1932 година, согледува на извесен начин и „присуство“ на самата Ефросина преку „обидот зад „видливото“ на сликата (куќа – ограден бескрај, вдомено парче небо, сонце и врата со неочекувана линија како загатка) да се назре невидливото (мислата, суштината, битието и најважното – присуството на Фроска Грежова)...“. „Замислете си“, продолжува Ќорвезироска, „дека во создавањето на оваа позната слика учествувале и „очите“ на Фроска зад грбот на сликарскиот гениј.“ (2007: 17).

Личната приказна во која таа самата е онаа која ги губи оние кои ја оствариле со сопственото постоење, само навидум, вели Смилевски, „ги потврдува ставовите на Брайдоти за егзилантот како субјект кој е свртен

во минатото – а всушност ја актуализира тезата на Саид за егзилантот како суштество кое паралелно живее две приказни, обединувајќи ги во една, со што се достигнува свесноста за плуралноста на културата.“ (2012: 96). Сето ова се огледува и во нејзиното признание на крајот од оваа приказна-исповед, каде Колбе вели: „...уште подолго време мислев дека проблемот на „Егејството“ е само проблем на семејството од кое потекнувам, но не и мој, на еманципираниот Европјанин, кој не се врзува со „баналните“ проблеми на копнежот по земјата во која се родил. Приказната на Ефросина ме увери дека таа траума преживува секаде, а можеби најсилно во животот на „туѓинците“ во Европа“ (1999: 208). Од друга страна, приказната на Ефросина вткаена / преплетена во приказната на татко ѝ и мајка ѝ на Колбе ја потврдуваат размислата на Саркањац, искажана со зборовите на Хегел, „дека секој е роден во својот народ и му припаѓа на духот на тој народ. И, овој, преку религијата, науката, уметностите, разните судбини, собитија, а не природната одреденост или извесност на народот му го даваат неговиот карактер.“ (2009: 101-102).

Овој текст сепак се случи и заради можноста да ја започнам својата потрага по личното и македонското *Sittlichkeit*, еден од оние поими на Хегел кои тешко се преведуваат, а на кој најдов кај Саркањац (2009: 116). Во него се обединуваат објективниот момент на апстрактното право и субјективниот момент на моралот и притоа се конкретизира слободата. Ова потрага ми е потребна за да го засилам чувството на припадност и либерална дејственост, а не само теориски да ги совладам различните дискурси и притоа да го изберам оној што најмногу ѝ одговара на мојата животна форма. Овој текст се случува и за да му овозможам на мојот татко преку него да направи обид за заокружување на сопственото патување, но истовремено и на моето патување. Зашто ако заминувањето од „дома“ значи разделба, одвојување, напуштање на една состојба за да се премине во друга и на свој начин станува синоним за напуштање на домот, тогаш враќањето означува пристигнување на местото на заминувањето, повторно освојување на напуштеното и изгубеното место, и едно заокружување на самото патување. По овој текст следува и реалното патување до местото на заминувањето на татко ми и неговото семејство.

Литература:

- Брайдоти, Р. (2003), *Номадски субјекции*, Скопје, Македонска книга 2002.
Георгиевска-Јаковлева, Л. (2011), „Егзилот како трајна траума или егејската тема – забораена/забранета историска приказна“, *Сџеклар*, бр. 58, 368- 375.

Георгиевска-Јаковлева, Л. (2008), „Поетика на егзилот“, *Книжевностиа и културна и транзиција*, Скопје, *Институтот за македонска литература*.

Гурчинова, А. (2008), „Поимот на границата во миграциската естетика“, *XXXIV Научна конференција на XL Меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура* (зборник), Скопје, *Универзитет „Св. Кирил и Методиј“*, 231-237.

Zanini, P. (2002), *Značenja granice*, Beograd, *Clio*.

Јордановски, З. (2008), „Сите сме Егејци – интервју со Кица Колбе“ (<http://www.dw.de/%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B1%D0%B5-%D1%81%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D1%81%D0%BC%D0%B5-%D0%B5%D0%B3%D0%B5%D1%98%D1%86%D0%B8/a-3287269>).

Колбе, К. Б. (1999), *Егејци*, Скопје, *Култура*.

Крамариќ, З. (2011), *Идентитетот, текстот, нација*, Скопје, *Табернакул*.

Крамариќ / Бановиќ-Марковска (2012), *Политика. Култура. Идентитетот*, Скопје, *Маџор*.

Саркањац, Б. (2009), *По свое (македонски китхрезис или како да се зборува за Македонија)*, Скопје, *Макавеј*.

Смилевски, Г. (2012), „Поимањето на егзилот: теоријата наспроти искуството“, *Спектар*, бр. 60, 92-97.

Ugresic, D. (2008), *Nobody's Home* (Translated by Ellen Elias-Bursac), Rochester, *Open Letter Books*.

Ќорвезирска, О. (2007), „Снагата на Паул Кле“, *Клуб 360*, бр. 57, 16-17, 2007 (http://www.t-mobile.com.mk/public/mk/documents/magazin_360/57.pdf).

Шелева, Е. (2005), *Дом / идентитетот*, Скопје, *Маџор*.

Марјан Иваноски

МЕСТОТО И УЛОГАТА НА ДРАГАН БОГДАНОВСКИ МЕЃУ МАКЕДОНСКАТА ПОЛИТИЧКА ЕМИГРАЦИЈА 1956-1977

Со создавањето на македонската држава на АСНОМ на 2 август 1944 година се реализира вековниот стремеж на македонскиот народ за сопствена држава, меѓутоа само на еден дел од Македонија. Таквото парцијално решение на македонското национално прашање резултирало со голем бран незадоволства како во федерална Македонија, така и во остатокот на Македонија кој се наоѓал под власт на Бугарија и Грција.

Тоа незадоволство особено било изразено во ДФ/НР Македонија, затоа што природно се наметнала потребата токму новоформираната Македонска република во рамките на југословенската федерација, да ја одигра улогата на „Пиомонт“ за другите делови од Македонија. Незадоволството од докрај нерешеното македонско национално прашање, но и од статусот на Македонија во југословенската федерација било причина многу млади, пред сè ученици и студенти да се организираат во конспиративни групи чијашто крајна цел била создавање на независна и обединета македонска држава. Голем број од овие групи, кои го носеле предзнакот ВМРО,¹ од тогашните власти биле разоткриени, а најголем дел од нивните членови осудени на затворски или условни казни. Само во периодот од 1946-1949 година властите откриле 46 тајни групи на целата територија на НР Македонија и уапсиле вкупно 767 лица.² Дел од нив, по излегувањето од затворите, но и дел од оние кои не биле осудени не можејќи да се помират со новата фактичка состојба во која се нашла Македонија започнале да ја напуштаат Југославија и да се населуваат во западните земји. Најпрвин

¹ Зоран Тодоровски, „Политичката опозиција во Македонија по Втората светска војна“, Историја, год. XXXVI/1-2, Скопје 2000, 43.

² Михајло Миноски, Тајната политичка организација ВМРО во Народна (Социјалистичка) Република Македонија, Зборник: Златна книга 100 години ВМРО, Скопје 1993, 244-246.

се упатувале кон Грција, а потоа оттаму како политички емигранти биле префрлувани во Европа, Северна и Јужна Америка.³ На тој начин, по Втората светска војна започнала да се создава македонската политичка емиграција, која била прозападно ориентирана и се залагала за интегрално решавање на македонското национално прашање.

Еден од најактивните македонски политички емигранти што дејствувал по Втората светска војна бил Драган Богдановски. Драган Богдановски бил роден во кумановското село Клечовце, во 1929 година. По завршувањето на основното и средното образование во 1948 година се запишал на Земјоделскиот факултет во Земун. Таму, Богдановски во третиот семестар бил обвинет за кражба на една скрипта и за тоа дело бил осуден на неверојатно висока казна од 6 месеци. Казната ја издржувал во затворот во Бела Црква, каде што најголем дел од затворените биле политички затвореници.⁴ Во затворот, слушајќи ги разговорите на политичките затвореници, Богдановски дошол на идеја да ја напушти Југославија.⁵ Тоа и го направил веднаш по излегувањето од затвор во април 1951 година, дополнително поттикнат и од фактот што му било забрането да се запише на кој било друг факултет во Југославија.

Богдановски илегално ја напуштил Југославија и преминал во Грција, во јуни 1951 година.⁶ По преминувањето на југословенско-грчката граница тој бил забележан од грчките војници и одведен во воената касарна во логорот Поликастро, па во полициска станица во Солун, за на крај да биде депортиран во логорот за политички емигранти во гратчето Лаврио, кое се наоѓало во близината на Атина.⁷

Кон крајот на 1951-та година на Богдановски му било понудено да емигрира за Бразил и заедно со околу 500 други Македонци биле пренесени до пристаништето во Ценова, а оттаму во Бразил.⁸ Во Бразил останал до

³ Илија Максимовски, Политичкиот затвореник за Македонија, Скопје 1991, 35.

⁴ Државен архив на Република Македонија, Фонд: ОЗНА/УДБА/РСВР/МВР досиеја водени од поранешната МВР/УДБ (885), Досие за лице во историски архив Богдановски Наско Драган, бр. на лично досие 20218, кутија 745, папка V, Изјава дадена на 20.11.1977 година, 1138-1140 (Натаму: ДАРМ, ф. 885, досие за Драган Богдановски...); ДАРМ, ф. 885, досие за Драган Богдановски, к. 746, папка I, Доверливо, наменето само за употреба на полицијата и судските органи, Интерпол април 1976, Богдановски Драган, Арх. бр. 419/73, Контролен број А9836.

⁵ ДАРМ, ф. 885, досие за Драган Богдановски, к. 746, папка III, Извештај бр. 1 од 9.06.1977 година, стр. 1-2.

⁶ ДАРМ, ф. 885, досие за Драган Богдановски, к. 744, папка II, Ev. br. 127, Predmet: Razgovor voden so „Kozjak“ на 8.06.1977 година, стр. 2.

⁷ ДАРМ, ф. 885, досие за Драган Богдановски, к. 746, папка III, Извештај бр. 1 од 9.06.1977 г., стр. 3.

⁸ „Македонија“, г. V, бр. 53, ноември 1968, 3.

крајот на 1954 година. Таму Богдановски се судрил со организираната активност на „Македонската патриотска организација“ (МПО), која формирала своја организациона мрежа во Бразил непосредно по доаѓањето на Македонците во таа држава. Богдановски со својата агитација и пишаните брошури и памфлети со патриотска и политичка содржина успеал да отргне дел од Македонците кои потпаднале под влијание на МПО.⁹

Желбата за студирање и интелектуална надградба го однела Богдановски во Париз, во 1954 година. Таму се запишал на Сорбона на факултетот за политички науки и журналистика.¹⁰ Во Париз, Богдановски ги направил првите чекори за организирано политичко дејствување меѓу емиграцијата. Во текот на 1956 година бил главниот иницијатор за формирање на македонска емигрантска организација. Имено, младите македонски емигранти кои се нашле во Париз ја прифатиле иницијативата на Богдановски за формирање на емигрантска организација која би била противтежа на МПО. Основачкото собрание се одржало пролетта 1956 година на кое присуствувале околу 20 Македонци од кои повеќето студенти. Организацијата го добила името „Македонски национален фронт“ (МНФ). Била изработена и политичка платформа на МНФ од страна на Богдановски. Основната премиса на политичката платформа на МНФ била тесно поврзана со „македонското прашање како национално прашање, а не само како политичко прашање“, туку и како борба за остварување на „вековниот илинденски идеал на македонскиот народ да живее во своја сопствена национална држава обединета.“ Во политичката платформа било третирано прашањето за обликот на политичкото уредување на идната обединета македонска држава, и било решено дека за тоа прашање требало народот да одлучи непосредно преку референдум.¹¹

На основачкото собрание било одлучено да се формира централен комитет од 7 лица и да почне да се издава весникот „Македонска искра“, кој требало да биде печатен орган на МНФ. За претседател на ЦК бил избран Иван Јанев, за потпретседател Стево Ѓавочанов, а за секретар бил избран Драган Богдановски, кој наедно требало да биде и редактор на печатениот орган на Организацијата, весникот „Македонска искра“.¹²

⁹ ДАРМ, ф. 885, досие за Драган Богдановски, к. 747, папка V, Исказ пред Окружен суд Скопје на 15.12.1978, стр. 7.

¹⁰ ДАРМ, ф. 885, досие за Драган Богдановски, к. 746, папка III, Извештај бр. 1 од 9.06.1977 г., стр. 8.

¹¹ ДАРМ, ф. 885, досие за Драган Богдановски, к. 747, папка V, Исказ на Драган Богдановски пред Окружен суд Скопје на 11.12.1978 г., стр. 8.

¹² Истото, 7.

Иако бил вложен голем труд од страна на групата околу Богдановски и весникот бил изготвен и предаден на печатење, поради немање финансиски средства тој воопшто не излегол.

Набрзо, активноста на МНФ замира и покрај големата желба да заживее и успешно да делува. Причините биле што неговото раководство, па и членството, поголемо внимание посветувале на студиите на факултетите отколку на политиката.¹³

Во текот на 1959 година Богдановски повторно политички се активирал, издавајќи го весникот „Македонска лоза“, како директен одговор на новоформираниот ванчомихајловистички клуб во Брисел „Тодор Александров“.¹⁴ Сè со цел весникот „Македонска лоза“ да добие на сериозност и популарност особено меѓу македонската емиграција, а тоа да се искористи, по шестиот број Богдановски, заедно со својот сомисленик Страхил Пеев, во текот на летото 1959 година во Шведска решава да ја формира новата емигрантска политичка организација „Македонски национален комитет“ (МНК), која би застанала зад „Македонска лоза“.¹⁵

Политичката платформа, а со тоа и целите на МНК биле исти со оние на МНФ, односно создавање на независна и обединета македонска држава.

Во почетокот на 1960 година започнал да излегува и вториот весник како гласник на МНК под името „Слободна Македонија“. Овој весник бил редактиран од Страхил Пеев, а финансиски бил помаган од Драган Богдановски. Весниците „Македонска лоза“ и „Слободна Македонија“ биле исполнети исклучиво со родољубива содржина и не биле непријателски насочени ниту кон една друга народносна структура.¹⁶

Богдановски бил политички активен во МНК сè до 1961 година, кога поради семејни проблеми морал да ја напушти Организацијата. Набрзо потоа и активноста на Организацијата замрела.

¹³ ДАРМ, ф. 885, досие за Драган Богдановски, к. 742, папка VIII, РСВР – СРМ, СДБ – III сектор, 20.11.1979 година, Скопје, 04-145; Објект: КП Дом Идризово, Лица ОО „Рашомон“, осуден за кривично дело здружување против народот и државата на 13 г. затвор, Службена белешка, стр. 5.

¹⁴ ДАРМ, ф. 885, досие за Драган Богдановски, к. 746, папка III, Изјава на Драган Богдановски даден на 20.06.1977 г., стр. 12.

¹⁵ ДАРМ, ф. 885, досие за Драган Богдановски, к. 744, папка II, Разговор со Драган Богдановски воден на 20.06.1977 г., стр. 347; ДАРМ, ф. 885, досие за Драган Богдановски, к. 747, папка V, Исказ на Драган Богдановски пред Окружен суд Скопје на 11.12.1978 г., стр. 7.

¹⁶ Славе Николовски-Катин, Македонскиот иселенички печат, Скопје 1993, 207-208.

Овие две организации, МНФ и МНК, всушност, се првото политичко групирање на македонските политички емигранти во Западна Европа. Нивна главна карактеристика биле антијугословенството, антикомунизмот и антититоизмот. Тоа било така поради фактот што во тој период во Западна Европа владеела силна антикомунистичка пропаганда, која влијаела и врз емигрантите од Македонија, а наедно и ванчомихајловистите ја воделе својата борба против македонската самобитност на антикомунистичка основа. Секој Македонец кој не се изјаснувал за Бугарин бил оквалификуван од ванчомихајловистите како комунист и бил денунциран како таков пред власта во земјата во која живеел.¹⁷

Покрај овие две организации, Богдановски бил еден од најзаслужните за формирање на културното друштво „Јане Сандански“ на Македонците во Брисел, Белгија, во текот на зимата 1962/63 година.¹⁸ Печатен орган на клубот било списанието „Македонска мисла“.¹⁹ Членовите на ванчомихајловистичкиот клуб „Тодор Александров“ биле најмногу засегнати од постоењето на ова друштво, коешто се спротивставувало на нивните ставови по прашањето на националноста на Македонците. Друштвото „Јане Сандански“ одлично функционираше додека Драган Богдановски бил вклучен во истото. Откако се иселил од Брисел, крајот на 1964 година, бил принуден и да го напушти друштвото по што тоа се распаднало.²⁰

По напуштањето на Белгија, Драган Богдановски се вклучил во новоформираната македонска емигрантска организација во Скандинавија „Ослободителен комитет на Македонија“ (ОКМ).²¹ Организацијата пред македонското иселеништво се претставила како типична емигрантска организација со антикомунистичка определба која имала за крајна цел создавање на независна и обединета македонска држава со демократско уредување по западен тип.

Богдановски во оваа Организација се вклучил во 1965 година, по настанатиот расцеп во раководството на Организацијата, односно помеѓу Миле Илиевски, кој го редактирал печатениот орган на ОКМ, „Македонија“

¹⁷ ДАРМ, ф. 885, досие за Драган Богдановски, к. 746, папка III, Извештај бр. 2, 10.06.1977 г., стр. 3.

¹⁸ ДАРМ, ф. 885, досие за Драган Богдановски, к. 746, папка III, Изјава на Драган Богдановски дадена на 20.06.1977 г., стр. 23.

¹⁹ С. Николовски-Катин, цит. дело, 211-212.

²⁰ ДАРМ, ф. 885, досие за Драган Богдановски, к. 746, папка III, Изјава на Драган Богдановски дадена на 20.06.1977 г., стр. 24.

²¹ Оваа Организација била формирана во 1962 година во Трелеборг, Шведска. (Миле Илиевски, Документи за македонското национално движење во дијаспората (ОКМ-ДООМ-НОФМ), Прв том, Штип 2006, 21).

и Благој Миленковски, кој бил еден од основачите. Богдановски застанал на страната на Миле Илиевски и започнал да го уредува весникот „Македонија“²², додека Благој Миленковски од остатокот на раководството на ОКМ бил избран за редактор на новиот весник „Македонец“.²³ И двата весника излегувале како орган на ОКМ. И покрај тоа што крилото на Миленковски ја добило поддршката од поголемиот дел од членството, сепак весникот „Македонец“ во текот на 1966 година престанал да излегува.

Драган Богдановски и Миле Илиевски продолжиле со активностите и издавањето на весникот „Македонија“ и во текот на 1967 година го организирале Уставотворниот конгрес на ОКМ во Кил, Западна Германија. На конгресот биле донесени: Политичка платформа, Манифест до македонскиот народ и Статут на ОКМ. Органи на ОКМ биле: Конгрес, Национален совет и весникот „Македонија“ како официјално гласило на Организацијата. На конгресот била потенцирана политичката цел на ОКМ, која требало да ја организира, да ја предводи и да ја координира ослободителната борба на македонскиот народ. Крајната цел на Организацијата, пак, била да ги обедини сите три дела од распарчена Македонија во самостојна и демократска македонска држава.²⁴

Одржувањето на Уставотворниот конгрес, претставува пресвртница во политичкиот курс на ОКМ и на Драган Богдановски. Под влијание на Богдановски, оттогаш Организацијата и официјално започнува со отфрлање на антикомунистичката идеологија. Еволуцијата во политичките ставови на Богдановски не била случајна, туку диктирана од условите во кои се наоѓало македонското иселеништво. Во текот на 60-тите години се зголемувал бројот на економските емигранти. Дел од оваа категорија иселеници, пред сè помладите, сметале дека „социјализмот бил најадекватно општество“²⁵, што секако на таквото нивно размислување свое влијание си оставил и образовниот процес во НР/СР Македонија.

Уставотворниот конгрес на ОКМ е наедно и последната значајна активност на Организацијата, односно на крилото Илиевски-Богдановски. Обидот да зајакнат и да привлечат поголемо членство не ги дал посакуваните

²² ДАРМ, ф. 885, досие за Драган Богдановски, к. 746, папка III, Изјава на Драган Богдановски дадена на 20.06.1977 г., стр. 27.

²³ ДАРМ, ф. 885, досие за Драган Богдановски, к. 746, папка I, Драган Богдановски тајанствени „светски путник“, 20.03. 1965 г., стр. 6-10.

²⁴ Уставотворен Конгрес на Ослободителниот комитет на Македонија, Материјали и документи, Минхен 1967.

²⁵ ДАРМ, ф. 885, досие за Драган Богдановски, к. 746, папка III, Изјава на Драган Богдановски дадена на 22.06.1977 г., стр. 1-2.

резултати. Набрзо потоа и Богдановски решил да се повлече од ОКМ, односно од местото уредник на весникот „Македонија“.²⁶

По тригодишна пасивизација, Богдановски повторно политички се активирал. Тоа се случило летото 1970 година, кога започнал да се подготвува за издавање ново списание. Во јануари 1971 година излегол првиот број на новото списание „Македонска нација“.²⁷ Првите три броја излегле како „независно списание за општествени прашања и култура“, од причини што во тој период, иако македонската политичка емиграција немала активности, сепак се чувствувала поделеноста што настанала во периодот додека постоел ОКМ.

Непосредно пред и по излегувањето на првиот број на „Македонска нација“, следеле повеќе средби на иницијатива на Богдановски за помирување на двете крила на ОКМ и негово возобновување. Тоа се случило на првиот вонреден конгрес на ОКМ на 30 мај 1971 година во Данска кога се одржал првиот вонреден конгрес.²⁸

Вонредниот конгрес направил извесни дополнувања во Политичката платформа и во Уставот на ОКМ. Во платформата била изнесена крајната цел на ОКМ, а таа била создавање на самостојна обединета македонска држава. Целите и задачите на ОКМ меѓу емиграцијата, според платформата, биле да работи на „будење и одржување на македонскиот патриотизам“, но и да ги „обедини сите оние Македонци кои однадвор, од туѓина, сакаат да работат и да се борат за слободна и обединета Македонија.“²⁹

На вонредниот конгрес била донесена одлуката списанието „Македонска нација“ да стане официјален орган на ОКМ и да се редактира од редакциски колегиум кој требало да биде назначен од Централниот комитет на Организацијата.³⁰

За претседател на ОКМ бил избран Димко Нечевски, додека Драган Богдановски за член на ЦК и редактор на списанието „Македонска нација“.³¹

²⁶ ДАРМ, ф. 885, досие за Драган Богдановски, к. 746, папка III, Изјава на Драган Богдановски дадена на 21.06.1977 г., стр. 1.

²⁷ „Македонска нација“, г. I, бр. 1, јануари-февруари 1971 г.

²⁸ „Македонска нација“, г. I, бр. 4, јули-август 1971 г., стр. 3.

²⁹ Истото, 6.

³⁰ Истото, 3.

³¹ За останати членови на ЦК биле избрани: Петре Мулазимовски (Гетеборг, Шведска), Тодор Коцевски (Трелеборг, Шведска), Кузман Мицевски (Париз, Франција), Панче Колевски (Брисел, Белгија), Петре Неделковски (Копенхаген, Данска), Киро Којчевски (Торонто, Канада), Данчо Бојковски (Чикаго, САД), Јоне Шикалевски (Кал. САД). Новоизбраната централна комисија на ОКМ била составена од: Претседател: Христо Недановски (Ескалстуна, Шведска), секретар: Темелко Темелковски (Брисел, Белгија) и членови: Ѓорѓи Малев (Брисел, Белгија) подоцна комисијата требала да биде дополнета со уште двајца членови од Канада и САД. (Истото, 4).

Знаејќи дека главната активност на Организацијата ќе биде изразена преку весникот, како што било и претходно, Богдановски дозволил претседател на ОКМ да биде Нечевски, а тој останал редактор на „Македонска нација“. Како редактор, Богдановски имал поголема улога и влијание во Организацијата од самиот претседател. Неговото влијание веќе се демонстрирало на Конгресот, кога Организацијата го задржува политичкиот курс поставен од него на „Уставотворниот конгрес“ за напуштање на тврдите антикомунистички позиции. Целта била омасовување на Организацијата.

Влијанието на Драган Богдановски во ОКМ уште повеќе дошло до израз на вториот вонреден конгрес, што се одржал на 30 април и 1 мај 1972 година во Бремен, Западна Германија. Имено, тогаш по негова иницијатива се променува името на организацијата во Движење за обединување на Македонија (ДОМ). На конгресот била донесена и специјална декларација во којашто бил нагласен обидот и желбата на Организацијата да прерасне во општонационално движење, што било една од причините за промена на името.³² Додавката „Движење“ во името и новодонесената декларација го отсликува визионерскиот и демократски капацитет на Организацијата, односно на Драган Богдановски и Гојко Јаковлески, кои биле главните промотори на новите промени. На тој начин требало да се придобијат сите оние кои, без разлика на политичката и идеолошката ориентација, би работеле за главната цел на Организацијата – независна и обединета Македонија. Тоа било направено со цел да се придобијат новодојдените Македонци, кои од 60-тите години па натаму масовно доаѓале во Западна Европа на привремена работа.

Промената на името на Организацијата и политиката за напуштањето на тврдите антикомунистички позиции не биле прифатени од дел од раководството на Организацијата предводено од Димко Нечевски. За да не настанела евентуална поделба во Организацијата на иницијатива на Драган Богдановски бил формиран нов Централен комитет на ДОМ неколку месеци по конгресот, каде првпат биле вклучени и Македонци од Австралија и САД. Богдановски бил избран за претседател.³³

Организацијата ДОМ својата активност под ова име ќе ја изведува сè до есента 1973 година кога и ќе настанат промени во нејзиното име, односно кога повторно по иницијатива на Богдановски името се менува во „Движење за ослободување и обединување на Македонија“ (ДООМ).³⁴

³² „Македонска нација“, год II, бр. 9, мај-јуни 1972, стр. 1-2.

³³ „Македонска нација“, год II, бр. 10, јули-август 1972 г., 3.

³⁴ ДАРМ, ф. 885, досие за Драган Богдановски, к. 746, папка III, 11.06.1977 г., Извештај бр. 5 – Изјава, стр. 1.

На 13 и 14 април 1974 година се одржал Општ конгрес на ДООМ, кој бил свикан сè со цел да се легализира новото раководство на чело со Богдановски. Активностите на Богдановски и на Организацијата биле будно следени од македонската Служба за државна безбедност (СДБ), која презела одредени активности за спречување на Конгресот. Имено, СДБ и официјално, по дипломатски пат, побарала од Германија да го забрани одржувањето на Конгресот. Но, бидејќи немало правна основа да се спречи Конгресот, сепак, германските власти се обиделе на друг начин да го попречат одржувањето на Конгресот, односно со затворање на Драган Богдановски под изговор дека не го пријавил своето живеалиште при престојот во Германија. На тој начин половично се задоволиле барањата на југословенската СДБ, која се надевала дека без Богдановски постоеле можности Конгресот да не се одржи.³⁵

Но, сепак, Конгресот се одржал според предвиденото, усвоена била куса Програмска декларација за целите, задачите и насоките на идната активност на ДООМ. Политичкиот курс поставен на првиот вонреден конгрес се задржал и натаму. Според програмската декларација, меѓу другото, било потенцирано дека Општиот конгрес на ДООМ имал за цел „националноослободителната борба што ја води ДООМ... да најде одзвук на меѓународен план...“.³⁶ Всушност, оттогаш и започнала интензивната дипломатска активност на Организацијата за запознавање на меѓународната јавност со проблемот на нерешеното македонско национално прашање и концептот на Организацијата за решавање на истото, за што најголем придонес дал токму Драган Богдановски. Тоа се случувало во период кога Организацијата претрпувала големи потреси и поделби, како што било убиството на организациониот секретар – вториот човек во Организацијата, Благој Шамбевски во 1974 година и фракционерството во 1975 година. Но, сепак, и покрај таквата ситуација, Драган Богдановски успеал да ја консолидира и одржи на здрави нозе Организацијата, со што се покажал како вистински лидер, со вонредни организациски способности. Не само што успеал да ја одржи стабилноста на Организацијата, Богдановски ја раширил нејзината мрежа и придобил уште повеќе членови и симпатизери. Покрај европскиот, Организацијата успеала да се разграни уште и на австралискиот и северноамериканскиот континент, со тоа станувајќи првата македонска емигрантска политичка организација која успеала да делува на три континенти.

³⁵ М. Илиевски, Документи за македонското..., прв том, 167-168.

³⁶ „Македонска нација“, г. IV, бр. 21, мај-јуни 1974, 8-9.

Токму во зенитот на неговата активност, македонската СДБ решава да го киднапира и да го донесе во Македонија и со тоа делумно да ја оневозможи натамошната активност на ДООМ. Службата, сметајќи го за најекстреман македонски емигрант, уште од првите денови на неговата активност грижливо го полнела неговото полициско досие. Тој бил киднапиран во почетокот на јуни 1977 година во Париз и со дипломатско возило пренесен до Љубљана, а оттаму со авион до Скопје и, на крај, со хеликоптер до забранетиот ловен резерват „Јасен“, кој се простира на дел од планината Карацица и Сува Гора. Таму бил држен во изолација 18 месеци. За тие 18 месеци, Богдановски бил речиси секојдневно испрашуван од страна на агентите на СДБ за да ја открие целата организациона мрежа, но и да биде искористен во пасивизирањето на Организацијата.³⁷

Неговото судење започнало во декември 1978 година, а пресудата му била изречена на 16 февруари 1979 година во Окружниот суд-Скопје. Иако Богдановски ниту во еден момент со никакво конкретно дело како терористичка акција, диверзија, убиство, киднапирање и слично не им наштетил на граѓаните, на политичките претставници на СФРЈ и интегритетот и територијалната целина на државата, сепак бил осуден на 13 години затвор за „Здружување поради непријателска дејност“, како и за „Контрареволуционерно загрозување на општественото уредување“ и „Загрозување на територијалната целина“.³⁸ Од бројните политички судски процеси во НР/СР Македонија, овој е уште еден во низата, каде Окружниот суд во Скопје бил обична алатка во рацете на тајните служби кои однапред ги пишувале пресудите за политичките неистомисленици.

Неговата борба за остварување на вековниот стремеж на македонскиот народ за независна и обединета македонска држава била пред сè интелектуална, адаптирана на времето и просторот каде делувал. Богдановски бил вистинска моторна сила на Организацијата, човек кој со својата неуморна публицистичка и теренска работа ги освојувал симпатиите, како кај политичките, така и кај економските емигранти. Затворањето на Драган Богдановски оставило силни последици врз натамошното делување на Организацијата. Дестабилизацијата во Организацијата била очигледна, а со тоа и падот во нивните активности кој следел во наредните години.

³⁷ „Нова Македонија“, год. XLVI, бр. 15642, 13.

³⁸ Архив на Кривично-поправен дом „Идризово“, Лично досие за Богдановски Наско Драган, рег. бр. 2560, Пресуда од Окружниот суд во Скопје за Драган Богдановски, 16.02.1979 година, К. бр. 4/79.

Горан Тренчовски

СВЕСТА ЗА КИНОТЕАТАРСКО ВОЗДИГНУВАЊЕ НА СТРУМИЧАНИ СО ПРЕДЗНАКОТ 1912/1918 (низ истражувањата на Стојан Ковачев)

Кој е всушност Стојан Ковачев?

Стојан Мицев Ковачев (9.02.1926-29.01.2003) е струмички емигрант, поборник на македонизмот. Роден е во Струмица, а починал во Прага. Неговиот афинитет кон културата, просветата и технологијата го води кон зближување со театарската и филмската дејност, што резултира со пионерска соработка со колективите на Градскиот народен театар и киното „Балкан“ во Струмица, во периодот на нивното оформување. Името Стојан Мицев може да го прочитаеме на првиот плакат од првата професионална претстава во Струмица – „Бегалка“, како актер кој ја толкувал улогата на Митре занаетчијата. Тој, исто така, бил вработен како технички раководител во театарскиот колектив, во првата институционална постава.¹

Според автобиографската белешка,² евидентно е личното учество на неговата фамилија (татко му Ѓорге) како борци во македонските движења на отпорот од почетокот, од Балканските војни до 1918. Таткото, како „бежанец“ се преселува во Струмица со надеж дека ќе се врати на своето родно огниште во Кукуш. Мајката Марија цело време верувала дека еден ден пак ќе се вратат дома. Дедото, пак, Мицо Ковачот, на најзлосторнички начин е обесен на дрвото во дворот од куќата пред ковачницата, која била на некој начин заштитен амблем на лозата на Мицеви. Дедо му е обесен со нозете нагоре, со главата надолу, под сверскиот турски кундак и камшик.

¹ Културата, духовниот развој и свеста за кинотеатарско воздигнување биле еден од начинот да се реализира вековниот порив на македонската емиграција, чијшто еклатантен претставник е и струмичанецот Стојан Ковачев.

² Стојан Ковачев, Тагковина: македонска историска драма, машинопис, Сент-Уан, 1979, прва и втора нумерирана страница.

Умира без да каже ниту еден збор на предавство кон татковината. Инаку, тоа време повидните луѓе од Кукушката околија и воопшто од Струмичко биле определувани за кметови. Дедото Мицо, кој бил поставен за кмет во Кукуш, го испраќа синот Ѓорге на школување во Солун, каде што тој ќе заврши богословија.

По стапките на своите предци, и внукот Стојан се обидува да го следи нивниот идеал, за слава и за чест на сите нив, со цел да не се забораваат и да не се избришат вистинските настани, продолжувајќи ја на свој начин идејната борба за македонското дело. Заради неговите антијугословенски ставови, најпрво како партизан во одредите на Беласица, а потоа на офицерска интендантска функција во Битола, затворен е во дисциплинскиот баталјон во Скопје, од каде, за среќа, излегува жив, брзо одлучувајќи да го напушти столарскиот занает и да се оддаде на ангажманите во областа на театарот и образованието.

Несогласувањата со системот продолжуваат така што Стојан одлучува да емигрира од Југославија, населувајќи се во Франција. Во Париз ја завршува Француската алијанса и продолжува на курсевите на Сорбона за театар и просвета. Во тамошните огромни библиотеки студиозно ја истражува историјата на Македонија, а особено на Струмица и Струмичко, посебно во периодот на Првата светска војна, но и во времето на Балканските војни, до Букурешкиот мировен договор.

Неговите истражувања се сублимирани во форма на пишани мемоари, во ракопис, и во форма на едно драмско сценарио завршено 1979 во Сент-Уан, кое имав можност да го добијам лично од Стојан Ковачев.³

Кинотеатарските пригоди во Струмица и Струмичко во првата и втората деценија од XX век

Во првата и втората деценија од дваесеттиот век, во Струмица и Струмичко постоеле турска, грчка и бугарска театарска трупа и факт е дека тие биле хетерогени и составени од голем број Македонци – струмички староседелци. Во 1909 год. тука највлијателна е активноста на турската трупа која подготвувала и изведувала претстава и на чардакот од куќата на

³ Во целиот негов работен век, тој низ Европа интензивно соработува со македонски емигранти, меѓу кои и Драган Богдановски, Благој Шамбевски, Гојко и Мане Јаковлевски и др. Кон крајот на осумдесеттите години, активен е во ДООМ (Движење за ослободување и обединување на Македонија), а во ранолетната демократска 1990 година е единствен струмичанец кој останува забележан рамо до рамо со другите македонски емигранти од дијаспората.

имотниот струмичанец Таќи Шопов. Темата на првата одиграна претстава навлегувала во приватниот свет на агите и беговите и нивните хареми. За првата изведба постоел огромен интерес кај струмичкото граѓанство, а како тогашен одраз на времето и сфаќањата, куриозитетен е податокот дека женските улоги ги толкувале само мажи. Наместо реакција на претходната театарска појава, во 1910 год., другата театарска група која е производ на грчката пропаганда, на Велигден ја одиграла премиерата на претставата „Голфо“ од Спиридон Персијадис во режија на Варлаמידис Леонида. Таа е изведена под меценство на видниот струмичанец Ѓорѓи Грчев, во една од просториите на фабриката за кожурци. До реализација на замислата за оваа претстава дошло благодарение на упорноста и финансиската поткрепа на повеќе струмичани, меѓу кои со посебен придонес се издвојува Димитар Хаџи-Мишев со своите најблиски. Периките и костумите за таа намена биле специјално донесени од Солун. Главната улога ја толкувал Димитар Хаџи-Мишев, Ѓорѓи Протугеров ја играл Мајката, Димитар Ареников – Таткото, а во другите улоги настапиле: Панде Бабамов, Костаќи Данаилов, Наќе Икономов, Димитар Нецев, Димитар Стамболиев и др.

Во 1913 година, во куќниот салон на Миле Минанов, трета група создава свој театарски репертоар, изведувајќи неколку едночинки. Оваа група е мошне активна во периодот на Балканските војни, сè до формирањето на гимназијата, пролетта 1919, кога е изведена претставата „Цар Асен“ со првата рачно изработена театарска завеса во градот од страна на Ристо Проданов, кој наедно бил и режисер на претставата. Од овој период датира и формирањето на киното „Балкан“, чијшто простор, освен за кинопроекции, продолжуваат да го користат и театарските пионери во Струмица, сè до 1949, во периодот пред отворањето на театарската зграда.

Непосредно по почетоците на киноприкажувачката дејност во Струмица и Струмичко, англиски филмски екипи на компанијата Чарлс Урбан и француски на компанијата Браќа Пате, престојувале во југоисточна Македонија и правеле документарни снимки. Подоцна, и Арсени Јовков правел филмски снимања, но за жал, кадрите од Струмица недостасуваат во верзијата на „Македонија во слики“ од 1923 год. која е архивирана во Кинотеката на Македонија.

Австралискиот фотограф А. Г. Хејлс е првиот странски фотограф кој известува од Струмичко и околијата во постилинденскиот период.⁴ По него, американецот Луис Хајн (врз база на репродукции од книгата на колекционерот на стари фотографии Дејли Каплан) ги снима бегалците во

⁴ Сп. Костадин Костов, Илинденското встание в киното (1903-1933), Веда Словена, Пловдив, 2001, 42-45.

1918, меѓу кои има и струмичани. Интересна е една фотографија снимена на железничката станица која се викала „Струмица“. Претежно ја користеле струмичани, бидејќи Дојран во тоа време бил забарикадиран и разурнат од странските војски, а трговците од Струмица ја користеле за патување кон поголемите градски пазари. Фотографијата прикажува воз кој оди во непознат правец.

И режисерот Борис Грежов⁵ од Костурско, братот на Ефросина Грежова-Кле, инаку снаа од синот на ликовниот уметник Паул Кле, веројатно престојувал со германските филмски екипи за време на Балканските војни во Струмица и Струмичко.

Првата официјално најавена филмска проекција во Струмица, според определени пишани сознанија, е одржана во 1918, прво во дворот на Никола Бацаков, кој набавил нем кинопроектор, а потоа во влачарницата на Стаменови и во дуќанот на Петар Белев. Се претпоставува дека неофицијални проекции во околината (во населените места, селата) и во градот имало многу порано, уште во првата декада од дваесеттиот век. Тоа значи дека филмската уметност кај струмичани била присутна уште при самата појава на трендот на киноприкажувачката дејност во светски рамки.

Повеќе од сигурно е дека во периодот од 1912 до 1918, војските стационарани во струмичкиот реон имале свое пропагандно подвижно кино. Но, сигурни докази за тоа веројатно треба да се бараат во некои странски воени архиви.

Тој период во струмичките села крстосувало патувачкото кино на Јордан Енчев од Бугарија. Исто така, постојат документи дека на 12, 13 и 14 март 1915 година, Пане Темков и извесен господин Попов, во просториите на Евангелската црква, одржале филмски проекции за деца, за возрасни и исклучиво за „бежанците“.⁶

Во кафеаните „Вардар“, „Југославија“ и во бавчата на хотелот „Бристол“, исто така, повремено се одржувале проекции. Се претпоставува дека дотогаш на повеќето проекции имало придружба со музика во живо, каде во повеќе наврати учествувал воен оркестар. Сè до изградбата на зградата на киното „Балкан“, тоа е точка каде што практично се спојуваат театарската и филмската дејност во Струмица.

⁵ Кица Б. Колбе, Егејци, Култура, Скопје, 1999, 200.

⁶ В. Васил Ѓоргиев-Лиќин, Киноприкажувачката дејност во Струмица и Струмичко од почетокот на XX век до 1945 година, во: Кинопис, година XX, Скопје, 2009, 19.

Моите лични средби со Стојан Ковачев

Стојан Ковачев го запознав 1998 година во Прага, каде тој веќе се беше доселил од Франција, претходно продавајќи ја куќата што таму ја поседувал и давајќи финансиска донација за првиот македонски независен весник „Република“. Неколку пати бев домашен гостин на Стојан Ковачев и на неговата сопруга, Чехинката Ева Ковачева.⁷ Со него снимив делови од две документарни емисии во продукција на Македонската телевизија: „Моравија виа Брегалница“ и „Македонците во Чехија“. Неуморно ми ги прераскажуваше своите сеќавања за почетоците на театарот и филмот во струмичкиот крај, прво преку личните доживувања, а потоа преку кажувањата на својот татко. Во 1999 година случајот сакаше тој да биде специјален гостин на 50-годишниот јубилеј на Народниот театар „Антон Панов“ на 1 мај 1999 во Струмица. Тоа за него беше голем, радосен настан. Толку време живееше заборавен во туѓина, а до тој момент никој не се имаше сетено да го покани и да му оддаде чест за неговата драмска дејност. Тој беше еден од доајените што продефилираа таа вечер на сцената, примајќи благодарница за својот придонес во областа на театарската култура. Тие денови ми го даде драмското сценарио „Татковина“ – македонска историска драма во четири чинови и пет слики, со желба да најдам можност за реализација. Во меѓувреме тој почина, а вдовицата на Стојан ми ги предаде неговите рачно испишани мемоари.

Истражувањата на Ковачев во драмското сценарио „Татковина“

Истражувањето на Стојан Ковачев може да се третира и како историско и како литературно градиво. Во првата слика од своето драмско сценарио, тој ја опишува, како што ја нарекува:

„...Старата касапница во подножјето на град Струмица. Големи греди, диреци на коишто има исковано големи шајки за касапски ченгели, куки; влево и вдесно. Одблизу до десниот агол се пробива еден канал што свртува по средината... Една пумпа за вода. Околу оваа касапница се сместени француските лагери по влегувањето во градот Струмица при француско-англиско-српско-грчкиот воен сојуз во војната од 1914 до 1918... Се назира една улица со трапови од страните засадени со тополи. Веднаш зад

⁷ Заб.: Стојан, како што објаснува во мемоарите, од првиот, „струмички“ брак го има синот Братислав, кој денес живее и работи во Белград.

касапницата, лево и десно, стреи со чардак, покриени со тенок снег. Под стреите висат закачени кожи од овци и кози... Под гредите, три големи огна. Група офицери легнати на слама и седнати на кебиња, чистат оружје. Едно француско знаме. Војниците играат карти.

Се движат воени патроли. Недалеку се слушаат детонации, барабани, стрелба и труби...⁸

Еве, што понатаму пишува Ковачев низ монолотот на машкиот лик Јордан, обраќајќи му се на францускиот командант:

„Вашата Екселенција ја нема видено мојата сабја добро! Тоа е едно селско и обично оружје. За заштита на градот и населението ноќно време... за одбрана на татковината загрошена... за заштита на старците, децата и жените... Таа излегува самата од својата ножница за да ја изврши сјајно и радосно својата задача! Откако мојот татко заврши од камшикот на турскиот целат, обесен на дрвото за нозете, со главата надолу во дворот пред својата ковачка работилница, таа, мојата мајка, што ја опаша неговата, ковачка фута, ја крстија Дона Ковачка Мицовска, и продолжи ковањето на нужните алати за народот од Кукушко и Струмичко, потковувајќи ги коњите на македонските чети...“⁹

Како илустрација предочуваме и дел од описниот монолот на женскиот лик Кина, како исповед пред францускиот командант:

„Улиците мрачни. И освен patrolите на вашите пијани војници... еден град мртов! Тој оди, јас одам! Тој трча, јас трчам! Тоа не одведе во поројот кај Свети петнаесет, каде што потаму, низ сенките во мрачните сокаци, под бунарот на трите јавора, неспокојно се губат во една мрачна уличка, што води кон крајната куќа во Струмица.“¹⁰

Драмското сценарио на Ковачев изобилува со интересни описи, сценски упатства. И самиот лик на Јован се изразува доста живописно:

„Тука, ова овде е срцето на градот, како што е градот срцето на земјата. И мртовецот, одеднаш се разбуди... Се појави, во ноќта, блескав во слабата светлина од нашите свеќници, викајќи НА ОРУЖЈЕ! Тогаш, овој беспомошен народ разбра дека слободата македонска не е уште мртва. Неговата уморена душа оживува под овие сводови. Овој град знае за што се бори. Тоа е за ова знаме што се вее, знамето македонско, тоа е за овие камбани што бијат. Сето тоа е самиот град. Или уште повеќе нацијата, уште поубаво ТАТКОВИНАТА!“¹¹

⁸ Стојан Ковачев, Татковина: македонска историска драма, машинопис, Сент-Уан, 1979, трета нумерирана страница.

⁹ Исто, 85-86.

¹⁰ Исто, 90.

¹¹ Исто, 104.

Драмскиот писател Стојан Ковачев детално и сликовито ги објаснува сцените од тој период при што гледаме дека во оваа драма се сублимирани повеќегодишните истражувања на Ковачев на таа мошне добро апсолвирана тема за него.

Мултимедијалниот проект „Струмица 1918“

Мултимедијалниот проект „Струмица 1918“ премиерно беше одржан на 9 мај 2008 год., во знак на 90-годишнината од првата јавна, т.е. официјално одржана филмска проекција во Струмица и во знак на одбележување на датумот на победата над фашизмот.¹²

Во неа како режисер користев фрагменти и мотиви од драмското сценарио „Татковина“ на Стојан Ковачев, а секвенци со неговиот лик и глас во живо беа прикажани во склоп на претставата. Оваа претстава беше во продукција на Тивериополската филмска алијанса и Астер фест, во соработка со НУЦК „Антон Панов“. Спонзор на проектот беше струмичкиот дојранчанец Глигор Чабулев, човекот кој, всушност, ме запозна со Стојан Ковачев во Прага.

Во претставата играа актерите: Зора Георгиева, Дине Дрваров, Крсте Јовановски, Ванчо Мелев, Кире Ѓоргиев, Васил Михаил и Стојан Велков. Сценограф беше Марјан Захов-Пецев, а костимограф Ѓорги К’рм’зов. На изразито филмски начин, во малата сала на НУЦК „Антон Панов“ сценскиот материјал насловен како „Струмица 1918“ се обидуваше да ја прикаже атмосферата во Струмица и Струмичко за време на Балканските војни, до моментот на нивниот завршеток. Претставата во знак на сеќавање на големиот струмичанец Стојан Ковачев впечатливо привршува со сцената во којашто се чита писмото на еден француски офицер кој престојувал во тој период во Струмица, како директен протагонист во една од поголемите битки на тукашна територија:

¹² За овој проект многу малку се пишуваше во хронолошките анали, како што впрочем и се пишувало за Ковачев во текот на сиот негов живот. Единствено преку МИА на 9 мај 2008 беше дистрибуирана наредна вест: „По повод Меѓународниот ден на победата над фашизмот и Денот на ЕУ – 9 Мај, како и 90-годишнината од првата официјална филмска проекција во Струмица, вечер во Националниот центар за култура „Антон Панов“ премиерно ќе биде изведена претставата „Струмица 1918“, во режија и продукција на Горан Тренчовски. Претставата му е посветена на еден од пионерите на професионалниот театарски живот во Струмица Стојан Ковачев, кој живееше и твореше во Париз, а неодамна почина во Прага. Сценариото за овој театарски проект е изработено според мотиви од текстови на Ковачев.“

„...Сите комити беа добро вооружени, но облечени во различни униформи од коишто повеќето во своја домашна облека. Тие имаат, исто така, оружје од мешано потекло, нивните војводи се снабдени и со сабји, носени под нивните кабани. Кај некои трупови од комитите се пронајдени и документи од странско потекло... Веднаш да се извршат преземените мерки во градот! Оваа вечер, се решава за утре! Ние сме дојдени овде за таа победа и за овој мир... Мир преку победата: таков е лозунгот на целокупниот Парламент на Франција. Преку мирот, јас разбираам обновување на правата на секоја земја да ја управува својата сопствена егзистенција без нанесување пакост од нејзините соседи. Да ја култивизира сопствената култура и развој...“¹³

Коинциденцијата сакаше во годината 2012 да се одбележува и 100-годишнина од смртта на Карл Мај, авторот на маестралното четиво „Во балканските клисури“, каде што во неколку акциони глави, верувале или не, се појавуваат и сцени од Струмица и Струмичко. Така „струмичкиот глобализам“, како сосеманов „-изам“ низ временските текови, дефинитивно си го зазема своето место во историјата. Предците на Стојан Ковачев се толку исклучителни и неверојатни, како да се истргнати од романите на Мај...

Судбината го одведе Ковачев да се упокои далеку од своето огниште.¹⁴ Неговата пепел стаса до родната Струмица. Но, тој никако не заврши несреќен. *Audaces fortuna iuvat!*

БИБЛИОГРАФСКИ ИЗВОРИ

Кирилични

- Абациев, Ѓорги (1992), *Балканскиџе војни и Македонија*, Битола: Мисирков.
- Андонов – Полјански, Христо (1990), *Македонскојџо ѓрашање*, Скопје: Култура.

¹³ Горан Тренчовски, „Струмица 1918“ во: Парс про тото, Улис, Скопје, 2008, 112-113.

¹⁴ Личното досие на тајната полиција за Стојан Ковачев треба допрва јавно да се отвори. Веројатно таму се кријат некои нови интересни факти за темелите на самостојна и независна Македонија. Во факсимилот од РСВР на СРМ СДБ – Скопје (Испостава на СДБ Струмица), илустративно е опишано „следењето“ на Стојан Ковачев. Сепак, службената белешка отчукана на три странички, кажува многу. Еве инспирација за една нова „драма“. Во врска со ова, види го електронскиот извор: „Службена белешка – 16.10.1978“, Македонска нација, <http://www.mn.mk/dosiea/6069->

- Андријевић, Александар Т. (1923), *Струмица: земља и народ*, Ниш: Штампарија „Гутенберг“.
- Дероко, Александар (1951) *Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд: Просвета.
- Ѓоргиев-Лиќин, Васил (2009) „Киноприкажувачката дејност во Струмица и Струмичко од почетокот на XX век до 1945 година, во: *Кинопис*, година XX, Скопје, 37-38.
- Ѓерић, Вас. (1922), *Неколку главних илустрања из етнографије старе Србије и Македоније*, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.
- *Кинопис* (Кинематографските проблесози во Струмичко), бр. 39-40, година XXI, Скопје, 2010.
- Ковачев, Стојан (1979), *Татковина: македонска историска драма*, машинопис, Сент-Уан.
- Колбе, Кица Б. (1999), *Егејци*, Скопје: Култура.
- Костов, Костадин (2001), *Илинденското востание во кино (1903-1933)*, Пловдив: Веда Словена.
- Куба, Лудвик (2007), *Книга за Македонија*, Скопје: Македонска реч.
- Маџунков, Митко (2008), *Кон оружјаа земја*, Битола: Микена.
- Тренчовски, Горан (2008) „Струмица 1918“ во: *Парс ѓро ѓошо*, Скопје: Улис, 103-115.
- *Чекори ѓо свездениѓе илустрици* (1999) уредник Г. Тренчовски, Струмица: Народен театар „Антон Панов“.

Латинични

- Donovan Young, A. (1922) *A Subaltern in Serbia and some Letters from the Struma Valley*, London: Drane's Danegeld House.
- May, Karl (2012) *In den Schluchten des Balkan*, Hamburg: Tredition.
- Ćelebi, Evlija (1967) *Putopis: odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Sarajevo: Svjetlost.

ЛАЗАР ПОП ТРАЈКОВ КАКО ФОЛКЛОРИСТ И ЕСЕИСТ

Лазар Поп Трајков во македонската литература е познат по неговата извонредна поема „Локвата и Вињари“. Поттикот за создавање на ова дело, Поп Трајков го нашол по 31 мај 1903 година, откако заедно со четите на Васил Чакаларов, Пандо Кљашев и Дичо Антонов, воделе битки со османлискиот аскер на врвовите Локвата и Вињари, во близина на селото Д’мбени. Блаже Конески забележал: „како некаков нов Хомер, Лазар Поп Трајков се зафатил да ни опише еден цел ден исполнет со крвав бој и јуначки сцени“.¹

Поп Трајков напишал вонвременска творба (во 252 стиха), вистински репрезент на македонската револуционерна поезија од илинденскиот период. Поемата била објавена во списанието „Илустрација Илинден“, под редакција на Петар Мрмев, во Софија, мај 1929 година, година 2, книга 6 (16), од 8 до 10 страна.² Пред поемата, од страна 6 до страна 8, се наоѓа непотпишан текст посветен на Лазар Поп Трајков, насловен како „Пред ликот на отсечената глава на Лазар Поп Трајков“. Под самиот наслов, на средината на страната се наоѓа фотографија од убиениот Поп Трајков, односно неговата пресечена глава. Што се однесува до поемата, во „Илустрација Илинден“ самиот наслов „’Локвата’ и ’Вињари’“ е обележан со ѕвездичка (фуснота), во која е дадена кратка информација за Лазар Поп Трајков и неговото родно место, како и информација за самата битка кај Локвата и Вињари. И датумот кога била завршена. Стои: Берик, 21 јуни 1903 година. Само за три недели, или дваесет и еден ден, Поп Трајков успеал да се вгради во историјата на македонската книжевност.

Младиот автор, роден во костурското село Д’мбени, во 1878 година, основното образование го стекнал во родното место, прогимназија во

¹ Блаже Конески, Коментар кон преводот на поемата на Лазар Поп Трајков, во: Лазар Поп Трајков, Локвата и Вињари, Современост, Скопје, 1979, 9.

² Лазар Поптрајков, Локвата и Винјари, Илюстрация Илинден, София, 1929 г., год. 2, к. 6 (16), 8 -10.

Костур, а потоа се дообразувал во гимназиите во Битола и во Солун. Уште за време на школувањето се вклучил во револуционерното дело. По завршувањето на VII клас во Солунската гимназија, Поп Трајков се вратил во Д'мбени, овојпат како учител. Поради револуционерната дејност, на двапати бил апсен и затворан. Активно учествувал во Илинденското востание, како член на Горското началство во Костур и како заменик на востаничкиот Главен штаб. Во востаничките дејствија, Поп Трајков бил ранет во устата, по што заминал на лекување кај Коте Христов. Претходно, Христов, човек кому му била изречена смртна пресуда од ТМОРО, поради арамиското однесување, бил амнестиран од Поп Трајков. Тој не чекал долго да му врати за подарениот живот. На 11-12 октомври 1903 година, Христов го убил својот спасител, му ја пресекол главата и му ја однел на грчкиот владика Германос Каравангелис. Овој, пак, ја фотографирал и фотографијата ја испратил по костурските села, за да го заплаши народот. Ете, таква била судбината на новиот македонски Хомер, споредуван и од Арнолд Шоенберг (во „Смрт и преобразба“) и Чарлс Бонар Тинкам (со легендата за Гилгамеш).³

Поемата „Локвата и Вињари“, револуционерот и поет Лазар Поп Трајков не доживеал да ја види објавена. Меѓутоа, таа и не е неговото единствено објавено дело. Радоста да го прочита своето име над објавен текст, Поп Трајков ја имал уште како ученик во последната година од своето образование во Солунската гимназија. Во 1897 година, во весникот „Новини“ била објавена неговата (семинарска) задача или тема по бугарски јазик за месец октомври, насловена како „Положбата на невестата во куќата на момчето“.⁴ За овој негов труд скоро и да не се знае. Поп Трајков останува познат единствено со неговата поема, но работите се менуваат. Неговата библиографија е збогатена со уште едно ново дело, кое, секако, заслужува внимание.

Текстот, распослан на цела страна од весникот „Новини“, доминира по својот обем во целиот број. Интересно е што на страниците на весникот поретко биле објавувани толку големи текстови и текстови за фолклорот. Уште поретко било автори на тие и такви текстови да бидат ученици во Солунската гимназија.⁵ Со објавувањето на истражувањето (есејот) на Л.

³ Лазар Поптрајков, Локвата и Вињари, препев од старомакедонски Ташко Саров, Аз-Буки, Скопје, 2003, 11.

⁴ Л. П. Трајковъ, Положение на булката въ момковата к'ща, Новини, број 22, 20 декември 1897, 3.

⁵ Уште еден таков пример е текстот „Задачата на учителот“, објавен во број 69 на истиот весник, од Ст. Добрев, ученик од VII клас од Солунската гимназија.

П. Трајков „Положбата на невестата во куќата на момчето“, редакцијата на „Новини“ му укажале ретка чест на младиот автор. Секако, за да биде објавен текстот придонел и фактот што тој бил исклучително добро обмислен и напишан. И темата била несекојдневна: ја опишувала положбата на невестата која штотуку се омажила и отишла да живее во куќата на момчето. Преку бројните примери во народните песни, Поп Трајков дал сликовити објаснувања за причините кои придонесувале невестите (во оригиналот: булка – синоним за невеста, снаа, сопруга, жена) да бидат омразени, понижувани, дури и убивани од свекрвите, јатрвите и од своите сопрузи.

Темата која Поп Трајков се зафатил да ја обработува укажува на неговите афинитети кон фолклорот. Всушност и во поемата „Локвата и Вињари“ се сретнуваме со фолклорни елементи и народни мотиви. Ете, од каде била црпена енергијата за творење и ете зошто толку топло било прифатено ова негово дело.

На почетокот на анализата, Лазар Поп Трајков дал краток осврт посветен на народните умотворби. Според него, умствените способности на еден народ се изразуваат преку културната положба, умотворбите, обичаите, верата, меѓусебните односи на припадниците на тој народ, па и односите на одделни членови на едно семејство. За да се разгледа една од погоре наведените особини на народниот живот, тој предложил најпрво да ги разгледа народните умотворби. Интересно е тоа што Поп Трајков не цитирал според бројот на страните, туку според бројот на песните од Трново, дадени на крајот од „Зборникот“ на Чолаков („Чол. Сб. Н-ро I“⁶ или „Чол. Сб. Н-ро 5“).⁷

Бидејќи во зададената тема требало да се образложат односите меѓу членовите во семејството, авторот на трудот решил да не се оддалечува од фолклорот, односно тие односи да ги разгледа низ призмата на народните умотворби. За разлика од смртта, свадбата претставувала „радосна појава“. Но и тука народот не гледал на свадбата само како на обична веселба, туку „проникнувал подлабоко“ во односите на венчаните страни и во предвидувањето на иднината на младоженците. А животот во заедница бил „мешавина од скрб и радости“. Затоа, забележал Поп Трајков, „ние слушаме да се пејат не само радосни свадбарски песни, но и таговни. Првите се пејат повеќе во куќата на зетот, а вторите – во невестинската“. Причината

⁶ Българский народенъ сборникъ, събранъ, нареденъ и издаденъ отъ Василия Чолакова, часть I, Болградъ, 1872, 261.

⁷ Исто, 263.

за таквата појава Поп Трајков ја објаснувал со „важниот настан“: покрај промената на името во невеста, девојката започнувала сосема нов живот во друга куќа, со други луѓе и со други обичаи. Додека во родната куќа таа весело работела со нејзините домашни, играла со другарките, „слатко си мечтае само за добар ‘јунак’ и ништо повеќе, со мажењето таа го губи веќе тој честит живот и наместо тоа, таа наидува во новата куќа на туѓи луѓе, не мечтае веќе момински, а мисли пореално за својот престој, за квалитетот на семејниот живот и др.“ Тажните восклицанија на другарките и на мајка ѝ дека ја омажила „млада зелена“ не биле напразни. Во новата куќа таа не наоѓала мила мајка со кротки објаснувања и постојани проштевања, туку „душман - свекрва, наместо драг татко - лош свекор и наместо верни браќа и мили сестри – груби девери и јатрви“. Како поткрепа на изнесеното тврдење, Поп Трајков пренел делови од народна „свадбарска песна од с. Д’мбени, Костурско – ракопис“ („свекрва-змија адовита, / јатрви – кучки косајади“).⁸ Утврдено е дека во песните за разделбата со родителите, другарките го потсилувале тажното чувство на невестата со песни во кое се нагласувало дека нема враќање во родителскиот дом. Затоа, „логично е што песните наменети за тие моменти од свадбениот ритуал биле тажни и елегични“.⁹ И според тематската содржина, свадбените песни содржеле искажување „претчувство за тешкиот живот што ја очекува (невестата) во едно патријархално семејство, поврзан со грижи, задолженија и работа, без никакви права“, ¹⁰ меѓу другото.

Како друг пример за тагата на невестата, Поп Трајков го навел нејзиното оплакување кон гората зелена: „чернеј, горо, чернеј, сестро, / двајца да чернејме...“. Наведената песна е секако добропознатата „Зајди, зајди“, која Поп Трајков ја користи во друга насока: преселба на момата во куќата на момчето и станувањето жена.

Во новата средина, само момчето, сега сопругот, ѝ е заштитник на момата, односно невестата. Поп Трајков преку песна го објаснува тој момент: кога мајката на Стојан (сопругот) го убедува да ја напушти невестата, тој ѝ одговорил „прости ја, мамо, прости ја / што брзала да мине, / машко ѝ дете плаќало...“. Тој на секаков начин гледал да ѝ го

⁸ Како пример ќе ја земеме песната: „Нејкум невеста да бидам“. Оваа песна се пеела на свадба кога се изведувала невестата: „Нејкум, нејкум, нејкум, / невеста да бидам, / ајде невеста да бидам. / Нејкум, нејкум, нејкум, / свекор и свекрва / ајде, свекор и свекрва. / Нејкум, нејкум, нејкум, / золва и золвини, / ајде, золва и золвини...“ (Митолошки и обредни песни, избор и редакција д-р Марко Китевски, Камелеон, Скопје, 2007, 304).

⁹ Таѓана Жежел – Каличанин, Македонски свадбени обичаи и песни, Камелеон, Скопје, 2008, 47.

¹⁰ Исто, 49.

олесни животот на својата жена, бидејќи бил „вдаден од првата љубов кон неа“. Се разбира, во народните умотворби постоеле и случаи кога момчето извршило убиство на невестата, но тоа убиство, треба да се забележи, никогаш не било предизвикано поради нејзините грешки, туку поради разни клевети. Затоа, кога Стојан по убиството разбрал дека згрешил, вината ја префрлил на мајка си, по што се самоубил: „лежи либе, да лежине / мама ми да се нарадува...“. Поп Трајков преку друга песна од зборникот на Чолаков, навел уште пример кога момчето решило да ја убие жена си. Меѓутоа, поради малата вина на невестата (повторно клевета на свекрвата: „нухаво како чумата, / кирливо та не опрано, / шулраво како циганка“), момчето не се решило самото да ја спроведе казната, туку го убедило својот брат да го стори тоа. Откако невестата била убиена само поради тоа што не била убавица, од нејзината утроба било извадено бебенце кое ја докажувало невиноста на мајка си: „та што ви стори мајка ми, / та што ви стори, направи?“. И во овој случај, веднаш потоа момчето си го одзема животот.

Во извесни случаи, Поп Трајков забележал дека свекрвата не се задоволувала само со клевети, туку и самата решавала да посегне по животот на невестата. Авторот повторно ја изнел констатацијата дека свекрвата е најголем непријател на снаата. Тој запишал: „се прашуваме сега: која е причината за тоа?“. Според него, свекрвата во невестата требала да најде одмена и развеселување во куќата. Нели новодојденката требало да му биде утешителка и прва другарка на саканиот син? На ова прашање, Поп Трајков понудил одговор. Поради тоа што „мајката природно е надарена со најсилна и искрена љубов кон чедото“, а исто така и тој ја сакал неа. Сепак, кога синот ќе се оженел, „тој невестата ја сака повеќе од сè друго и на неа ѝ се доверува најмногу. Во таквата положба, мајката се чувствува лишена од синовата љубов, та нема кому да ја фрли вината за тоа и таа – на невестата“. Значи, поради љубовта на мајката кон синот, а не омразата кон момата, прават свекрвата лошо да се однесува кон невестата.

Покрај свекрвата, „зло настроени кон невестата“, но не толку колку свекрвата, биле сите домашни, особено јатрвите. Тие сакале да се истакнат: „која и која, на пример, да се покаже поубава, подобра и поработна пред свекрвата и свекорот“. Постарите јатрви ја користеле таа ситуација, па на новата невеста ѝ задавале многу работа. Тие се клеветеле пред свекрвата и се колнеле една со друга „само и само да ја претстават понедостојна од нив и помрзелива“.

Како уште еден недостаток на невестата се сметало и нераѓањето. Поп Трајков преку песна (од „Св. П. Цв. Люб., X-ро VII, стр. 32“) истакнал дека „бракот не е само да се добие ‘работничка’, туку и за размножување“.

Токму поради тоа, невестата Марија го молела Бога за рожба: „Божеле, мили, Божичко, / Дай ми, Боже, змиа да е, / Змиа да е, чедо да е!...“. А бидејќи народот верувал дека секое внесување „в куќи жив предмет, носи со себе среќа или несреќа“, во тој случај, вината на невестата-неродилка била уште поголема. Тогаш и свекрвата верувала дека невестата го зацрнила нејзиниот син. Во фолклорот се сретнуваат повеќе вакви песни во кои невестата била вербално, па дури и физички напаѓана поради тоа што немала дете. Покрај обработената песна која Поп Трајков ја посочува, карактеристичен е и насловот на една песна од Серафим Бојанов: „Леле Јано, мори, безродна невесто“.¹¹

Младиот автор заклучил: „воопшто, положбата на невестата во куќата на момчето не е завидна“. Како дополнување на овој негов заклучок може да се употреби и една дописка од Прилеп до весникот „Новини“ од 2 март 1899 година, која исто така се однесува на положбата на младата невеста во новата средина. Авторот на текстот е потпишан со псевдонимот „Еден учител“. Опишувајќи ги тешкотиите на луѓето и немањето на материјални средства, авторот се задржал и на состојбата со неимашливите девојки. Во тој случај: „многу подолу ја ценат невестата отколку еден слуга; нему му плаќаме, го храниме и дури го облекуваме, за разлика од невестата која сакаме ем слуга да ни е в куќи, ем облекло да ни донесе, па и парички, та и по свадбата да има што да гриземе. Ако продолжиме така да мислиме, ако продолжиме така да ја сметаме жената за прост слуга, само без плата, и ако обрнуваме внимание главно на материјалното, а не на карактерноста на лицето, никогаш и никогаш нема да имаме среќно семејство...“.¹²

Младиот ученик од Солунската гимназија, преку народните умотворби дал увид во положбата на невестата во новата средина. Тој тоа го направил вешто, преку примери, изнесувајќи свои размислувања и анализирајќи ги текстовите од повеќе песни (од зборниците на Чолаков, Антон Поп Стоилов, па дури и од некој ракопис). Кон крајот на XIX век воопшто не било лесно да се биде автор, поради политичките, економските и образовните услови. Немањето доволно литература, често пати ги принудувало авторите да се снаоѓаат на разни начини со литература (одеде во странство или вршеле нарачки по трети лица, што секако претставувало материјален трошок).

Лазар Поп Трајков направил своевиден подвиг со овој објавен есеј, со претензии на научно дело. На 19-годишна возраст успеал да изработи сериозен текст со кој би се гордееле и многу повозрасни и многу поистакнати

¹¹ Серафим Бојанов, Македонски народни песни од Разлошко, приредил и редактирал д-р Марко Китевски, Камелеон, Скопје, 2012, 123-125.

¹² Дописки, Новини, 16 март 1899, брой 36, 3.

истражувачи на народното творештво. Революционерот и поет Лазар Поп Трајков во други времиња, бездруго, бил само поет и есеист со голема дарба. Тој и во она малку време што го проживеал (25 години) се истакнал како виден револуционер, достоин за предизвикот што му се наметнувал на неговата темпераментна и чувствителна природа. За жал, останува само да претпоставуваме како би се развивал неговиот талент како писател ако поживеел подолго и во други услови. Сепак, и на овој начин неговата библиографија е збогатена уште со едно дело, покрај поемата „Локвата и Вињари“. Овој есеистички труд поврзан со македонскиот фолклор дава уште еден увид во проблематиката на утврдување на положбата на невестата која се омажила и отишла да живее во куќата на момчето.

Александар Симоновски

ПРОТЕСТИТЕ ВО ПОЛСКА ВО ДЕКЕМВРИ 1970 ГОДИНА НИЗ СТРАНИЦИТЕ НА ВЕСНИКОТ „НОВА МАКЕДОНИЈА“

Кон крајот на 60-тите години на минатиот век, Полска¹ се нашла во тешка економска ситуација. Политбирото на Централниот комитет (ЦК) на Полската обединета работничка партија (ПОРП), во декември 1970 година, донесло одлука за преземање на радикални реформски зафати во економијата како мерки за сузбивање и надминување на тешката ситуација. Со предвидените реформи, ПОРП планирала на преден план да го фаворизира развојот на некои стопански гранки што ќе обезбедат побрз економски развојот и надминување на стагнацијата во извозот.² Освен намалениот извоз во странство, и земјоделството и сточарството во изминатите две години катастрофално потфрлиле меѓу другото и заради неповолните временски прилики. Дobar дел од оние артикли коишто дури и се извезувале, требале да се купуваат во странство, а што се однесува до добиточниот фонд, тој значајно морал да биде десеткуван. Полското државно-партиско раководство оценило дека реформите ќе успеат да ѝ ги подобрат и вратат на Полска поранешните позиции на странскиот пазар.³

Една од првите мерки на економската политика била промената на цените на внатрешниот пазар. Со одлуката на полската влада, цената на месото се зголемила за нешто над 17%, на млекото близу 4%, а на некои други прехранбени производи и за над 30%. Истовремено, биле намалени цените на одредени индустриски производи

¹ Во декември 1970 година кога се случиле демонстрациите во полската држава, името на државата било Народна Република Полска.

² Полската држава во периодот пред економската криза била една од водечките економски развиени земји во Европа. Бидејќи услови за натамошен брз развој не биле обезбедени, „таа почна да заостанува и се најде доста зад оние кои во исто време доживуваа вистински бум“.

³ „Нова Македонија“, год. XXVI, бр. 8597, 27 декември 1970, 4.

како „текстилот, уредите за домаќинството и слично“.⁴ Таквата нова политика во периодот пред Божиќ, во првите денови на нејзиното спроведување не била прифатена. Објаснувањето на граѓанинот било многу едноставно: уредите за домаќинството на кои им се намалиле цените, ги купувал еднаш за повеќе години, додека лебот, млекото и месото му претставувале секојдневна неопходност.⁵ Зголемувањето на цените на основните животни намирници директно се одразило врз животниот стандард на оние категории граѓани со ниски приходи и повеќечлените семејства,⁶ што во градовите Гданск, Гдиња, Сопот, Шчечин и Елблонг предизвикало широк бран на штрајкови, демонстрации и отпор каде имало и судири, повредени, загинати и материјални штети.⁷

Првите информации на весникот „Нова Македонија“ за протестите датирале од 17 декември 1970 година. Повикувајќи се на соопштение од Полската новинска агенција (ПАП), весникот известил дека на 14 и 15 декември во пристанишниот град Гданск загинале 6 лица, додека десетина биле повредени. Пренесувајќи го соопштението на ПАП, весникот објавил: „...авантуристите и хулиганите, кои немаат ништо заедничко со работничката класа, ја злоупотребиле ситуацијата создадена во гданското бродоградилиште“, притоа не објаснувајќи за каква ситуација станувало збор, туку: „Тие демолирале или запалиле повеќе згради, како и ограбија повеќе десетици продавници“. Во понатамошниот дел пишува за судири во Гданск на демонстрантите со полицијата, при што „извесен број припадници на органите за безбедност се повредени и пренесени во болница“.⁸

Известувајќи за немирите, весникот „Нова Македонија“ се повикал и на информациите од западните новински агенции, според кои, во градовите на балтичкиот брег: Гданск, Гдиња и Сопот, дошло до сериозни судири меѓу демонстрантите и органите за безбедност. Така, повикувајќи се на емисиите на радио-станицата Гданск, агенциите тврделе: „...демонстрациите почнале... релативно мирно, а... до судири дошло... во подоцнежните часови“ кога полицијата „интервенирала во интерес на зачувувањето на редот“. Во Варшава, овие вести не биле потврдени ниту демантирани.

⁴ Кон средината на декември, цените на прехранбените производи се зголемиле од 3,8% за млечните производи до 36,8% за цем и мармалад. Цената на месото и месните производи во просек биле зголемени за 17,1%. Зголемувањето на цените ги опфатило и рибите, преработките од риби и брашно. Некои групи индустриски блага (главно оние за чие производство се употребувале увозни сировини), градежниот материјал и камениот јаглен, исто така поскапеле. Зголемувањето на цените на прехранбените продукти автоматски довело до повисоки цени во угостителството, освен во исхраната во училиштата. Во просек од 8,6% до 40,5% биле намалени цените во многу групи индустриски производи за широка потрошувачка главно од вештачки сировини. Поевтиниле фармацевтските производи, телевизорите, радиоапаратите и фрижидерите. „Нова Македонија“, год. XXVI, бр. 8584, 14 декември 1970, 2.

⁵ „Нова Македонија“, год. XXVI, бр. 8597, 27 декември 1970, 4.

⁶ Исто, год. XXVI, бр. 8593, 23 декември 1970, 2.

⁷ Исто, год. XXVI, бр. 8592, 22 декември 1970, 2.

⁸ Исто, год. XXVI, бр. 8587, 17 декември 1970, 1-2.

Според информацијата на новинската агенција Ројтерс (Reuters) од Стокхолм, веста за демонстрациите ја потврдило и шведското Министерство за надворешни работи врз основа на соопштението коешто шведскиот Конзулат во Гданск го упатил до својата амбасада во Варшава. Во таа информација се потврдувале агенциските извештаи за релативно мирен почеток на протестите во Гданск, односно, на 14 декември, на улиците во Гданск излегла група од околу 500 демонстранти-студенти и пристанишни работници, кои го блокирале сообраќајот седејќи на трамвајските шини. Општото уверување на известувачите било дека протестите се предизвикани од економски причини и избиле непосредно по соопштението за зголемување на цените од 10% до 30% што трошоците на животот во Полска ќе ги оптоварело за нови една милијарда и двесте милиони злоти. Наспроти тоа, за официјалната страна, новите цени значеле поскапување за само 2%. Во трите балтички градови со население околу 600.000 жители, наводно, според западни извори, бил воведен полициски час од 18:00 до 05:00 часот и се забранувало собирање на јавни места. Радио Гданск, демонстрантите ги оквалификувало како „хулигани, кои палеле јавни згради, уништувале автомобили, камиони, продавници и киосци, нанесувајќи голема штета“. За интервенцијата на полицијата истакнувано било дека е преземена во самоодбрана. Во агенциските извештаи се спомнувало и дека има прекин на телекомуникациските врски со Гданск, Гдиња и Сопот, а прекинувањето на авионскиот сообраќај на линијата Варшава-Гданск, полската страна го образложила со временски неприлики.⁹

Според некои новински агенции, безредијата се прошириле и во градот Шчечин, при што и таму бил „воведен полициски час со апел од Војводскиот комитет на Народниот фронт, до граѓаните да појдат на работа и со дисциплина да помогнат во одржувањето на јавниот ред“.¹⁰

Информирајќи за настаните во Гданск, полскиот партиски весник „Трибуна луду“, демонстрациите ги претставил како израз на незадоволството што постоело кај работниците поради проблеми во гданското бродоградилиште. Меѓу проблемите биле вброени оние поврзани со „организацијата на работата, неопходната модернизација на претпријатијата и потребата од позначително намалување на производствените трошоци“. Наведено било и дека „...за проблемите на бродоградилиштето почнале дискусии, но дел од колективот подлегнал на неодговорни повици да ја напушти работата, а за тоа е искористено и штотуку воведеното зголемување на малопродажните цени во Полска“.¹¹

Во сличен правец се движел и говорот на премиерот на Полска, Јозеф Циранкиевич,¹² кој преку радиото и телевизијата се обратил до полскиот народ. Објаснувајќи ги настаните во Гданск и другите балтички места, истакнал дека

⁹ Исто, 2.

¹⁰ Исто, год. XXVI, бр. 8589, 19 декември 1970, 2.

¹¹ Исто, год. XXVI, бр. 8588, 18 декември 1970, 2.

¹² Јозеф Циранкиевич (Józef Cyrankiewicz, 1911-1989), премиер на полската држава во периодот 1947-1952 и по вторпат во периодот 1954-1970 година, а во периодот 1970-1972 година претседател на Државниот совет. Во 1965 година бил прогласен за почесен граѓанин на Скопје.

кај работниците постоеле повеќе проблеми коишто требало да се разгледуваат во самите работни организации, ама притоа не укажал за какви проблеми се работело. Според него, демонстрациите, иако нивните организатори немале лоши намери, биле искористени од „анархистичките хулигански и криминални елементи“ и „непријателите на социјализмот, непријателите на Полска“.¹³

Настојувајќи на демонстрациите во Гданск да им се даде насилнички белег, Полската телеграфска агенција ја информирала светската јавност преку едно кратко соопштение во кое се нагласувало за групи хулигани, кои „создавале безредија, запалиле некои трговски и други јавни објекти и имало шест мртви и неколку десетици ранети“.¹⁴ Едновременно, дописникот на „Нова Македонија“ од Софија, Панче Михајлов, известува за отсуството на некаков коментар во бугарскиот печат за протестите во Полска, односно дека сè што се соопштувало во весниците се пренесувало само од Полската телеграфска агенција, и тоа на релативно ограничен простор. Првите информации од Варшава за безредијата во Гданск, пишува Михајлов, создавале впечаток за „антинародни акции на групи силеции“. Меѓутоа, настаните што следеле потоа, особено оставката на Владислав Гомулка¹⁵ на функцијата секретар на ПОРП, ја увериле бугарската јавност за „многу сериозни потреси во општествено-политичкиот живот на Полска“.¹⁶

Ситуацијата во Гданск почнала да се нормализира на 16 декември. Наставата на универзитетот и училиштата продолжила, услужните служби си ја вршеле својата дејност, работниците се враќале на работа, граѓаните самоиницијативно ги чувале продавниците во центарот на градот на коишто им биле искршени излозите, а студентите и работниците се јавувале да дадат крв за повредените.¹⁷ Потоа, за Гданск (и неговата околина) било објавено дека од 18 декември ситуацијата во градот и околината е нормализирана. Повеќето продавници во овој град и Сопот „веќе во шест часот биле снабдени со леб, млеко, путер и друга стока“. Сите градски превозни средства нормално функционираше, железничкиот патнички сообраќај меѓу Варшава и Гданск повторно бил воспоставен, како и телекс врските, но телефонскиот и авионскиот сообраќај сè уште не бил воспоставен.¹⁸ Повикувајќи се на извештаи на странски новински агенции, „Нова Македонија“ информира: „...со решителна акција на полските органи на јавниот ред и војската е воведен ред во Гданск и другите градови на балтичкиот брег на Полска“. Една недела по избувнувањето на протестите, ситуацијата се наоѓала под контрола на власта. Полските извори на информации, главно, зборувале за воспоставување мир во Гданск, Гдиња и Сопот. На 19 декември владеело мир и ефикасно продолжило отстранувањето на трагите од немирите. Немало тешкотии во снабдувањето, сообраќајот и другите градски услужни дејности, наставата

¹³ „Нова Македонија“, год. XXVI, бр. 8589, 19 декември 1970, 1-2.

¹⁴ Исто, год. XXVI, бр. 8592, 22 декември 1970, 2.

¹⁵ Владислав Гомулка (Władysław Gomułka, 1905-1982), секретар на ПОРП (1956-1970). Во 1965 година бил прогласен за почесен граѓанин на Скопје.

¹⁶ „Нова Македонија“, год. XXVI, бр. 8593, 23 декември 1970, 3.

¹⁷ Исто, год. XXVI, бр. 8588, 18 декември 1970, 1.

¹⁸ Исто, год. XXVI, бр. 8589, 19 декември 1970, 2.

во училиштата продолжила, а правилно се одвивала работата на пристаништата во Гданск и Гдиња.¹⁹ Наредните денови, положбата во Гданск, Сопот, Гдиња и другите места на полскиот балтички брег, каде неколку дена траеле немирите, постепено се нормализирала. Во бродоградилиштето во Гданск и другите колективи, работата се одвивала прописно, но сепак, мерките за предострожност сè уште биле на сила.²⁰

Според извештајот на дописникот на „Нова Македонија“ од Варшава, Димче Бражански, предизвиканите проблеми од економски карактер повлекле и низа политички импликации.²¹ На 20 декември, во Варшава бил одржан Седмиот пленум на ЦК на ПОРП. Неколку членови на Политбирото биле сменети и за прв секретар на ПОРП е избран Едвард Герек²² на местото на дотогашниот Владислав Гомулка.²³ Герек преку телевизијата му се обратил на полскиот народ говорејќи за настаните во Полска коишто длабоко ја потресле јавноста и ја довеле државата во опасност. Градовите Гданск, Гдиња, Шчечин и Елблонг станале подрачје на истапување на работници, безредија и улични судири. Според Едвард Герек, најважната задача која им претстоела била обезбедувањето мир и правилна работа, бидејќи само во такви услови можело да се пристапи кон решавање на сите значајни проблеми. Најитна задача претставувало изнаоѓањето решение за подобрување на материјалната положба на категоријата работници со најниски плати, бидејќи тие најмногу биле засегнати од неодамнешното поскапување на низата прехранбени артикли.²⁴

Новиот прв секретар на ПОРП и пред гданските настани „важел за човек со најголеми изгледи на таа функција да го замени Гомулка“. И покрај тоа што Едвард Герек повеќе години се наоѓал во Катовице како раководител на Војводскиот комитет на ПОРП, сепак, имал силно влијание во ЦК. Неговиот избор на највисоката партиска функција и одржаниот говор влијаеле врз смирувањето на положбата. Причините за тешката ситуација во државата, Едвард Герек ги посочил кон „непромислените концепции во економската политика“, при што, најверојатно требало да се има предвид потребата од подолгорочни мерки и подготовки на населението за нив.²⁵ Новото раководство на ПОРП успеало „да го сопре бранот на протести, штрајкови и немири, меѓу другото и со ветувањато“ за донесување итни мерки „што треба да ја подобрат материјалната положба на работниците“. Освен Едвард Герек, и други високи полски државни и партиски функционери ветиле такви мерки.²⁶

Покрај извршените партиски кадровски промени, демонстрациите влијаеле и врз промените во полското државно раководство. Така, на 23 декември 1970 година, била одржана седница на Сејмот (собрание) и за претседател на Државниот совет бил избран

¹⁹ Исто, год. XXVI, бр. 8590, 20 декември 1970, 2.

²⁰ Исто, год. XXVI, бр. 8593, 23 декември 1970, 2.

²¹ Исто, 1.

²² Едвард Герек (Edward Gierек, 1913-2001), секретар на ПОРП (1970-1980).

²³ „Нова Македонија“, год. XXVI, бр. 8592, 22 декември 1970, 1.

²⁴ Исто, 2.

²⁵ Исто, год. XXVI, бр. 8593, 23 декември 1970, 2.

²⁶ Исто, год. XXVI, бр. 8594, 24 декември 1970, 1.

Јозеф Циранкиевич, а Пјотр Јарошевич²⁷ на функцијата претседател на полската влада и бил утврден начинот на кој ќе се подобри материјалната положба на работниците и семејствата со најниски примања, многудетните семејства и пензионерите. За таа цел, полската влада планирала од буџетот да одвои сума од седум милијарди злоти за зголемување на приходите на споменатите категории. Државниот врв сметал дека, доколку одвои поголема сума од предвидената, тогаш во државата ќе се појавела инфлација.²⁸

Економските мерки што полската влада ги елаборирала пред Сејмот биле презентирани како моментални мерки, со строго утврдена намена, за санирање на настанатата положба. Далеку подолгорочни се сметало да бидат оние што ќе ги содржел „во себе планот за стопанскиот развој на земјата во текот на идната година“. Едновременно, Владата се обврзала „ревидираната проекција на планот“ да „му ја поднесе на Сејмот на одобрување во текот на првиот квартал од идната година“ кога требало да „биде разгледан и планот за наредниот период од пет години“. Владата се залагала за решенија „кон побрзо зголемување на производството во индустријата, нејзиното осовременување, во прв ред преку подигањето на техничкото ниво и усовршување на технологијата“. Се предвидувале измени на цените, а во увозот приоритет да добијат стоките за широка потрошувачка, кои биле дефицитарни на пазарот. Покрај ова, и земјоделството требало да се интензивира и да се усвојат мерки што ќе го стимулираат извозот на земјоделските производи.²⁹

Кон крајот на декември 1970 година, во Полска владеел ред и мир што се потврдувало со соопштението за ставањето надвор од сила на мерките за вонредна безбедност. Варшавските весници пишувале за нормализирање на процесот на производството во фабриките и за ветувањата на одделни колективи, со зголемени напори да го надополнат она што било испуштено во изминатите денови.³⁰ Одморот од 3 дена, што претстоел заради празнувањето на Божиќ, бил добредојден за сите кои го почувствувале на својот грб немирниот и разбрануван декември. Празничната атмосфера се чувствувала, улиците и продавниците биле полни со луѓе кои брзале да ги извршат последните подготовки за празникот.³¹

По смирувањето на ситуацијата, весникот „Нова Македонија“ извршил анализа за случувањата во НР Полска и, според истиот, промените во врвот на ПОРП само го потврдиле фактот дека настаните во Гданск и другите балтички градови не биле, како што во првиот момент биле прикажани, „дело на хулигани и непријатели на социјализмот, туку израз на длабокото незадоволство што постоело во широките слоеви на полското општество и на работничката класа, посебно поради лошата економска состојба во земјата и погрешната економска политика“ што со години ја воделе ПОРП и Владата на НР Полска. Доаѓањето на Едвард Герек на раководната партиска

²⁷ Пјотр Јарошевич (Piotr Jaroszewicz, 1909-1992), претседател на владата на Народна Република Полска во периодот 1970-1980 година.

²⁸ „Нова Македонија“, год. XXVI, бр. 8595, 25 декември 1970, 2.

²⁹ Исто, год. XXVI, бр. 8595, 25 декември 1970, 2.

³⁰ Исто, год. XXVI, бр. 8594, 24 декември 1970, 2.

³¹ Исто, год. XXVI, бр. 8595, 25 декември 1970, 1.

позиција се сметало како прв чекор кон менувањето на таквата политика.³² Повод за случувањата во полските градови на балтичкиот брег претставувало покачувањето на цените на прехранбените производи.³³

Иако, кога се случувале настаните во Полска, во источноевропските земји и Социјалистичка република Македонија владеело политичко едноумие, сепак, весникот „Нова Македонија“ при известувањето не се потпирал само на еден извор, т.е. на политичките истомисленици, како во случајов полската новинска агенција. При известувањето, „Нова Македонија“ ги користела информациите од агенцијата Танјуг и западните новински агенции, како и извештаите на својот дописник од Варшава, сè со цел да се постигне рамнотежа во известувањето.

³² Исто, год. XXVI, бр. 8593, 23 декември 1970, 2.

³³ Исто, год. XXVI, бр. 8597, 27 декември 1970, 4.

BIBLIOGRAFICA MAKEDONIKA

**Леонард Шулце Јена: *МАКЕДОНИЈА – њредел и култура на живеење*,
Македоника литера, Скопје 2013**

Германскиот научник Леонард Шулце Јена (1872-1955) е најтемелниот истражувач на Македонија во првите децении на 20 век, а неговата книга претставува најдеталната книга досега напишана од странец за Македонија. Таа е првата вистинска научна монографија за Македонија, која пак е проучена од повеќе аспекти во својата географска и национална целина. Иако ја истражувал по нејзината поделба (во 1917, 1918 и во 1922 година), Шулце Јена ја третира Македонија исклучиво како природна и национална целина. Ја проучува во географска, геолошка, етнографска, етнологска и стопанска смисла. Настапува и како етнолингвист, истражувајќи ја компаративно македонската лексика, а како картограф изработува географска карта на Македонија, аргументирано утврдувајќи ги нејзините граници. Се претставува и како врвен етнограф, зоолог, антрополог... „Кога расправа за долини и планински масиви, тој е целосно географ; штом се работи за растенија и за животни, тогаш тој настапува како зоолог и ботаничар, или како етнограф кога опишува куќи и носии, или како историчар којшто посветено се занимава со историјата на Балканот и на Македонија. И се јавува уште во неколку слични улоги. Последните 25 страници на неговата книга се посветени на сообраќајот во Македонија, од најраните времиња дури до современоста. Сето тоа е мошне занимливо и го објаснува успехот на книгата којашто до ден-денес не е забораена, зашто книгата содржи и една вистинска светска премиера – таа е и првиот речник на македонскиот јазик напишан врз основа на сопствени истражувања од германскиот научник Леонард Шулце Јена“, пишува проф. д-р Волф Ошлис во предговорот на книгата.

Книгата содржи близу 150 фотографии, графикони и карти, меѓу кои и голема карта на која Леонард Шулце Јена ги утврдил границите на Македонија.

**Тахсин Узер: *Тахсин беј ја објаснува Македонија*,
Македоника литера, Скопје 2013**

Тахсин Узер бил висок османлиски управник од крајот на 19 и почетокот на 20 век, а најголем дел од својата служба ја минал во Македонија. Бил цивилен управник во Разлог, Гевгелија, Драма, Ениџе Вардар, Лерин, Солун и во многу други места.

Мемоарите нудат интересен опис на значајни настани во Македонија, пред сè во текот и по Илинденското востание, а во некои непосредно учествувал и дава детален опис на пошироката внатрешна и надворешнополитичка ситуација, во чии рамки се одвивале комитските, востаничките активности и Балканските војни, во политиката на султанот Абдулхамид, мешањето на големите сили, младотурските востанички активности, превирањата во Турција, активностите на грчките и четите на врховистичката и централистичката ВМРО...

Во Македонија бил испратен во екот на најактивните револуционерни и комитски години, вклучувајќи ги и годините на Илинденското востание. Се покажал како ревносен службеник на османлиската држава. По Првата светска војна бил прогонет на островот Малта, каде останал две години во затвор. Мемоарите ги напишал за време на тој престој во Малта, а првпат се објавени во 1979 година. Придружени се со куси редакторски забелешки на неговиот син Целалетин Узер.

**Илија Чашуле: *Бурушаскиот како индоевропски и старобалкански јазик*,
Три, Скопје 2013**

Илија Чашуле во „Бурушаскиот како индоевропски и старобалкански јазик“ го образложува и го анализира доказниот материјал за можното индоевропско и старобалканско потекло на бурушаскиот јазик, јазик изолат кој се зборува во Северозападен Пакистан. Оваа публикација дава исцрпен опис на соодносот на бурушаскиот јазик со индоевропскиот прајазик на фонолошко, граматичко и лексичко рамниште, а потоа ги претставува соодветствата со балканската овчарска лексика и материјалот за можната врска со фригискиот јазик.

Во посебно поглавје ги разгледува уникатните соодветства меѓу македонскиот јазик и јужнословенските јазици и бурушаскиот јазик. Сите наоди објавени на англиски јазик во најугледните светски лингвистички списанија упатуваат на тоа дека бурушаскиот е индоевропски јазик од балканско потекло, при што врската со фригискиот јазик е најубедлива.

**„Македонија. Милениумски културно-историски факти“ (монографија),
група автори, издавачи: Медија принт Македонија и Универзитетот „Евро
Балкан“, Скопје 2013**

Монографското издание за историјата на цивилизациите на македонското поднебје. Изданието е содржински богато, методолошки студиозно и академски репрезентативно монографско издание за историјата на цивилизациите на македонското поднебје. Монографијата е финансирана врз строгите критериуми на научната доследност и професионалниот рационализам. Содржи 28 тематски поглавја.

За нејзината реализација биле вклучени 26 истражувачи – врвни познавачи на македонската историја и на нејзиното културно наследство. Нивните научни трудови од областите на историјата, археологијата, историјата на уметноста, архитектурата и книжевноста се структурирани во четири одделни дела, поткрепени со хронолошки пристап на четирите глобални историски епохи: праисториската, античката, средновековната и нововековната.

**Александар Трајановски: *Македонската православна црква – Охридска архиепископија и оруѓиите православни помесни цркви*,
Македоника литера, Скопје 2013**

Трудот има монографски карактер и ја обработува историјата на Македонската православна црква – Охридска архиепископија, но истовремено тоа е труд и за историјата на православјето, односно на сите православни цркви, на кои, повеќе или помалку, авторот им посветува посебно внимание. Книгата, всушност, е резултат на скоро дведецениски предавања на авторот на предметот: *Историја на православните помесни цркви* на Православниот богословски факултет „Свети Климент Охридски“ во Скопје. Пишувајќи за православните помесни цркви, авторот ги изложува најзначајни историски сознанија за секоја посебно, црпени од автентични архивски фондови, како и од повеќе соодветни и реномирани архивски центри. За сите православни помесни цркви, авторот ја презентира хронологијата од нивното појавување, стекнување со автономија или автокефалност, нивниот развој па сè до нивниот шематизам на новото време. За секоја глава, посветена на поединечна помесна православна црква, приложува основни извори и литература, поткрепени со фотографии, факсимили и други прилози.

**Михајло Георгиевски: *Македонски црковни псалтири од 19 век*,
Македонска реч, Скопје 2013**

Во „Македонски црковни псалтири од 19 век – автори на музички книги и ракописи“, во кој е презентирана црковно-музичката дејност на близу 30 црковни псалтири од Македонија коишто, покрај својата псалтирска музичка дејност, напишале и нотирани музички ракописи со невматска нотација на источното црковно пеење.

„Црковното пеење во Македонија, пишува авторот, се развило под влијание на византиската музика којашто имала црковен карактер, но со текот на времето таа придобила самостојна форма на музичко изразување што денес се нарекува македонска варијанта на византискиот октоих, како што е впрочем и случајот со црковните книжевни текстови напишани во Македонија во кои е изразена македонската јазична редакција (варијанта) на црковнословенскиот јазик и се нарекуваат македонски книжевни споменици.“

Македонските црковни псалти и музичките ракописи составени од нив, по кој се пеело во македонските цркви и манастири во 19 век, се основата на македонската црковна музичка култура. Во Македонија црковното пеење има долга традиција. Уште св. Климент Охридски, во рамките на Охридската книжевна школа му придавал особено значење. Во 14 век од Македонија произлегол еден од најголемите христијански псалти и композитори – Св. Јоан Кукузел. Во 19 век, во македонските цркви и манастири, се истакнале повеќе псалти, коишто оставиле длабоки траги во македонското црковно пеење, како што се: Иван Стојков од Кочани, Михаил Васиљев од Берово, Димитар Златанов Градоборски, Јоан Хармосин Охридски, Калистрат Зографски од Струга, Васил Иванов Бојациев и др. Црковните музички дејци во овој труд се претставени според подрачјата каде што дејствувале.

Димитар Ќорнаков: *Соборниџе храмови во Македонија од времето на преродбата*, Матица македонска, Скопје 2013

Оваа колор-монографија е првата книга за соборните храмови во Македонија од времето на преродбата. Соборните храмови во Македонија од времето на Преродбата, заземаат значајно место во културната историја на Македонија. Тие се споменици на културата со извонредни историско-уметнички вредности, исполнети со богати содржини: архитектура, фрескоживопис, иконопис и резбарски дела. „Тие храмови содржат богати уметнички дела на наши зографи, копаничари, архитекти од времето на преродбата. Во монографијата говорам и за духовните наши водители. Тие се првите наши дејци кои се движеа и го побудуваа македонскиот народ, го обединуваа и во таа смисла се градеа големи цркви каде се собираше народот и го празнуваше она што порано не беше дозволено“, истакна Ќорнаков.

Во книгата се опфатени 14 соборни храмови од повеќе градови, почнувајќи од Скопје, Велес, Битола, Прилеп, но и манастири – Осоговскиот и Пречиста Кичевска, Куманово итн. Главните центри на Македонија во тоа време биле жариште на таква една обнова и изградба на соборни храмови.

Павле Раковски: *Невистиниџе и вистиниџе (том 2) и Пројесџирам и обвинувам (том 3)*, Македоника литера, Скопје 2013

И во овие два тома доаѓа до израз полемичкиот дух на Павле Раковски, карактеристичен за неговите мемоарски записи и анализи, при што, борејќи се со силата на аргументите, се залага за праведноста и вистината. Неговиот полемичен тон преминува во глас на протест, при што отворено посочува и обвинува – и за лагите и за манипулациите со историските факти и за штетите што му се направени на македонското народноослободително движење од страна на грчките комунисти, но и од страна на македонските борци и раководители кои паднале под нивно влијание и како Македонци вршат антимакедонски дејства...

Со својата полемичност и критичност, Раковски на лагите им се спротивставува со фактите. Аргументите ги изнесува отворено и документирано, како непосреден сведок и еден од главните организатори на македонското народноослободително движење во Егејска Македонија во Втората светска војна и за време на Граѓанската војна во Грција. Раководителите на тоа движење подоцна се поделени и спротивставени, честопати и непријателски насочени, а во таквата ситуација Раковски станува жртва. Во таква улога полемизира, но и компетентно ги анализира настаните во тој период.

„Македоника литерa“ претходно ја објави мемоарската книга на Павле Раковски „Во длабока ноќ зората се раѓа“, како прв том од повеќетомните историографски дела на авторот под заеднички наслов „Македонците и Граѓанската војна во Грција“.

**Науме Радически: *Македонски литературен ѱойсејник*, кн. 1,
Македоника литерa, Скопје 2013**

Првата книга од „Македонски литературен потсетник“ претставува мозаична аналитичка ретроспектива на македонската литература, започнувајќи од средината на 19 век па сè до првата декада на 21 век. Содржи во најголемиот дел студии, а далеку помалку есеистички и критички прилози за маркантни персонални појави, вредности и процеси во македонската литература.

На сцената на македонската литература (како поет) и на сцената на македонската литературна наука (како критичар, есеист и проучувач на македонската литература во 19 и 20 век) Науме Радически е присутен безмалку 40 години. Во раните години повеќе како критичар, а во подоцнежните како истражувач и аналитичар, тој дава забележлив придонес во проучувањето како на актуелните појави во македонската литература, така и на автори, дела и вредности од минатиот и предминатиот век. Во десетината забележливи негови книги, во кои зафаќа теми, меѓу другото, и од литературата на Македонците настанувана на други јазици, како и од проблематиката на меѓулитературните релации во јужнословенски и словенски контекст, сега за објавување понудува книга која го означува не толку неговото враќање колку неговото посистемно свртување кон најосновните македонски литературни појави и вредности.

**Васил Дрвошанов: *Кон роднинската терминологија на ѱоранскиот ѱовор*,
Бата прес, Скопје 2013**

Книгата на д-р Дрвошанов е научно истражување областа дијалектологија на македонскиот јазик – истражување за горанскиот говор, којшто се говори на крајниот северозападен дел од македонската јазична територија во Косово и во

Албанија. Авторот Дрвошанов има објавено и друг научен труд за македонски говор надвор од границите на Република Македонија. Тоа е монографијата за кајларскиот говор, периферен македонскиот говор, којшто се наоѓа во егејскиот дел на Македонија во државните рамки на Република Грција.

**Стефан Влахов – Мицов: *Држава – како се гради и брани,*
Матица македонска, Скопје 2013**

Книгата е критички и аналитички осврт на македонското минато и на денешните проблеми на Република Македонија. Таа е студија за македонскиот континуитет низ вековите, при што главниот акцент е ставен на македонскиот идентитет според историските факти. Дава одговор на многу неразјаснети прашања: Зошто македонскиот идентитет е потраен од македонската државност? Зошто во историјата Македонците често се конфронтирале меѓу себе? Зошто во XIX век почнува да гасне моќниот македонски протонационализам од претходните векови? Говори и за партијноста која ја нагризува државата, а посебно внимание побудуваат ставовите и размислувањата на авторот за македонското име, за односите со соседите... Посебен акцент е ставен на различните идеи на ВМРО во македонското револуционерно движење и на КПМ по Втората светска војна. Авторот пишува за поразот на македонската државност во периодот од 1991 до 2004 година и за улогата на соседите во разнебитувањето на Македонија.

**Невен Радически: *Либерализмот во Македонија (1966-1974),*
Македоника литера, Скопје 2013**

Пресметките на македонската политичка сцена кон крајот на 60-тите и во почетокот на 70-тите години на XX век претставувале дел од политичките пресметки во југословенската федерација и биле рефлексција на сè поизразените национални, економски и политички разлики меѓу републиките и покраините. За да не му бидат загроени позициите во СКЈ, со поддршка на конзервативните кругови во Партијата, Тито ги отстранил од политиката либерално ориентираните функционери. „Грегот“ на македонските либерали бил што сè повеќе се залагале за демократизација, за развојот на Македонија и за македонските национални интереси. Судирот преминал во борба за власт, но и во лични дискредитации.

**Донатан М. Шварц: *Парчиња мозаик: есеј за создавањето на Македонија,*
Табахон, Скопје 2010**

Антрополошка студија за Македонија, која врз примерот на секојдневниот живот на жителите на Ресен, нуди слика на промените што се случуваа во Македонија

од распадот на СФРЈ, до првите години независност. Џонатан Метју Шварц е професор по социјална антропологија, Американец кој подолг временски период работи во Данска. Во седумдесеттите почнува да контактира со македонските печалбари и да се интересира за нивниот гастарбајтерски живот. Поттикнат од овие разговори, повеќе пати престојува во Македонија, и врши теренски истражувања во Преспа. Резултатот е оваа книга, која е полна со свежи, згуснати етнографски описи и живописни анегдоти.

Изданија на
МАКЕДОНИЈА
литература

Стручни и други изданија

Јуриј Боров: ЕНЦИКЛОПЕДИЈА на естетиката и на теоријата на литературата
Љубинка Донева: Речник на древни зборови од творештвото на Светлана
Христова Јоциќ

Науме Радически: Македонски литературен потсетник, книга 1

Нове Цветаноски: Мисла и смисла

Нина Анастасова Шкрињарик: Фолклорни социјални фосили

Нешка Николова: Култот на Големата Мајка (Аспекти на женскиот креативен
принцип)

Ана Витанова Рингачева: Поетскиот дискурс во наставата

Лао Це: Тао Те Кинг

Волф Ошлис: Гермакедонија

Павле Раковски: Во длабока ноќ зората се раѓа (*сјомени*: Македонците и
Граѓанската војна во Грција, том 1)

Павле Раковски: Невистините и вистините (том 2)

Павле Раковски: Протестирам и обвинувам (том 3)

Ристо Стефановски: Театарот во Македонија (од почетоците до ослободувањето)

Крсте П. Мисирков: За македонските работи (на германски јазик)

Британски документи за историјата на Македонија (1901-1904)

Методија Шаторов – Шарло: Документи и материјали

Пере Тошев (монографија)

Апостол Петков (монографија)

Павел Шатев: Историја на Македонија

Павел Шатев: Борис Сарафов – биографија

Павел Шатев: Спомени (том 3)

Павел Шатев: Полициско досие (том 4)

Павел Шатев: Записи за нацијата и државата (том 5)

Павел Шатев: Македонија и балканскиот проблем (том 6)

Павел Шатев: Македонија под ропство (том 7)

Павел Шатев: Документи (том 8)

Павел Шатев: Заточението во Сахара – Фезан (том 9)

Леонард Шулце Јена: МАКЕДОНИЈА – предел и култура на живеење

Тахсин Узер: Тахсин беј ја објаснува Македонија

Александар Трајановски: МПЦ-ОА и другите православни помесни цркви

Невен Радически: Либерализмот во Македонија (1966-1974)

TERRA MAKEDONIKA

Науме Радически: Пред алфа и пред делта (Прилози за македонската другојазична
литература)

Науме Радически: Словенска алка

Проза

Стојмир Симјаноски: Бојата на времето (*роман*)

Владимир Плавеvски: Вистински приказни (*раскази*)

Томе Богдановски: Екот на векот (*раскази*)

Нове Младеноvски: Измешани светови (*роман*)

Тања Мрвак: Мора да разговараме (*награда „Јуџарњи лисџ“ 2010*)

Киро Донов: Приказни од куќичката на дрво

Поезија

Владимир Илиевски: Ноќна еротска програма

Бранислав Облучар: Потпукнувања (*лирски зайиси*)

Оља Савичевиќ Иванчевиќ: Мамасафари (и други нешта) /*лирски зайиси*

Саво Костадиновски: Поезијата во живото на поетот

Списание МАКЕДОНИКА

МАКЕДОНИКА бр. 1 (2011)

МАКЕДОНИКА бр. 2 (2011)

МАКЕДОНИКА бр. 3-4 (2012)

МАКЕДОНИКА бр. 5-6 (2012)

МАКЕДОНИКА бр. 7-8 (2013)

МАКЕДОНИКА бр. 9-10 (2014)

ВО ПОДГОТОВКА:

Горан Калоѓера: Македонскиот XIX век

Круме Кепески: Статии и анализи за македонскиот јазик

Илинденка Петрушева: Само сонот е стварност

Нелја Гулчук: Тајната на Александар Македонски

Срѓан Валјаревиќ: Дневникот на друга зима

Јохана Шпири: Без татковина

Шарлот Перкинс Гилман: Нејзеја

Ангел Каралијчев: Бугарски народни приказни

Киро Донеv: Приказни за добра ноќ од цел свет

Драган Богдановски: Мојата борба за Македонија

Владимир Илиевски: Лични податоци